
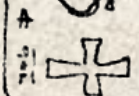

NOVA ANTIČKA DUKLJA III

† A S O N I A D I A G R O V O T O S T E L L I P S V O R M F C S †

Zbornik radova

NOVA ANTIČKA DUKLJA III
●
NEW ANTIQUE DOCLEA III

JU MUZEJI I GALERIJE PODGORICE
2012

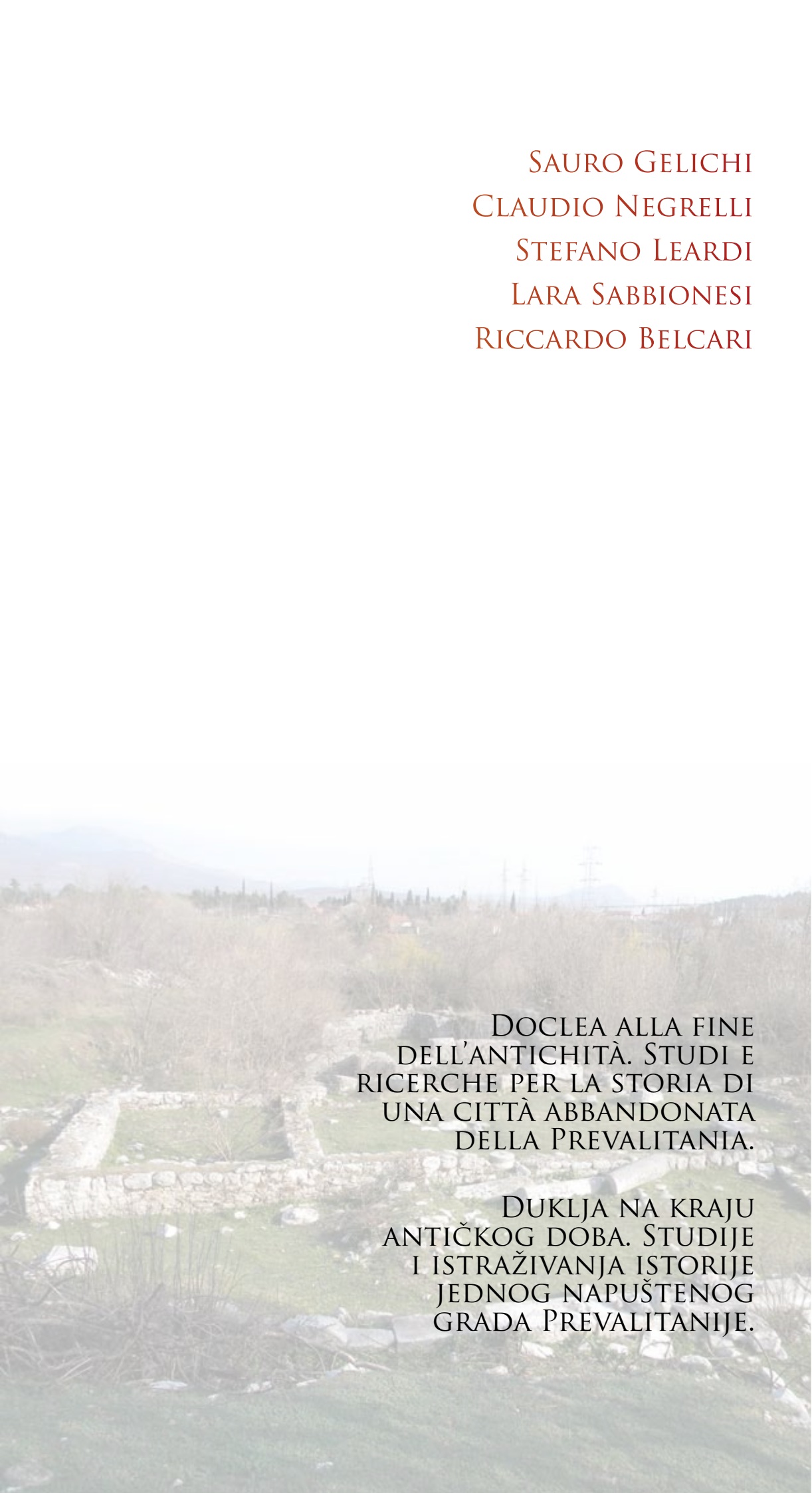
SADRŽAJ – CONTENTS

- 07 SAURO GELICHI / CLAUDIO NEGRELLI / STEFANO LEARDI
/ LARA SABBIONESI / RICCARDO BELCARI
Doclea alla fine dell'antichità. Studi e ricerche per la storia di una città
abbandonata della Prevalitania
*Duklja na kraju antičkog doba. Studije i istraživanja istorije jednog napuštenog grada
Prevalitanije*
-
- 41 MLADEN ZAGARČANIN
O nekim pitanjima ranohrišćanskog i srednjovjekovnog graditeljstva u Dokleji i
Baru, sa posebnim osvrtom prema paganskim kulturnim predstavama
*On some issues of early christian and medieval construction in Doclea and Bar, with a
special reference to pagan cult scenes*
-
- 71 THILO REHREN / ANASTASIA CHOLAKOVA / MILOŠ
ŽIVANOVIĆ
The making of black glass in Late Roman Doclea, Montenegro
Izrada crnog stakla u kasno-rimskoj Dokleji, Crna Gora
-
- 91 NATALIJA GONCHAROVA
Анализ антропологического материала из гробницы Грудице около Дукли
Analiza antropološkog materijala iz grobnice Grudice u blizini Duklje
-
- 105 IVANA CVETKOVIĆ
Numizmatički materijal sa iskopavanja 2011. godine na lokalitetu Doclea
Numismatic material from 2011 excavations at the archaeological site Doclea
-
- 115 MILOŠ ŽIVANOVIĆ / ALEKSANDAR STAMENKOVIĆ
O gradskim bedemima antičke Dokleje
On City Walls of Ancient Doclea

SAURO GELICHI
CLAUDIO NEGRELLI
STEFANO LEARDI
LARA SABBIONESI
RICCARDO BELCARI

DOCLEA ALLA FINE
DELL'ANTICHITÀ. STUDI E
RICERCHE PER LA STORIA DI
UNA CITTÀ ABBANDONATA
DELLA PREVALITANIA.

DUKLJA NA KRAJU
ANTIČKOG DOBA. STUDIJE
I ISTRAŽIVANJA ISTORIJE
JEDNOG NAPUŠTENOG
GRADA PREVALITANIJE.

DOCLEA ALLA FINE DELL'ANTICHITÀ. STUDI E RICERCHE PER LA STORIA DI UNA CITTÀ ABBANDONATA DELLA PREVALITANIA.

DUKLJA NA KRAJU ANTIČKOG DOBA. STUDIJE I ISTRAŽIVANJA ISTORIJE JEDNOG NAPUŠTENOG GRADA PREVALITANIJE.

1. Doclea tra la Tarda Antichità e il medio-evo

Doclea è oggi una città abbandonata, di cui restano rovine su di un pianoro di forma trapezoidale, lambito dai fiumi Zeta e Morača, non troppo distanti dalla capitale (fig. 1). Scavi e ricerche condotti a partire dalla fine dell' '800 hanno riportato alla luce alcuni monumenti di epoca romana e tardo-romana: il foro, un impianto termale, alcuni complessi di natura religiosa (templi), due basiliche e una chiesa cruciforme e, infine, una serie di edifici abitativi. Al di fuori dell'abitato sono state scavate una necropoli ed alcune tombe.

1. Duklja između Kasnog Antičkog doba i Srednjeg Vijeka

Danas je Duklja jedan napušten grad od koga su ostale ruševine na jednom platou u obliku trapeza, koga zapljuskuju rijeke Zeta i Morača, nedaleko od glavnog grada (slika 1). Iskopavanja i istraživanja sprovedena počevši od XIX vijeka iznjela su na svjetlost dana nekoliko spomenika iz Rimskog i kasnog Rimskog doba, a to su: forum, termalni sistem, pojedini objekti religijske prirode (hramovi), dvije bazilike i jedna crkva u obliku krsta, i na kraju, jedan niz stambenih objekata. Van stambenog područja je pronađeno groblje i pojedine grobnice.

Fig. 1 - Immagine satellitare RGB del sito di Doclea con evidenziata l'area occupata dalle chiese e la superficie approssimativa dei vari corpi di fabbrica
Sl. 1 - Satelitski RGB snimak Duklje sa obilježenim dijelom koje zauzimaju crkve i obližnje građevine

Fig. 2 - La planimetria del sito di Doclea realizzata da P. Sticotti (da Sticotti 1913)
Sl. 2 - Planimetrija Duklje koju je napravio P. Sticotti (Sticotti 1913)

La storia archeologica di questo sito¹ ha percorso

1 Una prima fase, che potremmo definire pionieristica (e che coincide con le principali scoperte archeologiche nel sito), si data tra la fine dell' '800 e gli inizi del '900. Anche se uno degli scopi principali di queste ricerche era di natura epigrafica, è questo il momento in cui si prende coscienza del valore del luogo: alle indagini di Paul Rovinski (1890-92) fanno seguito le ricerche di Piero Sticotti, che visita Doclea in più occasioni tra la fine del secolo (1892, 1894) e gli inizi del seguente (1902) (Sticotti 1913), e una spedizione inglese del 1893 (Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896). In queste occasioni si redigono le prime piante dell'abitato (fig. 2) e si studiano le principali strutture dell'edilizia pubblica (basiliche cristiane comprese) (fig. 3).

Le ricerche su Doclea riprendono dopo la seconda Guerra mondiale (in particolare tra il 1954 e il 1972). La scoperta principale fu quella della necropoli orientale (Cermanović-Kuzmanović, Srejić, Velimirović-Žižić 1975). Ad accelerare la ripresa delle attività fu anche il devastante terremoto che colpì il Montenegro verso gli inizi degli anni '70 (Nikolajević 1989, pp. 2441-2433). In quel periodo vennero anche riprese le ricerche sulle strutture di epoca tardo-antica. L'area delle due basiliche venne indiscutibilmente interessata da nuove indagini, come dimostra chiaramente l'esistenza di un ambiente di fianco al narcece di quella più piccola (qui definita B, vd. *infra*) che, assente nelle planimetrie più antiche, è invece documentato nelle piante più recenti. Inoltre vennero effettuate le ricerche nel vicino sito di Doljani e, contestualmente, furono pubblicati alcune nuove considerazioni sui materiali provenienti sempre da Doclea. Purtroppo molti dei risultati di queste ricerche non sono stati pubblicati oppure sono state pubblicati di recente.

Una terza ed ultima fase è iniziata nella seconda metà degli anni 2000, per opera del Museo e della Comunità di Podgorica. Queste ricerche hanno visto la partecipazione di Università e istituzioni straniere (Università di Urbino, British School di Roma) e di équipe di ricerca locali e si qualifica per un nuovo moderno approccio al contesto

Archeologica storia di questo sito¹ è stata elaborata su temi specifici, come le diverse tipologie di reperti archeologici: l'antico centro urbano, il suo piano urbanistico e architettonico (attraverso le sue espressioni monumentali) e i suoi caratteri sociali e istituzionali (principalmente attraverso la raccolta epigrafica).

Uno degli aspetti che si evidenzia nelle ricerche su Doclea è proprio la ricchezza di reperti che sono stati trovati. Ancora una volta questi reperti sono stati presentati in modo "monumentale" attraverso la ricostruzione archeologica dei dati, e

1 La prima fase, possiamo liberamente dire pionieristica (che si sovrappone alle principali scoperte sul sito), è datata alla fine del XIX e all'inizio del XX secolo. Nonostante sia uno degli obiettivi principali di queste ricerche di natura epigrafica, è proprio in questo periodo che si prende coscienza del valore del luogo: le indagini di Paul Rovinski (1890-92) sono seguite dalle ricerche di Piero Sticotti, che visita Doclea in più occasioni tra la fine del secolo (1892, 1894) e gli inizi del seguente (1902) (Sticotti 1913), e una spedizione inglese del 1893 (Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896). Durante queste visite si redigono le prime piante dell'abitato (fig. 2) e si studiano le principali strutture dell'edilizia pubblica (basiliche cristiane comprese) (fig. 3).

Le ricerche su Doclea riprendono dopo la seconda Guerra mondiale (in particolare tra il 1954 e il 1972). La scoperta principale fu quella della necropoli orientale (Cermanović-Kuzmanović, Srejić, Velimirović-Žižić 1975). Ad accelerare la ripresa delle attività fu anche il devastante terremoto che colpì il Montenegro verso gli inizi degli anni '70 (Nikolajević 1989, pp. 2441-2433). In quel periodo vennero anche riprese le ricerche sulle strutture di epoca tardo-antica. L'area delle due basiliche venne indiscutibilmente interessata da nuove indagini, come dimostra chiaramente l'esistenza di un ambiente di fianco al narcece di quella più piccola (qui definita B, vd. *infra*) che, assente nelle planimetrie più antiche, è invece documentato nelle piante più recenti. Inoltre vennero effettuate le ricerche nel vicino sito di Doljani e, contestualmente, furono pubblicati alcune nuove considerazioni sui materiali provenienti sempre da Doclea. Purtroppo molti dei risultati di queste ricerche non sono stati pubblicati oppure sono state pubblicati di recente.

Una terza ed ultima fase è iniziata nella seconda metà degli anni 2000, per opera del Museo e della Comunità di Podgorica. Queste ricerche hanno visto la partecipazione di Università e istituzioni straniere (Università di Urbino, British School di Roma) e di équipe di ricerca locali e si qualifica per un nuovo moderno approccio al contesto

alcuni specifici tematismi ed alcune tipologie di manufatti archeologici: la città antica, nel suo impianto urbanistico e architettonico (attraverso le sue espressioni monumentali) e nei suoi caratteri sociali ed istituzionali (attraverso principalmente la silloge epigrafica).

Un aspetto che emerge negli studi su Doclea è comunque l'attenzione che è stata riservata, fin dagli inizi, alle emergenze di epoca tardo-antica. Ancora una volta queste evidenze sono state rappresentate essenzialmente dalla versione 'monumentale' del dato archeologico, cioè due edifici a pianta basilicale e un terzo edificio (a pianta cruciforme) messi in luce alla fine dell' '800. Associati, opportunamente, al problema della sede vescovile diocletana, esse tuttavia hanno ispirato poche considerazioni sui destini della città e soprattutto sulle motivazioni che avrebbero portato ad un suo repentino e radicale abbandono, quasi sempre sbrigativamente associato ad episodi di natura evenemenziale, come le scorrerie degli Avari o degli Slavi. Questi episodi avrebbero provocato un trasferimento della sede episcopale verso luoghi (più sicuri?) sulla costa. Ma una presenza vescovile ad Antivari non è nota prima del secolo VIII², mentre l'abbandono di Doclea viene fatto risalire al VII secolo³. Dunque si sono congetturate sedi intermedie, tra cui ad esempio quella di Doljani⁴; oppure si è in qualche modo ipotizzato che l'erede di Doclea sia stato, nell'alto-medioevo, un sito (oggi Martinići Gradina presso Danilovgrad) scavato negli anni '70, che taluni identificano nella Lontodoclea menzionata

archeologico. La finalità è quella di recuperare il sito per restituirlo alla fruizione pubblica. In questa occasione sono stati condotti studi preliminari ed analisi geo-magnetiche. Un'ampia zona è stata sistemata e resa visitabile. Infine sono stati iniziati nuovi scavi con metodologie più aggiornate (Radović 2010; Idem 2011; Baratin, Cecchucci, Peloso 2010; Rinaldi Tufi, Baratin, Peloso 2010).

2 Zagarčanin 2005, p. 16.

3 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, pp. 18-20.

4 Il sito di Doljani si trova a pochi chilometri di distanza da Doclea. Conosciuto già dalla fine del XIX secolo, è stato oggetto di scavi archeologici dopo la seconda guerra Mondiale da parte dell'Istituto Archeologico dell'Accademia Serba di Arti e Scienze di Belgrado. In quell'occasione sono stati messi in luce due edifici ecclesiastici, uno a pianta basilicale, l'altro di forma triconca datati, insieme ai materiali lapidei rinvenuti in associazione, tra V e VI secolo (Nikodim 2001). Non si capisce tuttavia per quale motivo dopo la distruzione delle due chiese di Doclea la sede dell'episcopato si sarebbe trasferita in questo luogo.

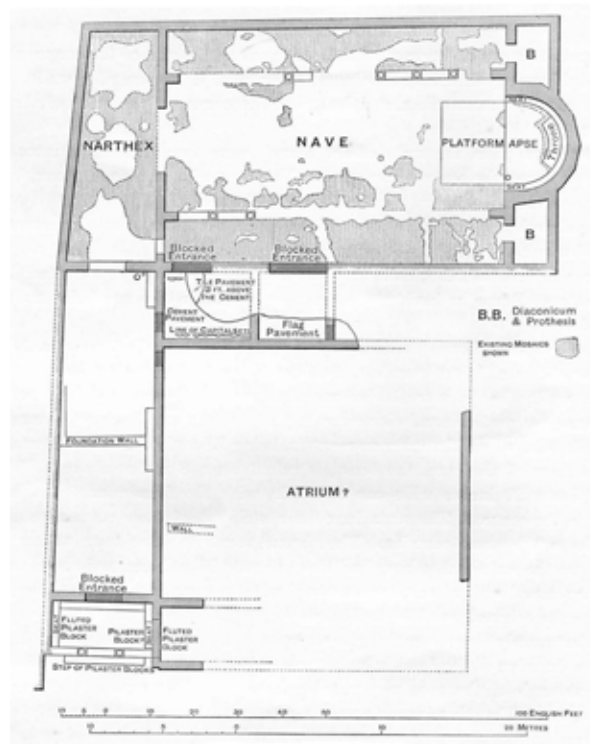

Fig. 3 - Planimetria della basilica A (da Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896)
Sl. 3 - Planimetrija bazilike A (Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896)

misli se na dvije građevine nalik na bazilike i na još jednu građevinu (u obliku krsta) koje su otkrivene krajem XIX vijeka.

Povezane sa problemom sjedišta dukljanske biskupije², one su ipak inspirisale nekoliko razmatranja o subdini grada a naročito o razlozima koji su doveli do iznenadnog i radikalnog napuštanja, koje se gotovo uvijek ishitreno povezuje sa pojedinačnim događajima, poput najezde Avara i Slovena. Ovi događaji su navodno izazvali premiještanje sjedišta biskupije na druga (manje primjetna?) mjesta na obali. Ali prisustvo biskupije u Antivariju (Baru) nije zabilježeno prije VIII vijeka, dok napuštanje Duklje datira iz VII vijeka³. To je dakle dovelo do zaključka da su postojala privremena sjedišta, poput onog u Doljanima⁴, na primjer; ili se pak nagađalo o tome

2 Zagarčanin 2005, str. 16.

3 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str. 18-20.

4 Doljani se nalaze nekoliko kilometara od Duklje. Poznato još od kraja XIX vijeka, ovo mjesto je bilo predmet arheoloških iskopavanja nakon Drugog Sv. rata od strane Arheološkog instituta SANU-a iz Beograda. Tom prilikom su otkriveni crkveni objekti, jedan u obliku bazilike a drugi sa tri polukružna svoda koji na osnovu kamenih materijala koji se dovode u vezu s ovim lokacijama datiraju između V i VI

da Costantino Porfirogenito⁵.

Tale meccanica lettura costituisce un 'paradigma' relativamente comune nella storiografia di area balcanica, in qualche modo ripensato in anni più recenti attraverso modelli interpretativi di maggiore complessità⁶. Due infatti sembrano i processi più comunemente segnalati all'interno delle città a partire dal V secolo: il primo è quello di 'riduzione' dello spazio abitato attraverso la realizzazione di piccole cinte fortificate, in genere posizionate in aree di altura; il secondo il proliferare di edifici di culto, alcuni dei quali costruiti proprio all'interno di quelle cinte. Altri processi accompagnerebbero questi fenomeni, come ad esempio l'abbandono o il riutilizzo (con altre finalità) degli antichi spazi pubblici (il foro, ad esempio), il frazionamento delle unità abitative e l'impiego di materiale da costruzione più deperibile (come ad esempio l'argilla)⁷.

Alcuni di questi processi costituiscono, a ben vedere, un tratto relativamente caratteristico dell'urbanesimo tardo-antico mediterraneo in generale, che trova spiegazioni globali (le trasformazioni delle élite, i cambiamenti economici e politici) ma anche specifiche declinazioni locali (o sub-regionali); o meglio che a quella scala di dettaglio andrebbero spiegate.

Per quanto concerne l'area balcanica un altro aspetto che viene richiamato all'attenzione è la politica di Giustiniano, al quale sarebbero da attribuire (grazie soprattutto alle fonti scritte) la maggioranza di quei processi di 'riduzione' e di fortificazione degli spazi abitati⁸: il tentativo cioè di un ultimo controllo militare di territori attraverso un sistema sostanzialmente eterodiretto. Questo fatto, archeologicamente documentato da un'evidenza negativa in relazione alle campagne, costituirebbe il punto debole di un meccanismo al quale le scorrerie degli Avari e dei Serbi avrebbero dato il colpo di grazia. Tuttavia, anche in questa lettura più sofisticata, il

5 Sugli scavi vd. Korać 2001. Il sito è caratterizzato dalla presenza di un circuito murario, di un edificio a pianta basilicale con un, importante recinzione e da un paio di ambienti rettangoli allungati sulla parte sommitale. Lo scavo dell'edificio basilicale ha messo in luce i resti di una recinzione presbiteriale databile probabilmente al IX secolo. Sull'ipotesi di identificare questo sito con la Lontodoclea citata nel X secolo da Costantino Porfirogenito vd. sempre Korać 2001, pp. 193-194.

6 Vd. Curta 2001.

7 Curta 2001, p. 200.

8 Dragon 1984.

da je nasljednik Duklje bilo jedno drugo mjesto, iz Starog Vijeka (danas je to Gradina Martinići kod Danilovgrada) koje je otkriveno sedamdesetih godina a koji pojedini identifikuju kao *Lontodocleu* koju pominje Konstantin Porfirogenit⁵.

Takva mehanička interpretacija predstavlja jednu paradigmu, relativno uobičajenu u balkanskoj istoriografiji, koja je na neki način revidirana posljednjih godina putem složenijih modela interpretacije⁶. Čini se da su zapravo dvije pojave najčešće zabilježene unutar gradova od V vijeka pa na dalje: prva je 'redukcija' stambenog prostora putem izgradnje malih pojasa sa utvrđenjima, uglavnom smještenim na uzvišicama; druga pojava je širenje bogomolja, od kojih su pojedine napravljene baš unutar tih pojaseva. Ostale pojave su navodno uslijedile nakon ove dvije, kao na primjer, napuštanje ili ponovno korišćenje (ali u druge svrhe) starih javnih mjesta (trg na primjer), zatim podjela stambenih jedinica i korišćenje trošnijih (kratkotrajnijih) građevinskih materijala (poput gline)⁷.

Kada se osvrnemo na njih, neki od ovih procesa predstavljaju relativno karakterističan potez za urbanizam na Mediteranu u opšte, u kasno-antičkom dobu, koji ima uporište u svjetskim dešavanjima (transformacija elite, ekonomske i političke promjene) ali i na lokalnom (pod-regionalnom) nivou; bolje je da se detaljnije objasne.

Što se tiče oblasti Balkana, još jedan od aspekata koji zavrijeđuje našu pažnju jeste Justinijanova politika, kojoj se pripisuje (zahvaljujući pisanim izvorima) većina tih procesa 'redukcije' i utvrđivanja stambenih lokacija⁸: naime, pokušaj krajnje vojne kontrole teritorija putem jednog sistema koji je u suštini heterodirektan (pod vijeka (Nikodim 2001). Nije u potpunosti jasno zašto bi se nakon uništenja crkava u Duklji, sjedište biskupije preselilo baš u ovo mjesto.

5 O iskopavanjima vidjeti Korać 2001; mjesto karakteriše prisustvo jednog okolnog zida, jedne bazilike sa velikom ogradom i parom pravougaonih prostorija izduženih pri vrhu. Iskopavanjem bazilike su otkriveni i ostaci jedne oltarske ograde koja vjerovatno datira iz IX vijeka. O pretpostavci da se ovo mjesto identifikuje kao Lontodoclea koju u X vijeku pominje Konstantin Porfirogenit, vidjeti Korać 2001, str. 193-194.

6 Vidi Curta 2001.

7 Curta 2001, p. 200.

8 Dragon 1984.

processo finale resta il medesimo: una sostanziale scomparsa delle città, come organismi politico-istituzionali e dunque anche come strutture di popolamento; tutto questo all'interno di uno spazio territoriale apparentemente desertificato e le cui strutture dell'habitat, certo più labili da percepire archeologicamente, non riescono assolutamente ad emergere.

Anche la storia tardiva di Doclea va analizzata in questo contesto e spiegata all'interno di questo dibattito. Anche Doclea documenta un'evidenza monumentale tardo-antica di tutto rispetto, declinata al momento esclusivamente nella sua versione ecclesiastica; anche Doclea, inoltre, è sede del potere vescovile e di una nuova élite alla quale, molto verosimilmente, è da attribuire la realizzazione di almeno due dei tre edifici ecclesiastici noti⁹; anche Doclea sembra scomparire nel nulla dopo la fine del secolo VI, quando datano gli ultimi documenti scritti che la riguardano. L'unica componente di cui non si ha al momento la percezione è quella relativa ad una eventuale riduzione dello spazio insediato: la città di Doclea è infatti tutta circondata da un tracciato di mura, che sembrano unitarie nella concezione e nella realizzazione¹⁰.

Un progetto su Doclea tardo-antica ed altomedievale è dunque possibile ed anche utile. Proprio per tale motivo l'unità di ricerca dell'Università Ca' Foscari, che opera in Montenegro da diversi anni, ha accolto con piacere l'invito da parte della Municipalità di Podgorica di avviare un progetto di ricerca proprio su queste fasi più tarde dell'abitato¹¹. La nostra breve permanenza sul sito

9 Sulle élite e sul loro rapporto con l'evergetismo, nello specifico dell'Epiro in questo periodo (ma più in generale applicabile all'area balcanica) vd. Bowden 2001.

10 Sticotti 1913, coll 47-52.

11 Ringraziamo a questo proposito il Sindaco del Comune di Podgorica per averci invitato a partecipare a questo importante progetto di recupero della città antica e l'Ambasciatore Italiano a Podgorica, dott. Sergio Barbanti, per aver creduto in questo progetto e per averlo supportato in ogni maniera. Durante la nostra breve permanenza a Doclea (15-19 ottobre 2011) abbiamo potuto contare sull'amichevole aiuto e collaborazione di tutto lo staff del Museo di Podgorica, in particolare dell'amico Dragan Radović, responsabile del progetto Antica Ducklja (e al quale si deve l'invito a presentare questo nostro breve lavoro sul sito). Infine vorremmo ringraziare Mile Baković (che ha ripreso le indagini stratigrafiche a Doclea), i giovani Dejan Draščović e Miloš Živanović (che ricordiamo con noi sugli scavi di Stari Bar) e infine Mladen Zagarčanin, nostro

spoljašnjim uticajima). Ova činjenica, koja je arheološki dokumentovana jednim negativnim dokazom o odnosu na kampanje, predstavljala bi slabu tačku jednog mehanizma kome bi najezde Avara i Srba zadale poslednji udarac. Pa ipak, čak i u ovoj prefinjenijoj interpretaciji, finalni ishod ostaje isti: značajno iščezavanje gradova kao političko-institucionalnih entiteta, a samim tim i kao strukture stanovništva; sve ovo unutar jednog naizgled teritorijalno opustošenog prostora, čije strukture staništa (arheološki teže uočljive) u opšte ne uspijevaju da izrone.

I zakašnjela istorija Duklje se analizira u ovom kontekstu i objašnjava se u okviru ove debate. I Duklja bilježi kasno-antičke monumentalne dokaze u svakom pogledu, koji opadaju u tom trenutku isključivo sa crkvenog aspekta; i Duklja je, između ostalog, sjedište biskupske moći i jedne nove elite kojoj se, najvjerovatnije, pripisuje izgradnja najmanje dva od tri poznata crkvena objekta⁹; i Duklja, čini se, nestaje u potpunosti krajem VI vijeka, od kada datiraju poslednji pisani dokumenti u kojima se pominje. Jedina komponenta koja u ovom momentu nije poznata je ona koja se odnosi na eventualno smanjenje ograničenog prostora: Duklja je zapravo cijela okružena zidovima, koji izgledaju jedinstveni u svom konceptu i realizaciji¹⁰.

Jedan ovakav projekat o Duklji u kasno-antičkom dobu i Starom Vijeku je dakle moguć, i čak koristan. I baš iz tog razloga je cjelokupno istraživanje Univerziteta Ca' Foscari, koji već više godina radi na području Crne Gore, sa zadovoljstvom izmamilo poziv Opštine Podgorice da započne jedan istraživački projekat baš o ovim kasnijim fazama ovog drevnog grada.¹¹ Naš kratki boravak

9 O elitama i njihovom odnosu prema evergetizmu, naročito u Epiru u ovom periodu (ali u opšte primjenjivo na balkansku oblast) vidjeti Bowden 2001.

10 Sticotti 1913, coll 47-52.

11 Zahvaljujemo se ovom prilikom gradonačelniku Opštine Podgorica jer nas je pozvao da učestvujemo u ovom važnom projektu obnove starog grada i italijanskom ambasadoru u Podgorici, Serđu Barbantiju, zato što je je vjerovao u ovaj projekat i zato što ga je na sve načine podržao. Tokom našeg kratkog boravka u Duklji (od 15. do 19. oktobra 2011. godine) naišli smo na prijateljsku pomoć i saradnju cijelog osoblja Podgoričkog Muzeja, naročito našeg prijatelja Dragana Radovića, zaslužnog za projekat Antička Duklja (kome takođe dugujemo i poziv da predstavimo ovaj naš kratki rad). Na kraju želimo da se zahvalimo Miletu Bakoviću (koji je nastavio stratigrafska istraživanja u Duklji) i mladom

di Doclea è stata indirizzata a mettere meglio a fuoco alcune specifiche problematiche relative alle fasi più tarde del sito, per progettare un'eventuale campagna di ricerche più estesa e approfondita nel corso del 2012. In questa sede si pubblicano alcune di queste prime valutazioni, che ovviamente non potevano non riguardare gli edifici ecclesiastici e il loro arredo: si riferiscono cioè ad un nuovo rilievo e ad un primo censimento delle tecniche costruttive (preliminare per la realizzazione di un più generale 'abaco' delle tecniche costruttive di questi territori in epoca antica: Leardi-Sabbionesi, *infra*). Questo lavoro è stato accompagnato da una preliminare revisione dei materiali lapidei, quelli cioè conservati nel magazzino dell'area archeologica e quelli che si sono rintracciati ancora tra le macerie che circondano l'area delle chiese (Belcari *infra*). Una pulizia di questa zona ha infatti permesso una rilettura diretta delle principali murature e delle loro relazioni stratigrafiche, con un primo tentativo di periodizzazione, che tuttavia va preso come fortemente preliminare.

Come è noto le chiese finora rinvenute nel sito di Doclea sono al momento tre: un edificio a pianta basilicale con narcece (convenzionalmente definito A: n. XII della numerazione dello Sticotti) (fig. 3 e 5)¹², un altro forse a pianta basilicale, e un terzo a pianta cruciforme (figg. 4)¹³. Di questi ultimi due edifici, solo il più piccolo (quello a pianta cruciforme) è stato oggetto di una particolare attenzione da parte degli studiosi. Lo Sticotti considera i due edifici come appartenenti ad un unico complesso (n. XI della sua numerazione)¹⁴, mentre altri studiosi tendono giustamente a distinguerli. Vujičić, ad esempio, chiama il più antico "basilica B"¹⁵ e il più recente, quello a pianta cruciforme, chiesa di Santa Maria¹⁶. In questo caso abbiamo preferito abdicare

mentore nelle ricerche archeologiche in Montenegro.

12 Sticotti 1913, coll. 138-140.

13 L'orientamento di queste chiese non si accorda precisamente con quello dei muri più antichi scoperti in questa parte della città e dunque significherebbe che tutto il quartiere avrebbe subito una profonda trasformazione tra IV e VI secolo (Popović 1984, p. 207).

14 Sticotti 1913, coll. 141-147.

15 Vujičić 2007, pp. 24-25.

16 Vujičić 2007, p. 45. L'accostamento all'intitolazione è dovuto al fatto che si ritiene di identificare in questo edificio l'ecclesia di Santa Maria documentata nella Cronaca del prete di Doclea, un testo scritto intorno alla fine del XII secolo dall'arcivescovo di Antivari e che contiene informazioni sulla

u Duklji je imao za cilj da stavi u centar pažnje pojedine specifične probleme vezane za kasnije faze ovog mjesta, kako bi projektovali eventualni niz opštijih i temeljitijih istraživanja u 2012. godini. Ovdje objavljujemo neke od prvih procjena, koje su očigledno morale da se odnose i na crkvene objekte i ono što se u njima nalazilo: dakle, odnose se na jedan novi pregled i na prvi popis građevinskih tehnika (preliminarne za realizaciju jednog opštijeg 'abakusa' građevinskih tehnika na ovom području u antičkoj epohi: Leardi-Sabbionesi, *ispod*). Ovaj rad prati jedna preliminarna revizija kamenih materijala, onih sačuvanih u magacinu arheološkog područja i onih skorije pronađenih među ostacima zidova koji okružuju crkve (Belcari, *ispod*). Čišćenje ove zone je zapravo omogućilo direktno tumačenje glavnih zidova i njihovih stratigrafskih veza, uz pokušaj da se izvrši periodizacija koja se ipak mora smatrati samo preliminarnom.

Kao što je i poznato, do sada su na nalazištu Duklje otkrivene tri crkve: jedan objekat u obliku bazilike sa predvorjem (definisano pod A: br. XII u Stikotijevim navodima) (slika 3.)¹², drugi možda u obliku bazilike, i treći u obliku krsta (slike 4-5)¹³. Od dva posljednje navedena objekta, samo je najmanji (ovaj u obliku krsta) bio predmet posebne pažnje istraživača. Stikoti smatra da su ta dva objekta dio jednog kompleksa (br. XI u njegovim navodima)¹⁴, dok ih ostali proučavaoci tretiraju odvojeno jedan od drugog. Vujičić na primjer, stariji naziva 'bazilika B'¹⁵ a noviji, ovaj u obliku krsta, naziva crkva Svete Marije¹⁶. U ovom slučaju smo se odlučili da napustimo ovu posljednju pretpostavku

Dejanu Draškoviću i Milošu Živanoviću (koje još pamtimo sa naših iskopavanja u Starom Baru) i na kraju, Mladenu Zagarčaninu, našem mentoru u arheološkim istraživanjima u Crnoj Gori.

12 Sticotti 1913, coll. 138-140.

13 Položaj ovih crkava se ne poklapa u potpunosti sa položajem starijih zidova koji su otkriveni o ovom dijelu grada, što bi dakle značilo da je cijeli taj dio doživio veliku transformaciju između IV i VI vijeka (Popović 1984, p. 207).

14 Sticotti 1913, coll. 141-147.

15 Vujičić 2007, str. 24-25.

16 Vujičić 2007, str. 45. Ovaj naziv dugujemo činjenici da se u ovom objektu identifikuje l'ecclesia di Santa Maria u Hronici dukljanskog svještenika, tekstu koji je krajem XII vijeka napisao Barski nadbiskup i koji sadrži podatke o istoriji ovih oblasti. Paus koji se odnosi na život legendarnog kralja Svetopeleka, navodno kaže: '... in ecclesia sanctae Mariae in civitate Dioclitana' (ibid., nota 13). O ovoj Hronici vidjeti Peričić 1991.

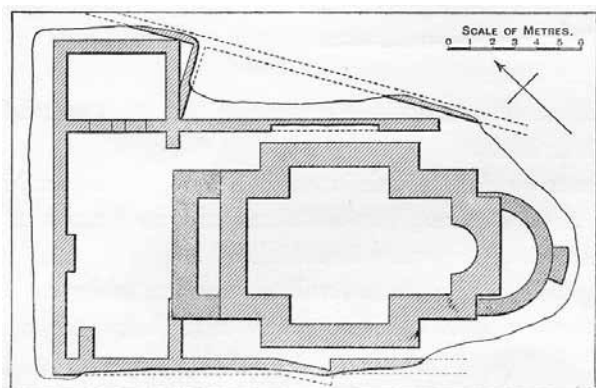

Fig. 4 - Planimetria delle chiese B e C (da Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896)
Sl. 4 - Planimetrija crkava B i C (Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896)

a quest'ultima ipotesi e quindi abbiamo scelto di chiamare il terzo edificio, quello a pianta cruciforme, chiesa C. Quanto alla sequenza cronologica relativa tra i due complessi, solo gli studiosi inglesi avevano ipotizzato una recenziorità del B rispetto al C¹⁷. In realtà la sequenza relativa tra le tre costruzioni è sufficientemente chiara. Sulla base delle tecniche costruttive gli edifici A e B potrebbero anche essere contemporanei (per quanto orientati su assi diverse), mentre non c'è dubbio che l'ultimo edificio, quello a pianta cruciforme (edificio C), sia stato realizzato successivamente. Inoltre, è molto probabile che nell'edificio A sia da riconoscere la chiesa episcopale. Invece le funzioni delle altre due chiese non sono definibili, anche se la presenza di sepolture in uno degli ambienti ai lati del nartece dell'edificio B, può orientarci verso un uso funerario.

Per quanto concerne la cronologia è stato supposto che gli edifici A e B siano databili al VI secolo e questo sarebbe al momento confermato anche dall'analisi recente di alcuni elementi di arredo liturgico pertinenti alla chiesa A (vd. Belcari *infra*). La chiesa C presuppone, come avevano già ipotizzato gli archeologi inglesi, la demolizione della basilica civile, da cui gran parte dei blocchi di reimpiego dovettero provenire. Tuttavia non conosciamo la data di spoliazione di questa basilica e dunque tale accostamento non ci è di aiuto per

storia di questi territori. Il passo, che si riferisce alla vita del leggendario re Svetopelek, reciterebbe testualmente: '... in ecclesia sanctae Mariae in civitate Dioclitiana' (*ibid.*, nota 13). Su questa Cronaca vd. Perić 1991.

17 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, pp. 28-29.

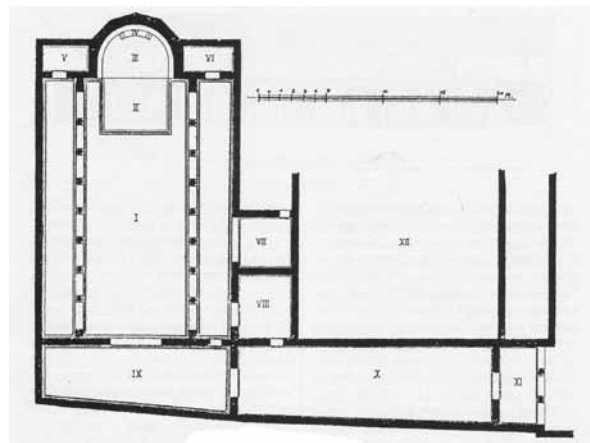

Fig. 5 - Planimetria della chiesa A realizzata da P. Sticotti (da Sticotti 1913)
Sl. 5 - Planimetrija crkava A koju je napravio P. Stikoti (Sticotti 1913)

pa smo s toga izabrali da treći objekat, ovaj u obliku krsta, zovemo 'crkva C'.

Što se tiče hronološkog slijeda između ova dva kompleksa, samo su engleski proučavaoci iznjeli pretpostavku da je B mlađi od C¹⁷. Zapravo je vremenski slijed između ova tri objekta dovoljno jasan. Sudeći po tehnikama izgradnje objekata A i B, mogli bi čak biti iz istog vremena (iako su orijentisane na različitim osama), dok u opšte nema sumnje da je zadnji objekat, ovaj u obliku krsta (objekat C), sagrađen kasnije. Osim toga, vrlo je vjerovatno da se u objektu A može prepoznati episkopalna crkva. Međutim, funkcije druge dvije crkve nije moguće odrediti, iako prisustvo grobnica u jednoj od bočnih prostorija objekta B može ukazivati na to da je služio za sahranjivanje.

Što se tiče hronologije, pretpostavlja se da objekti A i B datiraju iz VI vijeka i to bi trebalo da bude potvrđeno nedavnim analizama pojedinih liturgijskih predmeta koji su pronađeni u crkvi A (vidi Belcari, *ispod*).

Crkva C podrazumijeva, kako su već pretpostavili engleski arheolozi, prethodno rušenje gradske bazilike, odakle je morala doći većina polovnih blokova za izgradnju. Međutim, nije poznat datum rušenja ove bazilike pa nam ovaj pristup ne pomaže oko hronologije treće crkve. Osim toga, nije nužno da je između napuštanja (i rušenja) stare bazilike i uzimanja tog materijala prošao kratak vremenski period. Jedan arhitrav (glavna greda) sa natpisom, prilično poznatim, može poslužiti kao prvi ključ za određivanje starosti ovog drugog objekta. Ovaj

17 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str. 28-29.

Fig.6 - Iscrizione della diaconissa Ausonia (da Sticotti 1913)
Sl. 6 - Natpis Diaconisse Ausonije (Sticotti 1913)

una cronologia di questa terza chiesa. Inoltre non è necessario pensare che sia trascorso un tempo breve fra l'abbandono (e la distruzione) della basilica civile e il recupero di questo materiale. Un architrave con una iscrizione, piuttosto nota, può costituire una prima chiave di lettura per la datazione di questo secondo edificio. Questo architrave reca incisa un'iscrizione nella quale si dice che una certa *Ausonia diaconissa* avrebbe costruito (una chiesa?) per se per i suoi figli (fig. 6)¹⁸. L'iscrizione, che fino agli inizi del '900 era conservata di fronte a questa chiesa, venne poi spezzata e reimpiegata come architrave in una casa colonica¹⁹. Al momento non è rintracciabile, ma ne resta una buona trascrizione che non solo ci documenta il testo tradito, ma anche ne riproduce la grafia. Questa epigrafe trova confronti con una da Drenovo²⁰. Sulla scorta dei caratteri paleografici, ed in particolare per la forma della lettera 'O' romboidale è stata avanzata qualche perplessità sulla sua tradizionale cronologia al VI secolo²¹. Come abbiamo visto alcuni studiosi hanno peraltro identificato questo edificio con una chiesa intitolata a S. Maria (*in civitate Dioclitana*), documentata nel corso del IX secolo²².

Le fonti scritte ricordano per l'ultima volta un vescovo di Doclea intorno alla fine del VI secolo²³; dopo

architrav ima izgraviran natpis na kome stoji da je izvjesna *Ausonia diaconissa* izgradila (crkvu?) za sebe i svoje sinove (slika 6).¹⁸ Taj natpis koji je sve do početka XX vijeka bio čuvan ispred ove crkve je kasnije rastavljen i upotrebljen kao arhitrav jedne seoske kuće¹⁹. U ovom trenutku mu se ne može ući u trag, ali o njemu ostaje dobar zapis koji ne samo da dokumentuje ovo već i reprodukuje samo pismo. Ovaj epigraf se može porediti sa jednim u Drenovu²⁰. Na osnovu paleografskih znakova, a naročito na osnovu romboidnog oblika slova 'O', razvila se sumnja vezana za tradicionalnu hronologiju koja upućuje na VI vijek²¹. Kao što smo i vidjeli, pojedini naučnici su, između ostalog, identifikovali ovaj objekat kao crkvu Sv. Marije (*in civitate Dioclitana*), zabilježena tokom IX vijeka²². Pisani izvori pominju posljednji put jednog dukljanskog biskupa krajem VI vijeka²³; poslije toga se čini da se i nema novijih arheoloških dokaza. Odmah zatim, navodi o Duklji, makar oni u pisanim izvorima, postaju nejasni i dvosmisleni. Što se tiče arheološke strane, sa izuzetkom objekta C (kako smo i vidjeli u hronološkoj nedoumici), čini se da i dokazi idu u istom smjeru. Novčići koji

18 Popović 1996, str. 141.

19 Sticotti 1913, 145-148.

20 Nikolajević 1989, str. 2457-2458, Sl. 13.

21 Stojković - Nikolajević 1957, str. 571. Međutim, od nedavno je primjećeno da je ovaj tip pisma prisutan u starijim natpisima (Nikolajević 1989, str. 2457-2458, br. 25) pa dakle i nije više sigurno da datira iz kasnog srednjeg vijeka.

22 Vujičić 2007, str. 45, koja ovakvu hronologiju čini mogućom i na osnovu paleografskih dokaza epigrafa iz Ausonije, koju i on povezuje s ovom crkvom.

23 Iz jednog pisma pape Vigilija, koji je 550. godine boravio u Carigradu, se saznaje da je đjakon Sebastijan morao da ide u Prevalitaniju da naplati kiriju za svoje imanje (Nikolajević 1989, str. 2462). Krajem VI vijeka papa Grgur Veliki je primio od dukljanskog biskupa Nemezijusa pismo u kome biskup optužuje svog prethodnika da je uzurpirao crkvenu imovinu. Papa se onda obratio skadarskom biskupu, koji je bio mitropolit, da riješi ovaj problem (Pietri 1984, str. 55). Ovo su posljednje informacije koje imamo o crkvenom životu u Prevalitaniji.

18 Popović 1996, p. 141.

19 Sticotti 1913, coll. 145-148.

20 Nikolajević 1989, pp. 2457-2458, Fig. 13.

21 Stojković - Nikolajević 1957, p. 571. Tuttavia più di recente si è fatto notare come questo tipo di grafia sia presente in iscrizioni più antiche (Nikolajević 1989, pp. 2457-2458, nota 25) e dunque non sia più sicura una sua datazione all'altomedioevo.

22 Vujičić 2007, p. 45, che ritiene tale cronologia sostenibile anche sulla base dell'evidenza paleografica dell'epigrafe di Ausonia, che pure lui associa a questa chiesa.

23 Da una lettera del papa Vigilio, che nel 550 si trovava a Costantinopoli, si apprende che il diacono Sebastiano doveva recarsi in Prevalitania per raccogliere le rendite del suo patrimonio (Nikolajević 1989, p. 2462). Verso la fine del VI secolo il papa Gregorio Magno riceve dal vescovo di Doclea *Nemesius* una lettera nella quale il prelatto accusava il suo predecessore di aver usurpato i beni della chiesa. Il papa

quella data anche l'evidenza archeologica sembra cessare. Successivamente i riferimenti alla città di Doclea, almeno nelle fonti scritte, sono piuttosto ambigui. Sul versante archeologico, fatta eccezione per l'edificio C (come abbiamo visto di dubbia cronologia), l'evidenza sembra andare nella stessa direzione. Le monete più tarde ritrovate a Doclea datano al V secolo²⁴, mentre le associazioni di materiali dai recenti scavi nella stanza 3/IX non vanno oltre il VI secolo²⁵. Anche Doclea, dunque, sembrerebbe seguire i destini di molte città interne dell'area balcanica. E' certo che con l'arrivo degli Slavi queste regioni furono perdute per l'impero bizantino e per la chiesa di Roma per almeno due secoli: ma davvero il sito di Doclea venne totalmente abbandonato? Davvero le campagne si spolarono completamente? I dati archeologici che abbiamo a disposizione sono sufficienti a supportare questa lettura dei processi storici? Non vi è dubbio che per rispondere correttamente a queste domande non è sufficiente rimanere alla superficie dell'attuale frammentaria documentazione. Occorre ricontestualizzare questi processi ad una scala più locale, regionale, evitando però di aderire a meccaniche letture di causa-effetto che finiscono per spiegare i processi solo attraverso continui spostamenti (di persone come di popoli). E, nel contempo, occorre ripensare un approccio diverso anche nell'archeologia della città che insieme al recupero delle sue vestigia più antiche (e più monumentali), cominci a ragionare anche sulle modalità e sui tempi del cambiamento attraverso l'analisi delle stratificazioni più recenti conservate. Il progetto su Doclea tardo-antica e medioevale non può che andare in questa direzione.

S.G.-C.N.

allora si rivolge al vescovo di Skodra, che era il metropolita, di risolvere la questione (Pietri 1984, p. 55). queste sono le ultime informazioni che possediamo sulla vita della chiesa in Prevalitania.

24 "The coins stop abruptly at Honorius": Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, p. 19. L'evidenza numismatica proveniente dai recenti scavi nell'ambiente 9 è dello stesso tenore: Reškova 2011, pp. 99-109.

25 Negli scavi stratigrafici condotti nei pressi del *Capitolium*, infatti, le fasi più recenti hanno restituito ceramiche che datano tra IV e V secolo Drašković, Živanović 2011. Questo dato concorderebbe con l'evidenza numismatica. Per quanto si suggerisca che alcuni materiali possono anche scendere al VI secolo, la data tradizionale dell'abbandono, anche in questo caso, viene riconosciuta non oltre il VI secolo. C'è concordanza tra le ceramiche e i resti monetali; questa fase è caratterizzata dalla presenza di una produzione per il vetro.

su kasnije nađeni u Duklji datiraju iz V vijeka²⁴, dok materijali iz nedavnih iskopavanja u prostoriji 3/IX ne prelaze granicu VI vijeka²⁵. Izgleda da je i Duklja, dakle, imala sudbinu mnogih gradova u unutrašnjosti balkanske regije.

Sigurno je to da su dolaskom Slovena ove oblasti bile izgubljene za Vizantijsko carstvo i za Rimsku crkvu, makar na dva vijeka: ali, da li je Duklja zaista bila napuštena? Da li je zemlja zaista u potpunosti ostala nenaseljena? Da li su arheološki podaci koje imamo na raspolaganju dovoljni da podrže ovo tumačenje istorijskih procesa? Nema sumnje da za odgovore na ova pitanja nije dovoljno zadržati se na površini trenutnih djelimičnih dokaza. Valjalo bi ove procese staviti u novi kontekst na lokalnom i regionalnom nivou, ali i izbjeći da se prepustimo mehaničkom uzročno-posljedičnom tumačenju koje samo objašnjava procese kroz stalne seobe (ljudi kao grupa). U isto vrijeme, treba na jedan drugi način pristupiti i arheologiji ovog grada koja bi zajedno sa obnovom njegovih najstarijih (i najmonumentalnijih) ostataka započela razmišljanje o načinu i vremenu promjena putem analize novijih očuvanih slojeva. Projekat o Duklji iz kasno-antičkog perioda ne može a da ne ide u ovom pravcu.

S.G.-C.N.

24 "The coins stop abruptly at Honorius": Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str.19. Numizmatički dokazi iz nedavnih iskopavanja u području 9 ukazuju na isto: Reškova 2011, pp. 99-109.

25 U stratigrafskim iskopavanjima sprovedenim blizu Capitoliuma, zapravo, u novijom fazama su pronađeni keramički predmeti koji datiraju između IV i V vijeka Drašković, Živanović 2011. Ovaj podatak se slaže sa numizmatičkim dokazima. Međutim, sugerise se da neki od materijala mogu biti i iz VI vijeka, koji se tradicionalno uzima za period napuštanja, čak i u ovom slučaju se smatra da ne može biti poslije VI vijeka. Postoji slaganje između keramika i ostataka novca; ovu fazu karakteriše prisustvo proizvodnje stakla.

2. Il complesso delle chiese

2.1. *Descrizione e studi progressi.*

L'area delle chiese di Doclea si colloca nella parte Est della città (fig. 1), oltre la strada che attualmente taglia a metà il sito. Il settore in questione è stata indagato in modo decisamente meno approfondito rispetto al resto dell'insediamento e attualmente presenta una situazione di conservazione nettamente peggiore, non essendo stato in alcun modo musealizzato. Le poche strutture portate alla luce o ancora visibili, infatti, sono in stato di abbandono ed in buona parte coperte da vegetazione e rampicanti.

Gli unici edifici identificati e studiati in questa parte della città sono, per l'appunto, le chiese, datate al periodo tardoantico/altomedievale. Anche allo stato attuale, sono facilmente riconoscibili i resti di almeno due ambienti orientati NW-SE, separati da uno spazio intermedio occupato da una serie di strutture che, per lo scarso livello di accessibilità e leggibilità, è difficile interpretare.

La più ampia di queste strutture, posta all'estremità est del complesso (chiesa A), è stata tradizionalmente identificata come una basilica a tre navate, con la centrale terminante in un'abside semicircolare (fig. 7).

L'altra, situata sul lato diametralmente opposto, appare di dimensioni decisamente inferiori e si configura con una pianta a croce greca provvista di una piccolissima abside sul lato orientale (chiesa C) (fig. 8). Quest'ultimo edificio sembra ricavato all'interno di una chiesa più antica (chiesa B), forse a pianta basilicale, provvista di un probabile narcece, ai cui due lati trovavano posto due ambienti di forma quadrata (probabilmente cappelle funerarie). Oltre a tali strutture se ne possono scorgere altre dall'orientamento diverso, anch'esse di difficile interpretazione.

Come per il resto della città, anche quest'area fu studiata per la prima volta a fine Ottocento da ricercatori inglesi²⁶ ed italiani (vd. *supra* nota 1). In particolare Pietro Sticotti, il quale stava svolgendo a Doclea un intervento di scavo e di rilievo su ampia scala per conto della "Balkankommission" dell'Accademia delle Scienze di Vienna (fig. 2),²⁷

²⁶ Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896.

²⁷ Sticotti 1913.

2. Crkveni kompleks

2.1. *Opis i prethodne studije*

Oblast dukljanskih crkava se nalazi na istočnom dijelu grada (slika 1), naspram ulice koja trenutno dijeli cio grad na pola. Ovaj sektor je istražen na jedan manje temeljan način u odnosu na ostatak naselja i trenutno je u mnogo lošijem očuvanom stanju, budući da nije ni na koji način postao dio muzeja. Mali broj otkrivenih i još uvijek vidljivih struktura je u stvari napušten i većim dijelom je prekriven vegetacijom i puzavicama.

Jedini objekti koji su identifikovani i proučavani u ovom dijelu grada su upravu crkve, koje se datuju u periodu kasne Antike/ranog srednjeg vijeka. Čak i u ovakvom stanju, lako se mogu prepoznati i ostaci još najmanje dvije prostorije okrenute u pravcu SZ-JI, koje odvaja jedan središnji prostor koju zauzimaju strukture koje je teško rastumačiti usljed nepristupačnosti.

Najprostranija od ovih struktura, smještena na krajnjem istoku kompleksa (crkva A), se tradicionalno identifikuje kao bazilika sa tri broda, čiji se centralni dio završava polukružnom apsidom (slika 7).

Druga, smještena na suprotnoj strani, je mnogo manja i ima oblik grčkog krsta sa malenom apsidom na istočnoj strani (crkva C) (slika 8). Čini se da je ovaj objekat nastao preradom neke starije crkve (crkva B), moguće u formi bazilike, koja je vjerovatno imala predvorje, sa čije su obje strane bile dvije prostorije kvadratnog oblika (vjerovatno pogrebne kapele). Osim ovih struktura mogu se uočiti i druge koje su drugačije postavljene, i koje je takođe teško protumačiti.

Kao i ostatak grada, i ova je oblast po prvi put istraživana krajem XIX vijeka od strane engleskih i italijanskih istraživača²⁶ (vidi iznad napomenu pod 1). Posebno se bavio Pjetro Stikoti, koji je u Duklji sproveo iskopavanja velikih razmjera pod pokroviteljstvom 'Balkankommission' Bečke Akademije Nauka (slika 2)²⁷ zadržao duže na objektu krstastog oblika, predlažući, i pored plana (slika 9), jednu hipotetičku rekonstrukciju i podjelu (slika 11-12).

Tumačenje crkvenog kompleksa koje je Stikoti dao

²⁶ Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896.

²⁷ Sticotti 1913.

*Figg.7,8 - Situazione attuale dell'area della chiesa a croce greca (chiesa C) e dell'edificio basilicale (chiesa A)
Sl. 7,8 - Trenutno stanje područja crkve u obliku grčkog krsta (crkva C) i objekta u obliku bazilike (crkva A)*

si sofferma a lungo sull'edificio a croce greca, proponendone, oltre alla planimetria (fig. 9), anche un'ipotetica ricostruzione e una sezione (figg. 11-12).

L'interpretazione fornita da Sticotti per il complesso ecclesiastico è di stampo tradizionale: una basilica a tre navate ed un luogo di culto di dimensioni minori raccordati tra loro da un lungo corridoio sul quale si affacciavano anche un ampio quadriportico ed altri vani di servizio.

Appare interessante osservare come, sia dalla planimetria dello Sticotti (fig. 2), sia dall'esame della situazione attuale, questi edifici presentino un orientamento palesemente differente rispetto a quello che si riscontra nella parte ovest della città (impostato canonicamente su cardo e decumano). Tuttavia la conoscenza lacunosa di questo settore di Doclea non permette di spingersi oltre in considerazioni né di ipotizzare la ragione di tale anomalia.

1.2. Documentazione esistente e necessità di un nuovo lavoro

Oltre agli studi citati non risultano noti lavori più recenti di rilievo o di analisi del complesso²⁸. Pertanto tutti i testi successivi si sono rifatti, per le loro considerazioni, a quanto verificato sul campo dallo Sticotti. Tuttavia, già ad una prima osservazione, appare ovvio che le strutture attualmente in luce sono in numero maggiore rispetto a quelle individuate all'inizio del secolo scorso, frutto, presumi-

je tradicionalnog karaktera: jedna bazilika sa tri broda i jedna bogomolja manjih dimenzija koje povezuje dug hodnik na koji su nadovezani jedna pravougaona prostorija i ostale uslužne prostorije. Interessantno je posmatrati kako, bilo iz Stikotijevog plana (slika 2), bilo ispitivanjem trenutnog stanja, ovi objekti predstavljaju jedan očigledno drugačiji pristup u odnosu na onaj koji srećemo u zapadnom dijelu grada (izričito smješten na glavnim ulicama). Pa ipak, nepotpuno poznavanje ovog dijela Duklje ne dozvoljava da se upuštamo dalje u razmatranja niti u pretpostavljanje razloga za ovakvu anomaliju.

1.2. Postojeća dokumentacija i potreba za daljim radom

Osim citiranih studija, nema mnogo poznatih i novijih radova o reljefu ili analizi ovog kompleksa²⁸. S toga su svi naredni tekstovi revidirani, radi razmatranja, što je na terenu i potvrdio Sticotti. Međutim, već na prvi pogled izgleda očigledno da su strukture koje se trenutno vide mnogobrojnije od onih izdvojenih početkom prošlog vijeka, a rezultat su, kako se pretpostavlja, daljih iskopavanja za vrijeme XX vijeka (vidi napomenu pod 1).

Naročito brojni zidovi umetnuti u oblasti crkava B i C koji značajno komplikuju sliku i opet dovode u pitanje rekonstrukciju koju je predložio naučnik iz Istre.

Pažljivo posmatranje planova iz 1913. godine, i njihovo poređenje sa danas vidljivim stanjem, pak

²⁸ A differenza di quanto avvenuto, ad esempio, nella parte occidentale della città; si veda ad es. Radović 2010 e 2011; Rinaldi Tufi, Baratin, Peloso 2010.

²⁸ Za razliku od onih vezanih za zapadni dio grada; vidjeti na primjer Radović 2010 i 2011; Rinaldi Tufi, Baratin, Peloso 2010.

bilmente, di ulteriori lavori di scavo nel corso del Novecento (vd. nota 1).

In particolar modo, le numerose murature emerse nell'area delle chiese B e C complicano notevolmente il quadro e rimettono in discussione la ricostruzione proposta dallo studioso istriano.

L'attenta osservazione della planimetria del 1913, e la sua comparazione con la situazione oggi visibile, poi, permette di notare, sempre nello stesso settore, anche alcune incongruenze nell'orientamento delle strutture rappresentate, in particolar modo per quanto riguarda la piccola chiesa C e le murature ad essa immediatamente adiacenti.

L'obiettivo primario che ci si è posti, quindi, è stato quello di realizzare un nuovo rilievo di quanto visibile, più accurato ed aggiornato rispetto a quelli attualmente disponibili.

Sulla base dei dati e della planimetria ottenuta ed alla luce dei nuovi resti visibili, appariva, poi, necessaria, una prima rilettura del complesso per il quale l'interpretazione dello Sticotti, come si è detto, risulta ormai dubbia in più punti.

L'esecuzione di un nuovo rilievo, infine, risultava di grande interesse anche per appurare ed evidenziare eventuali modifiche e forme di degrado subite dalle strutture a causa della loro esposizione nell'ultimo secolo.

2. 2. Operazioni sul campo ed elaborazione dei dati

Dal punto di vista pratico le operazioni sul campo sono consistite nel rilievo, mediante stazione tota-

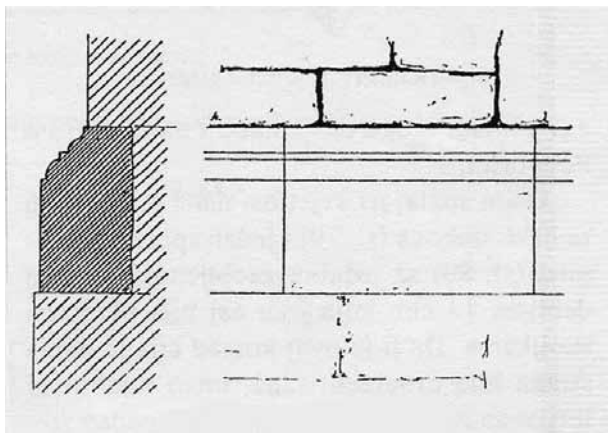

Fig.10 - Tecnica utilizzata nella chiesa C (da Sticotti 1913)

Sl. 10 - Tehnika koja je korišćena na crkvi C (Sticotti 1913)

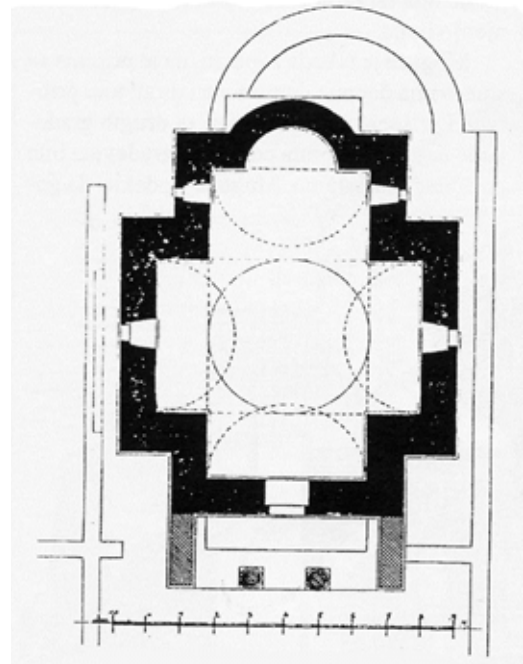

Fig.9 - Planimetria della chiesa C realizzata da P. Sticotti (da Sticotti 1913)

Sl. 9 - Planimetrija crkve C koju je napravio P. Stikoti (Sticotti 1913)

dozvoljava da zapazimo (i dalje u istom sektoru) čak i pojedina neslaganja u položajima predstavljenih struktura, naročito što se tiče male crkve C i njoj susednih zidova.

Glavni cilj koji se postavlja je upravo realizacija novog reljefa (modela) vidljivog dijela, preciznijeg i potpunijeg u odnosu na one koji su nam trenutno na raspolaganju.

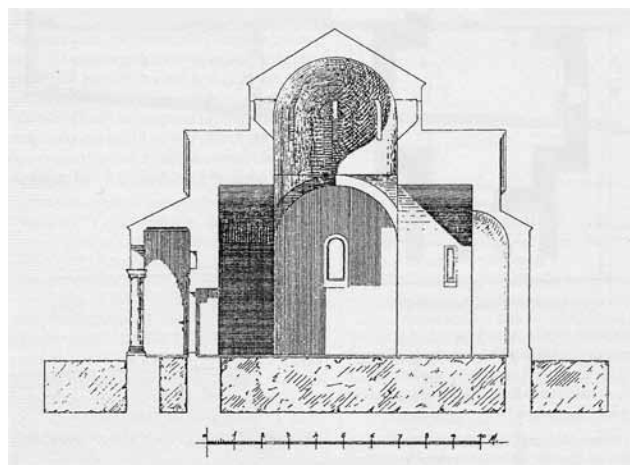
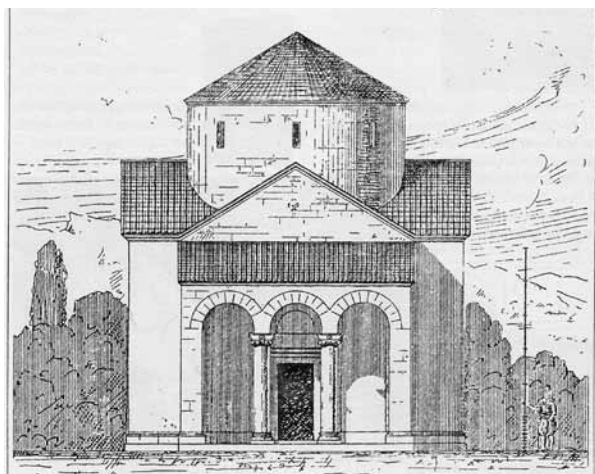
Na osnovu podataka i nabavljenih planova i novootkrivenih ostataka, činila se neizbježnom novo tumačenje kompleksa, jer je Stikotijevo tumačenje istog ipak ostavilo nedoumice na više mjesta.

Izrada novog reljefa, je na kraju od velikog značaja i da bi se utvrdila i zabilježila eventualna oštećenja nastala na strukturama usljed njihove izloženosti u posljednjem vijeku.

2.2 Rad na terenu i objašnjenje podataka

Iz praktičnih razloga, radovi na terenu su se našli na reljefu, uz pomoć totalne stanice, sa velikim brojem detalja svih vidljivih arhitektonskih struktura, adekvatno raspoređenim duž unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora, kao i na vrhovima.

Glavne prepreke za ovakav rad bile su, između ostalog, slaba vidljivost i nizak stepen očuvanosti dugačkih pojasa visokih zidova, kao i stanje

Figg. 11,12 - Ipotetica ricostruzione e sezione della chiesa C secondo P.Sticotti (da Sticotti 1913)
Sl. 11,12 - Pretpostavljena rekonstrukcija i dio crkve C prema P. Stikotiju (Sticotti 1913)

le, di vertici di dettaglio di tutte le strutture architettoniche emergenti, opportunamente distribuiti lungo il perimetro interno ed esterno e sulle creste. I principali ostacoli a tale operazione sono stati, innanzitutto, la scarsa visibilità e il basso grado di conservazione in elevato di ampi tratti delle murature, nonché il parziale stato di abbandono nel quale versa il complesso, con le strutture da anni esposte agli agenti atmosferici e per vasti tratti ricoperte dalla vegetazione o da muffe o ancora nascoste da crolli. In particolar modo, l'area sita tra i due edifici di culto, tradizionalmente identificata come quadriportico, e le zone retrostanti le absidi sono risultate pressoché inaccessibili a causa di questa copertura. Tali fattori hanno, ovviamente, condizionato la qualità dell'intervento in quelle aree specifiche nonché le considerazioni che su di esse siamo in grado di trarre.

I punti misurati con la stazione totale sono stati, poi, salvati su personal computer, convertiti ed elaborati con il software AutoCAD[®] al fine di ottenere una planimetria generale delle strutture del complesso ancora esistenti, dalla quale, con poche e mirate integrazioni, si potrebbe facilmente fornire un'ipotesi ricostruttiva della situazione originale.

Come si diceva, le murature della basilica maggiore (A) e degli ambienti intermedi sono scarsamente conservati in elevato o di ardua lettura. Per tali aree, quindi, ci si è limitati a rilevare il profilo visibile delle strutture, delineandone l'ingombro solo laddove questo era percepibile in modo certo. Pertanto il livello qualitativo del rilievo può apparire sbilanciato a favore del settore della chiesa cruciforme.

djelimične zapuštenosti u kome se nalazi kompleks, sa strukturama koje su već godinama izložene atmosferskim prilikama i brojnim pojasevima prekrivenim vegetacijom ili buđi, ili pak i dalje skrivene u ruševinama. Da budemo precizniji, oblast između dvije bogomolje, koja se tradicionalno identifikuje kao 'quadriportico' (kvadratni trem), i zone iza apsida su potpuno nedostupne zbog ovog 'pokrivača'. Ovi faktori su očigledno uslovlili kvalitet rada u ovim pojedinim djelovima kao i zaključke koje smo mogli da izvučemo o istim.

Izvršeno je mjerenje cijelog mjesta; zatim je sačuvano na računar, konvertovano i obrađeno softverom AutoCAD[®] kako bi se na kraju dobio opšti plan struktura koje još postoje u kompleksu. Iz ovog plana se uz par dodataka može lako izvesti pretpostavka i rekonstruisati prvobitno stanje.

Kako je rečeno, gornji dio zidova velike crkve (A) i prostora između njih su slabo očuvane i teško se mogu tumačiti. Za ove oblasti smo se, dakle, ograničili da obradimo vidljiv dio strukture, obelježavajući dimenzije samo tamo gdje se jasno mogu vidjeti. Samim tim i nivo kvaliteta reljefa se može činiti nejednakim, tj. može da bude veći za sektor crkve u obliku krsta.

2.3 Dobijeni rezultati

Novi reljef (slike 13 i 14) je očigledno potvrdio prisutnost tri glavna objekta, pružajući ipak niz novih zanimljivih podataka.

Što se tiče veće bazilike (crkva A), bilo je moguće

2.3. Risultati ottenuti

Il nuovo rilievo (figg. 13-14) ha ovviamente confermato la presenza dei tre principali edifici del complesso fornendo, però, una serie di nuovi interessanti dati.

Per quanto riguarda la basilica maggiore (chiesa A) è stato possibile appurare che l'edificio era lungo 23 metri circa e largo 16 metri, ripartito internamente in 3 navate di ampiezza differente (9 m per quella centrale e 3,5 per quelle laterali), con la centrale terminante in un'abside di forma semicircolare (diametro interno 6,6 metri) sia internamente che esternamente (anche se sul lato esterno la forte copertura vegetale ed i crolli rendono difficile seguire l'andamento della muratura). La suddivisione interna, con ogni probabilità, era leggibile più facilmente ai tempi degli scavi degli inglesi. Attualmente, infatti, risultano ancora visibili solo poche basi delle colonne (o pilastri) che dividevano lo spazio interno in navate. In ogni caso la situazione rilevata appare assolutamente compatibile con una ripartizione in tre navate.

La basilica risulta preceduta da un ambiente di forma rettangolare allungata, probabilmente un narcece, avente la funzione di raccordare il luogo di culto con gli altri edifici del complesso.

Nel settore centrale, purtroppo, come si è già detto, il grado di visibilità e di accessibilità erano tali da rendere irrealizzabile un accurato lavoro di rilievo. Tuttavia, a circa due terzi dell'ampiezza di tale spazio, è stato possibile osservare l'attaccatura di un muro con andamento perpendicolare rispetto al corridoio, interpretabile come la chiusura di un portico o come un la parete di un vano intermedio. È tuttavia il settore ovest ad aver riservato le maggiori sorprese. Sono stati individuati, infatti, quattro differenti serie di strutture, con orientamenti tra loro differenti.

La prima (fase 1), ed in apparenza più antica, è costituita dai resti di tre muri orientati NW-SE, che è stato possibile riconoscere nell'area a nord della chiesa cruciforme (chiesa C). Essi appaiono disassati rispetto alle strutture vicine.

La serie seguente è costituita da due muri dall'orientamento di poco differente dai precedenti, uniti a nord da un terzo. Essi appaiono, in tal senso, assolutamente compatibili con quanto rima-

konstatovati da je objekat dug oko 23 metra i širok 16 metara, podijeljen iznutra na 3 broda različite širine (9 metara centralni, i po 3.5 metra bočni), gdje se centralni završava apsidom polukružnog oblika (unutrašnji prečnik 6.6 metara) i spolja i unutra (iako sa spoljne strane bujna vegetacija i ostećenja otežavaju praćenje linije zida). Unutrašnja podjela, vrlo vjerovatno, se lakše razaznavala u vrijeme iskopavanja engleskih istraživača. Trenutno su zapravo samo vidljive pojedine osnove stubova (pilastri) koji su dijelili unutrašnji prostor na brodove. U svakom slučaju, otkriveno stanje se slaže sa pretpostavkom o podjeli na tri broda.

Ispred bazilike se nalazi prostor u obliku izduženog pravougaonika, vjerovatno narteks, koji ima funkciju da poveže bogomolju i ostale objekte tog kompleksa.

U centralnom dijelu, na žalost, kako je već rečeno, stepen vidljivosti i pristupačnosti su onemogućili preciznu izradu reljefa. Ipak, na skoro dvije trećine prostora, bilo je moguće posmatrati spoj jednog zida pod pravim uglom u odnosu na hodnik, za koji se smatra da zatvara trem ili da je pak zid nekog među-odjeljka.

Ipak je zapadni dio rezervisan za najveća iznenađenja. Tu su, naime, izdvojena četiri zasebna niza struktura, međusobno različito postavljeni.

Prva od njih (faza 1), a čini se i najstarija, se sastoji od ostataka tri zida okrenutih u pravcu SZ-JI, koga je bilo moguće prepoznati u sjevernom dijelu crkve krstastog oblika (crkva C). Oni se ne uklapaju u obližnje strukture.

Sljedeći niz čine dva zida malo drugačije postavljenih od prethodnih, a spojeni na sjeveru sa trećim. Čini se da su oni u tom smislu apsolutno kompatibilni sa onim što je ostalo od crkve A i susednim hodnikom. S toga, je apsolutno realno pretpostaviti da su i oni iz iste faze kao i crkva, a ne samo među-odjeljci (faza 2).

Treći niz (faza 3) struktura je orijentisan u pravcu SZ-JI kao i prethodni, ali očigledno odskače od nje (praveći ugao od skoro 20 stepeni), od koga je konstruisan objekat sa osnovom bazilike (11,5 x 18,5 metara) (crkva B), koja na istočnoj strani ima polukružnu apsidu (bilo s unutrašnje ili spoljašnje strane), pojačanu stubom sa spoljne strane.

Ne raspoloža se dovoljnim brojem podataka da se odredi cjelokupna struktura takvog objekta.

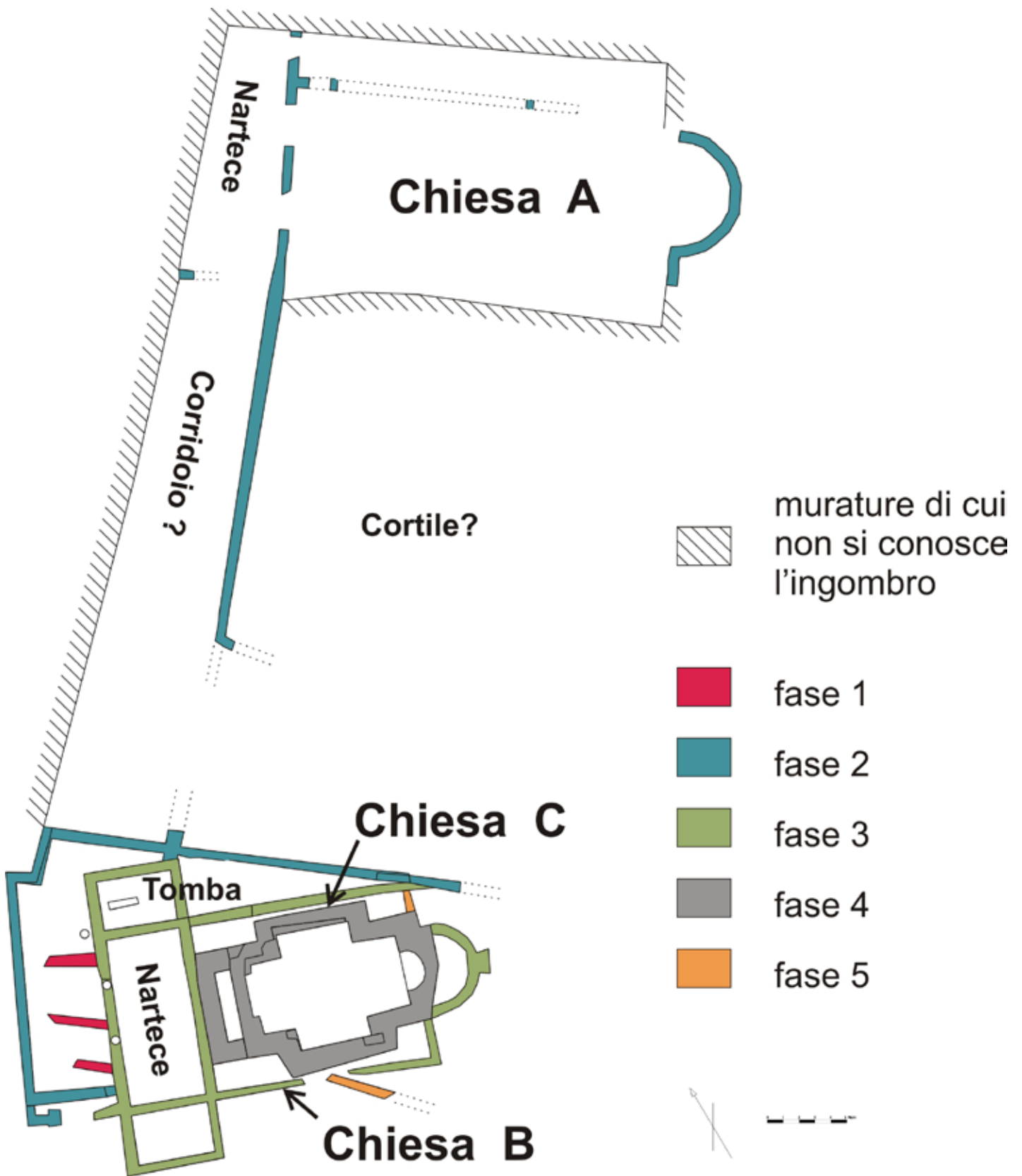

Fig. 13 - Planimetria generale dell'area delle chiese, elaborata dai dati di rilievo
 Sl. 13 - Opšta planimetrija područja crkava, izrađena na osnovu podataka iz reljefa

Fig. 14 - Rielaborazione della cartografia del sito (da General Plan – 2008. *Archaeological Remains and Anthropical Elements. TAV. 06*), con l'inserimento delle planimetrie ottenute dai rilievi
 Sl. 14 - Prevrada mapa nalazišta (iz Generalnog Plana – 2008. *Arheološki ostaci i antropološki elementi, tabela 6*), sa ubačenom planimetrijom urađenom uz pomoć reljefa

ne della chiesa A e del corridoio di collegamento. È, perciò, assolutamente plausibile ipotizzare che siano in fase con questa, oltre che con gli ambienti intermedi (fase 2).

La terza serie (fase 3) di strutture si presenta anch'essa con un orientamento NW-SE come la precedente ma vistosamente disassata rispetto ad essa (formando un angolo di circa 20 gradi), andando a costituire un edificio a pianta basilicale (11,5 x 18,5 metri circa) (chiesa B), dotato, al centro del lato orientale, di un'abside semicircolare (sia internamente che esternamente), rafforzata da un pilastro sul lato esterno.

Non si dispone di dati sufficienti per determinare l'articolazione interna di tale edificio.

Verso nord è possibile riconoscere un ambiente rettangolare, della stessa larghezza della presunta basilica, probabilmente un narteca. Alle sue due estremità trovano posto due piccoli ambienti a pianta rettangolare (6 x 4,5 metri circa).

Come detto, tutte queste strutture erano già state individuate e studiate da Sticotti, il quale, però, non le distingueva dalla quarta serie.

Na sjevernoj strani je moguće prepoznati jedan pravougaoni prostor, iste širine kao i prethodna bazilika, koji je vjerovatno narteks (predvorje). Na njegova dva kraja se nalaze male prostorije pravougaone osnove (6 sa 4.5 metra).

Kao što je već rečeno, sve ove strukture je izdvojio i proučio Stikoti, koji ih međutim, nije razlikovao od četvrtog niza objekata.

Ovaj posljednji niz (faza 4) čini prostor u obliku krsta (crkva C). Ovaj, nasuprot onome što je zapazio Stikoti, ima drugačiji položaj (doduše svega nekoliko stepeni) u odnosu na obližnje strukture. Ovo, zajedno sa stratigrafskim odnosima, dovodi do odvajanja posljednje dvije faze.

Ovaj mali objekat, ispred koga je pravougaoni prostor, duboko ukopan u zemlju, ima mnogo niži nivo u odnosu na ostatak kompleksa, i vjerovatno je bio podzemna prostorija. Ipak nedostaju podaci koji bi pokazali kako se dolazilo u tu prostoriju.

Posljednja faza (faza 5) se sastoji od dva dodatna zida (jedan postavljen poprečno sa zapadnom stranom crkve C, drugi u dijelu apsida crkve B).

Quest'ultima (fase 4) è costituita dal vano cruciforme propriamente detto (chiesa C). Esso, al contrario di quanto rilevato dallo Sticotti, presenta un orientamento differente (seppur di pochi gradi) rispetto alle strutture vicine. Ciò, unitamente ai rapporti stratigrafici, induce a separare le ultime due fasi.

Questo piccolo edificio, preceduto da vano rettangolare, profondamente scavato nel terreno, risulta avere un piano di calpestio notevolmente più basso rispetto al resto del complesso, caratterizzandosi, probabilmente, come un ipogeo. Mancano, tuttavia, dati per comprendere le modalità con le quali vi si accedesse.

Un'ultima fase (fase 5) è costituita da due ulteriori brevi lacerti di muratura (l'uno posto trasversalmente rispetto al perimetrale ovest della chiesa C, l'altro nell'area dell'abside della chiesa B).

Riassumendo pare dunque plausibile che, inizialmente (fase 2), il complesso fosse costituito da una basilica (chiesa A) affiancata, a ovest, da un quadriportico e da altri ambienti di servizio. Oltre a questi si trovava un altro edificio di forma e funzione al momento non definibili. Esso insisteva su strutture preesistenti, di cui si conservano pochi lacerti (fase 1). Un corridoio raccordava l'ingresso della basilica con le altre strutture.

Successivamente (fase 3), in luogo dell'edificio ovest, con un orientamento differente, sarebbe stata costruita una nuova basilica (chiesa B), preceduta da un piccolo narthex alle cui estremità si trovavano due sacelli di forma rettangolare. La funzione funeraria di questi ambienti, supposta per la presenza di una sepoltura all'interno di uno di essi, non è, al momento, cronologicamente inquadrabile, né, tantomeno, confermabile già in questa fase.

Infine (fase 4) la parte centrale della basilica sarebbe stata occupata da un nuovo edificio, parzialmente sotterraneo, con una pianta a croce greca. Esso sarebbe stato impostato con un orientamento differente rispetto a quello direttamente precedente, costituendo quindi, con ogni probabilità, una rioccupazione di un ambiente caduto in disuso piuttosto che un riadattamento per svolgere nuove funzioni.

2.4. *Ulteriori dati dall'analisi preliminare delle tecniche murarie*

Da rezimiramo: čini se da je moguće da je, u početku (faza 2), kompleks činila jedna bazilika (crkva A), na koju se nastavljao, na zapadu, četvorougao i ostale uslužne prostorije. Osim ovih, tu se nalazio još jedan objekat u ovom trenutku nepoznatog oblika i funkcije. Ovo podrazumijeva ranije strukture, od kojih je ostalo vrlo malo (faza 1). Jedan hodnik je povezivao ulaz u baziliku i ostale strukture.

Nakon ovoga (faza 3), na mjestu zapadnog objekta, sa drugačijim položajem, navodno je sagrađena nova bazilika (crkva B), kojoj prethodi jedan mali nartheks na čijim krajevima nalazimo dvije pravougaone kapele. U ovoj fazi se ne može potvrditi, niti staviti u hronološki okvir, da su ove prostorije služile isključivo kao grobnice, iako je otkriveno da je neko sahranjen unutar jedne od njih.

Na kraju, centralni dio bazilike je zauzeo novi objekat, djelimično podzemni, oblika grčkog krsta. Taj objekat je postavljen drugačije u odnosu na prethodni položaj, što najvjerojatnije znači da je to bilo zauzimanje mjesta koje se više nije koristilo, a ne adaptacija postojećeg mjesta za nove potrebe.

2.4. *Dodatni podaci iz preliminarne analize tehnika zidanja*

Precizno odrediti hronološki slijed raznih objekata i njihov odnos između sebe i ostatka grada bi bilo moguće samo sa preciznim podacima iskopavanja. U nedostatku istih, ipak možemo dobiti pojedine indikacije o sačuvanim zidovima putem posmatranja tehnika i upotrebljenih materijala, kao i iz stratografskog odnosa između raznih vidljivih ostataka.

U tom smislu, vezano za izradu reljefa, je izvršena preliminarne procjena tehnika gradnje koje nalazimo na sačuvanim strukturama cijelog kompleksa²⁹.

Osim direktnog posmatranja i mjerenja karakterističnih elemenata, odlučeno je da se fotografiše izvjestan broj uzoraka zidova o kojima se, kasnije, mogu izvesti dodatni zaključci³⁰. Ukupan broj njih je 22 (slika 16).

Očigledno je bilo dobro analizirati s još većom

²⁹ Za primjer jedne ovakve procedure, vidjeti BAUDO 2006. ³⁰ Vidjeti Baudo 2005. i 2006.

Una maggiore sicurezza sulla successione cronologica dei vari edifici e sul rapporto tra questi ed il resto della città sarebbe possibile solo con precisi dati di scavo. In mancanza di questi, tuttavia, possiamo ottenere alcune interessanti indicazioni dalle murature superstiti, mediante l'osservazione delle tecniche e dei materiali impiegati, nonché dal rapporto stratigrafico tra i vari lacerti visibili.

In tal senso, contestualmente alle operazioni di rilievo, è stata eseguita una valutazione preliminare delle tecniche murarie presenti nelle strutture superstiti dell'intero complesso²⁹.

Oltre all'osservazione e alla misurazione diretta degli elementi caratteristici, si è deciso di fotografare un certo numero campioni di muratura sui quali, poi, svolgere alcune considerazioni aggiuntive³⁰. Il totale raggiunto è stato di 22 (fig. 16).

Ovviamente è parso opportuno analizzare con più attenzione quelle parti del complesso dove le murature erano meglio conservate e leggibili. Pertanto la distribuzione dei campioni (fig. 15) non risulta omogenea ma è concentrata in aree specifiche.

I primi undici campioni sono stati individuati nelle murature della chiesa C, egualmente divisi tra prospetto interno (n. 1-2-3-4-5) ed esterno (n. 7-8-9-10-11). Inoltre ne sono stati selezionati altri per il piccolo narcece antistante l'edificio B (cappella sinistra: n. 15-16-17; ambiente centrale: n. 14; cappella destra: n. 12-13-18).

²⁹ Per un esempio di tale procedura in Montenegro si veda Baudo 2006.

³⁰ Si veda Baudo 2005 e 2006.

pažnjom djelove kompleksa u kojima su zidovi bili bolje očuvani i lakši za interpretaciju. S toga raspored uzoraka (slika 15) nije ujednačen, već je koncentrisan na pojedine oblasti.

Prvih jedanaest uzoraka je izdvojeno iz zidova crkve C, jednako iznutra (br. 1-2-3-4-5) i spolja (br. 7-8-9-10-11). Takođe su izdvojeni još neki iz malog narteksa objekta B (lijeva kapela: br.15-16-17; centralni prostor: 14; desna kapela: 12-13-18). Ostala tri uzorka su uzeta, ne tako jednostavno, iz zidova veće crkve (A) (br. 19-20-21) i jedan u dijelu identifikovanom kao narceks (br.22).

Objektivno gledano, objekat C je ispao homogeniji. Čine ga osnova sagrađena od pravilnih kamenih blokova, niskog i izduženog pravougaonog oblika, poređani uz vrlo malo maltera. Na ovu osnovu se nadovezuje niz kamenih tesanika značajno većih dimenzija (vidi uzorak 4), koji su skinuti sa starijih građevina, što pokazuju i razni tragovi čivija i ponovno korišćenje dijelova epigrafskih spomenika. Ponegdje je čak primjetno ubacivanje komada opeke. Ovaj skup različitih tehnika je već primjećen i zabilježen u radu Stikotija (vidi sliku 10). S druge strane, što se tiče apsida, upotreba manjih komada je opravdana potrebom da se napravi zakrivljen zid.

Poseban slučaj predstavlja uzorak 8, blago uzdignut suvi zid apsida, koji se sigurno može objasniti česćim posjećivanjem ili nekom skorijom pobožnom aktivnošću.

Nakon prve analize, korišćene tehnike za dva

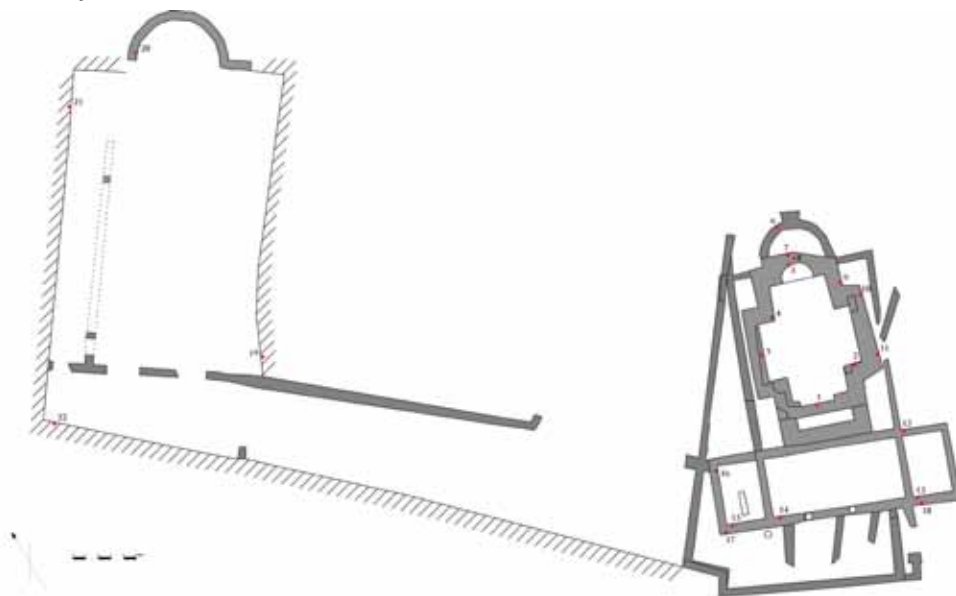

Fig. 15 - Campioni di muratura studiati e loro localizzazione
Sl. 15 - Uzorci proučavanih zidova i njihove lokacije

Altri tre campioni sono stati individuati, non senza difficoltà, nelle murature della chiesa maggiore (A) (n. 19-20-21) ed uno nell'area identificabile come narteca (n. 22).

Oggettivamente molto omogeneo si è dimostrato l'edificio C. Esso appare costituito da un basamento realizzato con corsi regolari di blocchi di pietra ben squadrati di forma rettangolare bassa ed allungata, disposti con pochissima malta. Sopra questa base, invece, viene collocata una fascia di conci lapidei di dimensioni nettamente maggiori (vedi campione 4), provenienti dallo spoglio delle strutture antiche della città, come dimostrano i vari segni per inserzione di perni e il riuso di un frammento di epigrafe. Occasionalmente è anche osservabile l'inserimento di frammenti di tegole. Questo particolare accostamento di tecniche differenti era stato già notato e documentato dallo Sticotti (vedi fig. 10). Per quanto riguarda l'abside, invece, l'utilizzo di bozze di dimensioni minori appare giustificabile in ragione della necessità di costruire una muratura curvilinea.

Un caso a parte è costituito dal campione 8, relativo ad un modestissimo rialzamento a secco della muratura dell'area absidale, sicuramente spiegabile come frutto di una frequentazione o di un'attività devozionale anche molto recente.

Ad una prima analisi le tecniche impiegate per i due ambienti laterali del narteca (blocchi di pietra di varie forme e dimensioni, disposti su corsi ordinati con abbondante malta ed inserzione di frammenti di tegole) paiono tra di loro identiche e in buona sostanza simili a quelle utilizzate per il resto della struttura. Ciò lascia supporre che sia questi vani che l'avancorpo siano stati edificati contestualmente o in un lasso di tempo di poco successivo rispetto alla basilica minore.

Di grande importanza, poi, è che i blocchi impiegati risultino differenti (meno allungati) rispetto a quelli del basamento dell'edificio C, ad ulteriore riprova della separazione delle due fasi.

Oggettivamente più arduo si presenta il lavoro di analisi nelle altre strutture del complesso, nelle quali le murature sono spesso conservate in alzato, fuori dal terreno, per poche decine di centimetri.

Poco si può dire, come già premesso, sulle strutture della basilica maggiore (A). È possibile notare, però, una certa omogeneità in tutte le parti dell'edificio, con l'utilizzo di una tecnica più raffi-

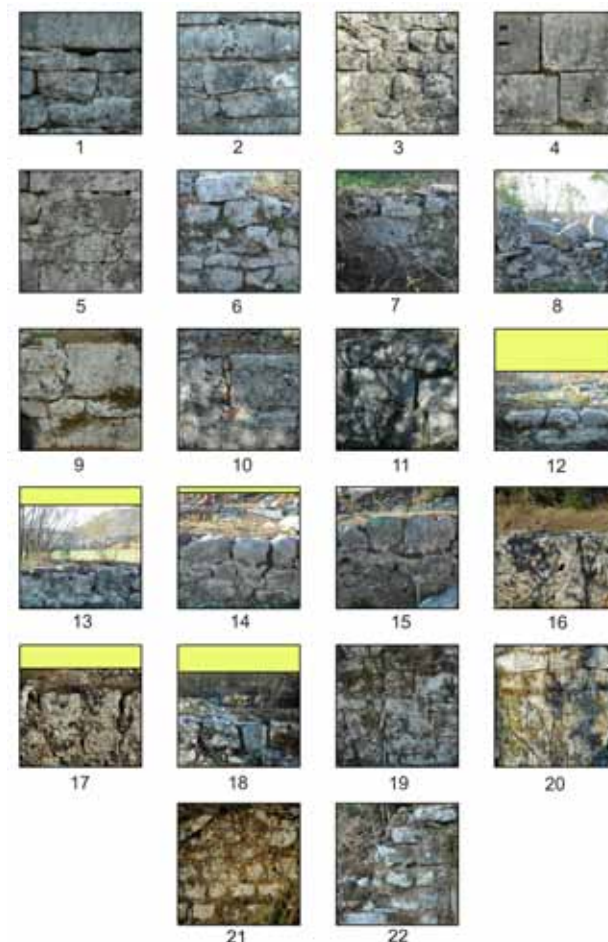

Fig. 16 - Campioni di muratura studiati e loro localizzazione
Sl. 16 - Uzorci proučavanih zidova i njihove lokacije

objekta sa bočnih strana nartekse (kameni blokovi raznih oblika i dimenzija, raspoređeni u redove sa dosta maltera i ubačenom opekom) izgledaju identično i u velikoj mjeri slične onima korišćenim za izgradnju ostatka strukture. Ovo nas navodi da pretpostavimo da su obje ove prostorije građene istovremeno ili ubrzo nakon manje bazilike.

Od velikog značaja je to što su upotrijebljeni blokovi različiti (manje izduženi) od onih iz osnove objekta C, što dalje potvrđuje odvojenost ove dvije faze.

Objektivno gledano, mnogo je teža analiza ostalih struktura kompleksa u kojima su zidovi često sačuvani na površini, uzdignuti svega desetine centimetara.

Malo se može reći, kako je već navedeno, o strukturama velike bazilike (A). Moguće je primjetiti ipak, izvjesnu homogenost svih djelova objekta, i upotrebu finijih tehnika, od bolje odabranih blokova, pravougaonog i izduženog oblika i svi iste veličine, raspoređeni pravolinijski. I

nata, con blocchi maggiormente selezionati, di forma rettangolare allungata e tutti dello stesso ordine di grandezza, disposti su corsi regolari. Anche in questo caso, seppur con un'incidenza minore, si osserva l'inserzione di frammenti di tegole.

S.L.-L.S.

3. Materiali lapidei

L'attività svolta nell'ottobre 2011 ha compreso i materiali lapidei ancora presenti nell'area della basilica (A), di una seconda basilica (B) e dell'edificio cruciforme (C) ed è stata finalizzata alla valutazione del potenziale, predisponendo le linee guida per lo studio dei reperti nel contesto delle indagini condotte e da condurre nel sito. In particolare, si tratta di elementi architettonici; frammenti pertinenti all'arredo liturgico; elementi di reimpiego/spolia; tessere lapidee di mosaico pavimentale. Alcuni degli elementi individuati (fig. 17) sono presentati per la prima volta nel repertorio che segue, con il solo scopo di evidenziarne il ruolo di indicatore archeologico, valutabile come rilevante non solo dal punto di vista meramente quantitativo, da interpretare alla luce di una rinnovata lettura dell'area, degli aspetti esecutivi e funzionali, delle dinamiche di spoliazione, reimpiego, abbandono.

Metodologie e strumenti

La ricerca, che si vorrebbe parte integrante di un progetto di indagine dei processi produttivi dei manufatti litici nella Duklja tardo-antica e medievale, non può che seguire diversi livelli di analisi, contraddistinti da altrettanti gradi di approfondimento: documentazione dei materiali ancora *in situ*; attività di ricognizione; analisi dei materiali da siti limitrofi; raccolta dei dati editi; realizzazione di una banca dati con voci univoche (identità funzionale; misure; litotipo; descrizione; stato di conservazione); atlante delle tracce di lavorazione e delle tecniche esecutive.

Repertorio

1. Frg. transenna di finestra, 16,5 x 17 x 7,5 >< cm, litotipo non identificato (calcarea) (tav. 1.1).

Motivo decorativo: maglia traforata.

Fig. 17 - Frammento di lastra/pluteo rinvenuto tra gli accumuli di materiale lapideo nell'area antistante l'edificio cruciforme
Sl. 17 - Fragment ploče/pluteja pronađen u gomili kamenog materijala u dijelu ispred objekta u obliku krsta.

u ovom slučaju se primjećuje korišćenje komada od opeke, ali u manjoj količini.

S.L.-L.S.

3. Kameni materijali

Posao koji je urađen u oktobru 2011. godine je uključio i kameni materijal iz bazilike (A), još jedne bazilike (B) i objekta u obliku krsta (C), s ciljem da se ocijeni potencijal nalazišta, dajući smjernice za proučavanje pronađenih predmeta u kontekstu sprovedenih a i budućih istraživanja na ovom mjestu. Naime, radi se o arhitektonskim elementima, fragmentima liturgijskog namještaja, elementima za ponovnu upotrebu i kamenim kockicama podnog mozaika. Neki od izdvojenih djelova (slika 17) su po prvi put predstavljani u *Inventaru* koji slijedi, s jedinim ciljem, a to je da se evidentira njihova uloga arheoloških pokazatelja, ne samo vrijedna sa kvantitativnog aspekta već i da omoguće jednu novu interpretaciju i analizu mjesta, o funkcijama, o dinamiци rušenja, ponovne upotrebe i potpunog

Aspetti tecnico esecutivi: lastra dello spessore di 7,5 cm lavorata a traforo, angoli smussati, superficie levigata.

Stato di conservazione: frammento.

Contesto di rinvenimento: basilica A, angolo sinistro interno dell'emiciclo absidale.

2. Frg. di lastra (pluteo), 17 x 30 h x 7/7,5 >< cm, pietra calcarea (tav. 1.2ab).

Motivo decorativo: entro clipeo, delimitato da listelli (>< 1,7 cm; >< 3 cm), croce latina.

Aspetti tecnico esecutivi: sul prospetto, motivo decorativo, clipeo e listelli realizzati per abbassamento del piano; la superficie risulta rettificata mediante ausilio di strumento a lama dentata, le cui tracce sono ben leggibili in assenza di levigatura.

Stato di conservazione: elemento annerito dal fuoco.

Contesto di rinvenimento: area antistante edificio cruciforme (chiesa C).

3. Frg. elemento troncopiramidale, 21,5 x 22,5 x 12,5/15 h cm, calcare (tav. 1.3ab).

Motivo decorativo: su uno dei lati lunghi, motivi vegetali stilizzati d'angolo delimitano campo decorativo entro cui è rappresentato un fiore quadripetalo; sull'altro lato motivo a girandola realizzato per lieve abbassamento del piano, che risulta levigato.

Aspetti tecnico esecutivi: Su uno dei lati brevi, privi di decorazione, tracce evidenti di strumento a punta; sul lato inferiore, destinato alla posa in opera, presenza di scanalatura (4 x 2,8 cm), realizzata mediante impiego di uno scalpello a punta e destinata ad assemblaggio con elemento sottostante.

Stato di conservazione: discreto, in parte frammentario.

Contesto di rinvenimento: dalla basilica A, narcece.

4. Frg. capitello imposta, 56,5 x 17 x 7,5 >< cm, altezza abaco 4,4 cm, marmo (?) (tav. 1.4abc).

Motivo decorativo: sui lati brevi, croce e fiore esapetalo.

Aspetti tecnico esecutivi: sulla superficie del lato lungo, tracce di lama dentata, impiegata con inclinazione a 45°, (denti di 3 mm, a sezione quadrangolare); sul lato inferiore, labili tracce del medesimo strumento, in parte asportate in seguito ad azione di rettifica; sui lati brevi motivi decorativi realizzati per abbassamento del piano, con tracciato prepa-

napuštanja.

Metodologije i instrumenti

Ovo istraživanje, koje je sastavni dio jednog projekta istraživanja proizvodnih procesa kamenih artefakata u Duklji s kraja Starog i u Srednjem Vijeku, ne može a da nema više nivoa analize, koje karakterišu brojni detalji: dokumentovanje materijala koji su i dalje *in situ* (na nalazištu); aktivnosti prepoznavanja; analize materijala iz okoline; sakupljanje uređenih podataka; stvaranje banke podataka sa jedinstvenim unosima (funkcionalni identitet; dimenzije; litotip; opis; stepen očuvanosti); atlas svih mjesta obrade i korišćenih tehnika.

Inventar

1. Frg. tranzene, 16,5 x 17 x 7,5 >< cm, litotip - neidentifikovan (krečnjak) (T. 1.1)

Dekorativni motiv: ažurna mreža.

Funkcionalni i tehnički aspekti: ploča debljine 7.5 cm obrađena bušilicom, oblikih ivica, glatke površine.

Stepen očuvanosti: fragment

Mjesto otkrića: bazilika A, desna unutrašnja strana polukruga apside.

2. Frg. ploče (pluteus), 17 x 30 h x 7/7,5 >< cm, kamen krečnjak (T. 1.2ab).

Dekorativni motiv: klipej, ograden tankim trakama (>< 1,7 cm; >< 3 cm), latinski krst.

Funkcionalni i tehnički aspekti: na prednjoj strani: ukrasni motiv, urezani klipej i trakice; površina je obrađena nazubljenom alatkom čiji se tragovi jasno vide jer nije šmirglano.

Stepen očuvanosti: element je ogaravljen vatrom

Mjesto otkrića: oblast ispred objekta krstastog oblika (crkva C).

3. Frg. element piramidalnog oblika, 21,5 x 22,5 x 12,5/15 h cm, krečnjak (T. 1.3ab).

Dekorativni motiv: na jednoj od dužih strana, biljni motivi nacrtani pod uglom ograničavaju ukrašeno polje u kome je predstavljen cvijet sa četiri laticice; na drugoj strani je motiv koluta napravljen blagim spuštanjem površine koja je uglačana.

Funkcionalni i tehnički aspekti: na jednoj od kraćih strana, na kojoj nema ukrasa, očigledni tragovi

ratorio, moderato altorilievo e superficie levigata; ancora sul lato inferiore, cavità centrale destinata ad alloggiare perno metallico di raccordo con colonnina, realizzata con strumento a punta di cui sono rimaste tracce evidenti, visibili in assenza di piombo; sulla superficie sommitale tracce di malta.

Stato di conservazione: discreto; frattura in corrispondenza di uno dei lati brevi.

Contesto di rinvenimento: dalla basilica A, edito in Stojković-Nikolajević 1957, p. 570, fig. 3.

5. Frg. capitello composito, 19 x 22 h x 17,5 h cm, marmo (tav. 2.6).

Motivo decorativo: capitello composito

Aspetti tecnico esecutivi: lo stato di conservazione impedisce una lettura analitica delle tracce di lavorazione, a parte alcune considerazioni generiche (impiego del trapano nella realizzazione di caulicoli; levigatura).

Stato di conservazione: pessimo.

Contesto di rinvenimento: cumuli di materiale lapideo, perimetro sinistro basilica A.

6. Frg. elemento scultoreo, 20/24 x 38,5 h cm, marmo (tav. 2.7ab).

Motivo decorativo: figura umana; su una delle facce, motivo ad ovuli (abraso).

Aspetti tecnico esecutivi: l'elemento presenta, nel lato con figura umana, vistose tracce di uno scalpello a punta, ad andamento regolare; da stabilire se imputabili alla sgrossatura o alla fase di reimpiego. La lettura dei tratti distintivi del personaggio ne risulta compromessa (o impedita). Il resto dell'elemento appare abraso e consunto.

Stato di conservazione: consunto, con licheni diffusi nella superficie esposta; motivo ad ovuli abraso; perfettamente leggibile il rilievo e le tracce degli strumenti nella porzione che fu destinata alla posa in opera.

Contesto di rinvenimento: edificio C, perimetrale nord. Reimpiegato come concio nella muratura.

7. Frg. pavimento musivo, 10/11 x 17 h x < 1,8/2,5 cm, marmo (tav. 2.8ab).

Motivo decorativo: tessere irregolari monocrome.

Aspetti tecnico esecutivi: nella porzione di pavimento recuperata, le tessere sono irregolarmente collocate su di una preparazione di malta, rifluente e biancastra.

zašiljene alatke; na donjoj strani, predviđenoj za korišćenje, nalazi se udubljenje (4x2.8 cm) nastalo upotrebom dljeta a ima ulogu da se tu spoji sa elementom koji dolazi ispod.

Stepen očuvanosti: solidan, djelimično oštećen

Mjesto otkrića: basilika A, nartek

4. Frg. impost kapitela, 56,5 x 17 x 7,5 > < cm, visina *abakusa* (gornji dio stuba) 4,4 cm, mermer (?) (T. 1.4abc).

Dekorativni motiv: na kraćim stranama, krst i cvijet sa šest latica.

Funkcionalni i tehnički aspekti: na površini duge strane, tragovi nazubljene oštrice, upotrijebljene pod uglom od 45° (zupci od 3mm, četvorougao); na manjoj strani, slabi tragovi iste alatke, dijelom uklonjeni uslijed prepravljaja; na kraćim stranama su ukrasni motivi nastali uklanjanjem površine, sa pripremnim potezima, blagi reljef i brušena površina; i dalje na nižoj strani, centralna šupljina namijenjena da se u nju stavi metalni klin za povezivanje sa postoljem, izbušena je oštrom alatkom koja je ostavila očigledne tragove, sada vidljive jer nema olova; na površini pri vrhu su tragovi maltera.

Stepen očuvanosti: slab; prelom odgovara jednoj od kraćih strana.

Mjesto otkrića: basilika A, navedeno u Stojković-Nikolajević 1957, str. 570, sl. 3.

5. Frg. kompozitnog kapitela (korintsko-jonski), 19 x 22 h x 17,5 h cm, mermer (T. 2.6).

Dekorativni motiv: kompozitni kapitel

Funkcionalni i tehnički aspekti: Stepem očuvanosti onemogućava analitičko tumačenje tragova obrade, osim nekih opštih zapažanja (korišćenje bušilice za izradu kaulikula; brušenje).

Štepen očuvanosti: jako loš.

Mjesto otkrića: gomila kamenog materijala, oblast lijevo od bazilike A.

6. Frg. vajarskog djela, 20/24 x 38,5 h cm, mermer (T. 2.7ab).

Dekorativni motiv: ljudska figura; na jednoj strani, ovalni oblici (urezani).

Funkcionalni i tehnički aspekti: na predmetu se, na strani sa ljudskom figurom, vide tragovi dljeta i pravilni potezi; treba ustanoviti da li je od

Stato di conservazione: porzione frammentaria, rinvenuta già rimossa e distaccata dal piano pavimentale.

Contesto di rinvenimento: narcece della basilica A.

Elementi architettonici e di arredo liturgico

Nello studio di W. C. F. Anderson, della basilica munita di *prothesis* e *diaconicon* («the large church») sono ricordati sei basi delle colonne che separavano le navate laterali dalla centrale (quattro per lato nord, due per il lato sud) e alcuni capitelli di diversa tipologia, due dei quali ritenuti identici a quelli dalla basilica civile³¹. Altri capitelli erano di tipo ionico («a very debased ionic type, of a rude bizantine style») e uno di questi presentava una croce tra volute. Infine vengono menzionati capitelli a imposta («truncated pyramids of the rudimentary “impost” type»). Anderson segnala anche altri elementi architettonici e di arredo liturgico, ossia una lastra con segno cristologico («a fragmentary marble slab with a central six-armed cross surrounded by a circe formed of five cords»); alcune colonne di modeste dimensioni; capitelli con croce; una transenna per finestra, rinvenuta in più frammenti erratici, di cui fornisce le misure, «feet 8 ½ inches by 2 feet 10 ½ inches»³². Nelle pagine che seguono, redatte da J. G. Milne, dell'edificio cruciforme sono ricordate le colonne di modeste dimensioni rinvenute assieme ai capitelli, ritenute ubicate nel portico occidentale³³ e la nota iscrizione dedicatoria di *Ausonia diaconissa*, incisa in un elemento architettonico: *Ausonia diac(onissa) pro voto suo et filiorum suorum f(aciendum) c(uravit)*³⁴.

Agli elementi architettonici e di arredo fa riferimento in modo sintetico anche Piero Sticotti, che elenca basi, fusti di colonne, capitelli³⁵.

Negli anni Cinquanta l'Istituto di Archeologia di Belgrado riprese le ricerche nell'area dei due edifici di culto. I risultati delle indagini e uno studio preliminare degli elementi architettonici furono presentati da Ivanka Nikolaiević nel V Congresso di Archeologia Cristiana³⁶. Nel contributo l'autrice ritiene appartenenti all'età di Giustiniano i frammenti di elementi di arredo rinvenuti³⁷

31 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, p. 57.

32 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, p. 59.

33 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, p. 62.

34 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, p. 75.

35 Sticotti 1913, coll. 139-140.

36 Stojković-Nikolajević 1957.

37 Stojković-Nikolajević 1957, pp. 569-570.

iskopavanja ili od ponovne upotrebe. Tumačenje karakterističnih crta lika je onemogućeno. Ostatak predmeta izgleda pohabano i oguljeno.

Stepen očuvanosti: pohaban, sa lišajevima na površini koja je bila izložena; urezani ovalni motivi; savršeno vidljivi reljef i tragovi alata na dijelu koji je bio namjenjen za postavljanje.

Mjesto otkrića: objekat C, sjeverni dio, ponovno upotrijebljen kao tesanik za zid.

7. Frag. podnog mozaika, 10/11 x 17 h x < 1,8/2,5 cm, mermer (T. 2.8ab).

Dekorativni motiv: jednobojne kockice nepravilnog oblika.

Funkcionalni i tehnički aspekti: kockice su neravnomjerno povezane sa smjesom maltera koja je rastresita i bjeličasta.

Stepen očuvanosti: dio u fragmentima, pronađen već odvojen od poda

Mjesto otkrića: narteks bazilike A.

Arhitektonski elementi liturgijske namjene

U studiji W.C.F. Andersona, o bazilici koja ima *prothesis* i *diaconicon* («the large church») zabilježene su šest osnova stubova koji su odvajali bočne brodove od centralnog (četiri na sjevernoj, dva na južnoj strani) i nekoliko kapitela raznih vrsta, od kojih se dva smatraju identičnim kao iz gradske bazilike³¹. Ostali kapiteli su jonskog tipa («a very debased ionic type, of a rude bizantine style») a jedan od njih je imao krst između spiralnih ukrasa. Na kraju je pomenuo glavne impost kapitele («truncated pyramids of the rudimentary “impost” type»). Anderson je ukazao na još neke arhitektonske elemente i na liturgijske elemente, naime, jedna ploča sa hristološkim znakom («a fragmentary marble slab with a central six-armed cross surrounded by a circe formed of five cords»); neke stubove skromnijih dimenzija; kapitele sa krstom; tranzene, pronađena u nepravilnim fragmentima, za koju daje mjere «feet 8 ½ inches by 2 feet 10 ½ inches»³². Na stranicama koje slijede a koje je uredio J. G. Milne, što se tiče objekta krstastog oblika, zabilježeni su stubovi skromnih dimenzija otkriveni zajedno sa kapitelima za koje se vjeruje

31 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str. 57.

32 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str. 59.

. Per quanto riguarda la chiesa cruciforme (C), la studiosa sottolineò come un dato importante fosse costituito dall'iscrizione di Ausonia diaconissa, perduta, i cui dati epigrafici, basati su una restituzione grafica, sarebbero tali da riferirla al IX secolo³⁸. Numerose tavole con i disegni degli elementi architettonici e di arredo allora recuperati e documentati, sono stati recentemente proposte da Korac³⁹. Nell'ampia selezione presentata non compaiono i materiali documentati nel 2011, ancora presenti in situ, e non è chiaro se il capitello imposta, definito "frammento"⁴⁰ e la «placca con croce incisa»⁴¹ appartengano allo stesso elemento e se questo possa essere identificato con il capitello di analoga tipologia attualmente conservato presso il magazzino dell'area archeologica (n. 4 del nostro repertorio), già presentato dalla Nikolaiević⁴² o con un altro analogo. I capitelli imposta di questa tipologia recuperati erano comunque più d'uno, come mostra il frammento con croce nel lato breve inserito nelle tavole del contributo di Korac⁴³.

Alla luce dei materiali recuperati e dei preliminari confronti con i risultati editi delle ricerche è possibile aggiungere alcune considerazioni preliminari. Il frammento della transenna a graticcio recuperato nell'angolo interno dell'emiciclo absidale della basilica A (repertorio n.1, tav. 1.1) è riferibile a quanto già documentato da Anderson, che scriveva del recupero di un elemento analogo, frammentario, e di altri frammenti simili⁴⁴. Transenne per finestra di queste dimensioni con motivi ad intreccio, talora combinati con motivo a pelta traforato, sono riferite al VI secolo per esempio nel caso della basilica Eufrasiana di Parenzo, del duomo di Pola, di S. Maria di Formosa a Pola, di Cittanova⁴⁵.

Il frammento di pluteo con clipeo (repertorio n. 2, tav. 2.2abc) ove si trovava iscritta una croce è ciò che resta di un elemento analogo a quanto già edito⁴⁶ e coerente con un altro, frammentario e incompleto⁴⁷. Si tratta di una tipologia comunemente diffusa per la quale è confermato preliminarmente

il riferimento nell'ambito del VI secolo.

38 Stojković-Nikolajević 1957, p. 571.

39 Korac 2009b, pp. 191-219

40 Korac 2009b, p. 216, tav. XVIII- 3.127.

41 Korac 2009b, p. 216, tav. XVIII -3.128

42 Stojković-Nikolajević 1957, p. 569, figg. 2.

43 Korac 2009b, p. 219, tav. XIX-3.170.

44 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, p. 59.

45 Russo 1991, p. 175

46 Stojković-Nikolajević 1957, p. 570, figg. 3.

47 Korac 2009b, p. 216, tav. XVIII, 3.159-160-161-163

da su se nalazili na zapadnom tremu³³ na kojoj se nalazi posveta *Ausonije Diaconisse* urezana na jedan arhitektonskih elemenata: *Ausonia diac(onissa) pro voto suo et filiorum suorum f(aciendum) c(uravit)*³⁴

I Stikoti na sintetički način govori o arhitektonskim elementima i drugim predmetima, navodi baze, stubove i kapitule³⁵. Pedesetih godina Arheološki institut u Beogradu je nastavio istraživanja u oblasti dvije bogomolje. Rezultate istraživanja i jednu preliminarnu studiju o arhitektonskim elementima predstavila je Ivanka Nikolajević na V Kongresu Hrišćanske Arheologije³⁶. U svom radu, autorka smatra da pronađeni fragmenti potiču iz Justinijanovog doba³⁷. Što se tiče crkve u obliku krsta (C), ova naučnica je naglasila da važan podatak predstavlja natpis *Ausonia diaconissa*, koji je izgubljen, i čiji epigrafski podaci, zasnovani na grafičkoj rekonstrukciji, i oni ukazuju na IX vijek³⁸. Nedavno je i Korac³⁹ objavio brojne tabele sa crtežima arhitektonskih elemenata i namještaja koji su pronađeni i dokumentovani. Među mnogobrojnim prikazanim elementima nisu jedino oni iz 2011. godine, koje su i dalje *na nalazištu*, i nije najjasnije da li kapitel, koji je definisan kao 'fragment'⁴⁰, i 'ploča sa urezanim krstom'⁴¹ pripadaju istom elementu i da li se može identifikovati sa kapitelom analognih karakteristika koji se trenutno čuva u magacinu u arheološkoj oblasti (broj 4 u našem *inventaru*), a koje je već predstavila Nikolajević⁴², ili sa drugim sličnim elementom. Ovakvih kapitela je ipak bilo više od jednog, kako pokazuje fragment sa krstom na kraćoj strani u tablama u Korac'evom radu⁴³.

Na osnovu pronađenog materijala i preliminarnih poređenja rezultata iz prethodnih istraživanja, moguće je dodati pokoji preliminarni komentar.

Fragment tranzene nađen unutar polukrugap apsida bazilike A (*inventar* br.1, T.1.1) je možda onaj o kome je govorio Anderson, koji je opisao pronalazjenje jednog sličnog elementa, fragmenta,

33 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str. 62.

34 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str. 75.

35 Sticotti 1913, 139-140.

36 Stojković-Nikolajević 1957.

37 Stojković-Nikolajević 1957, str. 569-570.

38 Stojković-Nikolajević 1957, str. 571.

39 Korac 2009b, str. 191-219

40 Korac 2009b, str. 216, T. XVIII- 3.127.

41 Korac 2009b, str. 216, T. XVIII -3.128

42 Stojković-Nikolajević 1957, str. 569, sl. 2.

43 Korac 2009b, str. 219, T. XIX-3.170.

Per la tipologia dei capitelli imposta con croce e firone sui lati brevi (repertorio n. 4, tav. 1.4), sono possibili confronti con i materiali di Doljani⁴⁸, sito non distante da Doclea, indagato tra 1956 e 1960⁴⁹. La combinazione di tipologia, peculiare repertorio decorativo, dimensioni e modalità esecutive consentono di ipotizzare, per il VI secolo, una produzione riconducibile all'area, e in tal senso andrebbero definiti i litotipi impiegati e l'eventuale approvvigionamento. Capitelli del tipo a imposta con croci, iscritte o meno entro clipeo, e di analoga fattura sono riscontrabili, oltre che a Doclea e Doljani (tav. 1.5), anche in altri siti dell'intera Prevalitania come a Uclinj⁵⁰, e a Oblie, a 7 km a SO di Scutari, dall'area della basilica⁵¹.

Spolia

Il caso di Doclea rientra nella nota tematica del riutilizzo di elementi di spoglio come materiale da costruzione, laddove la mutata destinazione d'uso diviene la regola, come dimostra il rinvenimento fortuito di una figura umana di modeste dimensioni (repertorio n. 6, tav. 2.7ab), scolpita in un elemento poi reimpiegato come concio nella muratura di uno dei perimetrali dell'edificio cruciforme. Risultano perlopiù reimpiegati blocchi di grandi dimensioni, sia per gli elevati (60,5 x 37 cm; 104 x 75 cm; 114,5 x 75) che per realizzazione delle soglie (188 x 60 cm) degli edifici; basi e rocchi di colonna (tav. 2.9, 2.10), anche nella muratura (diam. 35 cm), in connessione con altri elementi (fig. 18); conci con modanature; iscrizioni (fig. 19); laterizi, anche per rettificare giunti e letti di posa. Le stesse tessere musive, sono presumibilmente frutto del riutilizzo di materiale lapideo.

Tessere di mosaico pavimentale

Nello studio di Anderson è solo accennato al pavimento musivo della basilica A, posto in evidenza dalla restituzione grafica nel nartece, nelle navate laterali e in misura inferiore in quella centrale, con la precisazione nel testo che il mosaico sarebbe stato intatto nella navata laterale sud⁵². In occasione dei sopralluoghi condotti nell'area è stato possibile

Fig. 18 - Opera muraria con materiale di spoglio, nartece della basilica A
Sl. 18 - Zidarski radovi i ponovo upotrijebljeni materijal, narteks bazilike A

i drugih sličnih fragmenata⁴⁴. Ograde prozora ovih dimenzija sa isprepletanim motivima, ponekad kombinovani sa motivom u obliku štita, su pominjane u VI vijeku kod Eufrazijanske bazilike u Poreču, kod katedrale u Puli, Sv. Marija u Puli, u Novigradu⁴⁵.

Fragment ploče (pluteus) sa klipejom (inventar br.2, T.2.2abc) na kojoj je urezan krst je sve što je ostalo od jednog sličnog elementa o kome je ranije pisano⁴⁶ i slaže se s jednim drugim, nepotpunim fragmentom⁴⁷. Radi se o jednoj tipologiji koja je bila rasprostranjena i za koju je preliminarno potvrđeno da se vezuje za VI vijek.

Za određivanje tipologije kapitela sa krstom, i cvijetom na kraćim stranama (inventar br.4, T. 1.4), moguće je uporediti ih sa materijalima iz Doljana⁴⁸, nedaleko od Duklje, koji su istraženi između 1956. i 1960. godine⁴⁹. Kombinacija stilova, jedinstven dekorativni repertoar, dimenzije i način izrade nam dozvoljavaju da pretpostavimo, za VI vijek, jednu proizvodnju tipičnu za ovu oblast, i isto tako možemo definisati korišćeni materijal (litotip) i eventualno porijeklo. Impost kapiteli tipa sa krstovima, manje-više unutar klipeja, i iste izrade se mogu pronaći, osim u Duklji i Doljanima (T. 1.5), i u ostalim mjestima Prevalitanije, kao što su

48 Korać 2009a, p. 3, figg. 3-4

49 Korać 1958-1959, pp. 383-385; Stojković-Nikolajević, 1965, pp. 457-470.

50 Duval, Popović 1984, pp. 624-630.

51 Hoxsa 1993, pp. 563-564

52 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, p. 57.

44 Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str. 59.

45 Russo 1991, str. 175

46 Stojković-Nikolajević 1957, str. 570, sl. 3.

47 Korać 2009b, str. 216, T. XVIII, 3.159-160-161-163

48 Korać 2009a, str. 3, sl. 3-4

49 Korać 1958-1959, str. 383-385; Stojković-Nikolajević, 1965, str. 457-470.

constatare la presenza di numerose tessere sconnesse in superficie nella navata laterale sinistra ed in particolare rinvenire nel nartece una porzione di pavimentazione (*repertorio* n.7, tav. 2.8a), di assai modeste dimensioni ma con tessere ancora connesse alla preparazione (>< 1,8 / 2,5 cm). L'analisi autoptica del reperto consente per la prima volta di avere qualche informazione sulla tipologia, l'aspetto cromatico e le dimensioni delle tessere, realizzate in frammenti di marmo e calcare, irregolari, nonché sulla preparazione e sulle modalità di disposizione e posa in opera (*repertorio* n.7, tav. 8b). Nel caso della porzione rinvenuta e delle altre tessere individuate, dato il litotipo impiegato, il colore prevalente è bianco. La misura media delle tessere, piuttosto irregolari e solo in una minoranza di casi assimilabili a piccoli cubetti, corrisponde a 1,4 x 1,9 cm.

R.B.

Fig. 19 - Opera muraria con materiale di spoglio, perimetrale interno dell'edificio cruciforme
Slika 19 - Zidarski radovi i ponovo upotrijebljeni materijal, područje unutar objekta u obliku krsta

Ulcinj⁵⁰ i Oblik, 7 km od Skadra, u bazilikama⁵¹.

Ponovna upotreba materijala (Spolije)

U priči o Duklji, vraćamo se opet poznatoj temi ponovnog korišćenja srušenih elemenata kao materijala za izgradnju, gdje je promjena funkcije gotovo pravilo, kao što nam pokazuje i slučajno otkriće ljudske figure skromnih dimenzija (*inventar* br.6, T. 2.7ab), izgravirane u jednom elementu, koji je kasnije upotrebljen ponovo kao tesanik u jednom od zidova objekta u obliku krsta. Ti ponovo upotrijebljeni blokovi su većih dimenzija, bilo da su za visokogradnju (60,5 x 37 cm; 104 x 75 cm; 114,5 x 75), bilo za pragove (188 x 60 cm) objekata; osnove i centralni dio stubova (T. 2.9, 2.10), čak i u zidovima (prečnika 35cm), povezani sa drugim elementima (slika 18); blokovi sa lajsnama; natpisi (slika. 19); cigle, čak da pojačaju spojeve i temelje. Same tessere mozaika su, pretpostavljamo, proizvod ove ponovne upotrebe kamenih materijala.

Kockice podnog mozaika

U Andersonovoj studiji se samo pominje podni mozaik bazilike A, naglašen grafičkim prikazom narteksa, u bočnim brodovima i u manjoj mjeri u centralnom, uz navode u tekstu da je mozaik netaknut u južnom bočnom brodu⁵². Za vrijeme ispitivanja sprovedenih u ovoj oblasti, bilo je moguće konstatovati prisustvo brojnih pločica raznih veličina u desnom bočnom brodu i pronaći u narteksu jedan dio poda (*inventar* br./, T. 2.8a), zaista skromnih dimenzija ali sa i dalje povezanim pločicama (>< 1,8 / 2,5 cm). Detaljna analiza pronađenih materijala po prvi put omogućava da dobijemo neke informacije o tipu, bojama i dimenzijama pločica, čiji su fragmenti od mermera i krečnjaka, nepravilnih oblika, a i o pripremi i načinu postavljanja (*inventar* br.7 T. 8b). U slučaju dijela koji je pronađen i izdvojen, s obzirom na litotip koji je korišćen, boja koja preovladava je bijela. Srednje dimenzije pločica (koje su inače nepravilnog oblika i svega mali dio njih nalik na kockice) su 1,4 x 1,9 cm.

⁵⁰ Duval, Popović 1984, str. 624-630.

⁵¹ Hoxsa 1993, str. 563-564.

⁵² Munro, Anderson, Milne, Haverfield 1896, str. 57.

BIBLIOGRAFIA

- Baratin L., Checcucci G., Peloso D. 2010, *Doclea, tecniche a confronto per la documentazione. Utilizzo di foto aeree storiche ed immagini da satellite ad alta risoluzione*, in G. Ceraudo (a cura di), *100 anni di Archeologia Aerea in Italia*, (Atti del Convegno Internazionale, Roma 15-17 aprile 2009), Lecce, pp. 289-294.
- Baudo F. 2005, *Archaeology of Masonry in Stari Bar*, in S. Gelichi, M. Gustin (a cura di), *Stari Bar I. The Archaeological project. Preliminary Report*, Firenze, pp. 19-37.
- Baudo F. 2006, *Valutazione della risorsa architettonica di Stari Bar*, in S. Gelichi, F. Baudo, D. Calzon, *Antivari, Montenegro. Campagna 2004*, «Quaderni di Archeologia del Veneto», XXII, pp. 127-130.
- Bowden W. 2001, *A new urban elite? Church builders and church building in late-antique Epirus*, in L. Lavan (ed), *Recent research in late Antique urbanism* («Journal of Roman Archaeology» Supp. Series n. 42), Rodhe Island, pp. 57-68.
- Cermanović- Kuzmanović A., Srejskić D., Velimorović-Žižić O. 1975, *The Roman Cemetery at Doclea*, Cetinje.
- Curta F. 2001, *Peasants as "Makeshift Soldiers for the Occasion": Sixth-Century Settlement Patterns in the Balkans*, in T. S. Burns & J. W. Eadie (eds), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, Michigan, pp. 199-217.
- Dragon G. 1984, *Les villes dan l'Illyricum protobyzantin*, in *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, (Rome 12-14 mai 1982), Rome, pp. 1-20.
- Draščević D., Živanović M. 2011, *Roman 3/ix pottery, a contribution to the introduction to the everyday life in Doclea*, in Radović 2011, pp. 57-96.
- Duval N., Popović R. 1984, *Urbanisme et topographie chrétienne dans les provinces septentrionales de l'Illyricum* in *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Thessalonique, pp. 624-630.
- Hoxsa G. 1993, *Shkodra - Cheflieu de la Province Prevalitaine*, in *L'Albania dal Tardoantico al Medioevo: aspetti e problemi di Archeologia e Storia dell'Arte*, XL Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina (29 aprile-5 maggio 1993), Ravenna, pp. 551-567.
- Korać V. 1958-1959, *Doljani kod Titograda, ranobrišćanske crkve*, «Starinar», IX-X, pp. 383-385.
- Korać V. 2001, *Martinići. Les vestiges d'une ville du haut Moyen Age*, Beograd.
- Korać V. 2009a, *Doljani Zlatica, Podgorica. The remains of early Christian buildings*, «Zograf», XXXIII, pp. 1-8.
- Korać V. 2009b, *La decoration de Pierre en relief entre le bas empire et les débuts de Byzance dans les vestiges de la cité de Duklia (Doclea)*, «Starinar», LIX, pp. 191-219.
- Munro J. A. R., Anderson W. C. F., Milne J. G., Haverfield F. 1896, *On The Roman Town Of Doclea, in Montenegro*, «Archaeologia», LV, pp. 33-92.
- Nikodim M. 2001, *Zlatica Monastery*, Podgorica.
- Nikolajević I. 1989, *Recherches nouvelles sur les monuments chrétiens de Serbie et du Monténégro*, in *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986), III, Rome, pp. 2441-2462.
- Peričić E. 1991, *Sclavorum Regnum Grgura barskog. Lietopis popa Dukljana*, Zagreb.
- Pietri C. 1984, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (Ve-VIe siècles)*, in *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, (Rome 12-14 mai 1982), Rome, pp. 21-62.
- Popović V. 1984, *Byzantines, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et nouvelle Épire*, in *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, (Rome 12-14 mai 1982), Rome, pp. 181-243
- Popović R. 1996, *Le christianisme sur le sol de l'Illyricum oriental jusqu'à l'arrivée des Slaves*, Institut of Balkan Studies.

- Radović D. (ed) 2010, *Nova Antica Duklja*, Podgorica.
- Radović D. (ed) 2011, *Nova Antica Duklja II*, Podgorica
- Reščova M. 2011, *Coins from the Excavations at Duklja 2005-2010*, in Radović 2010, pp. 99-109.
- Russo P. 1991, *Sculture del complesso Eufrasiano di Parenzo*, Napoli.
- Rinaldi Tufi S., Baratin L., Peloso D. 2010, *Valorizzazione del sito archeologico di Doclea, città romana in Montenegro*, «Bollettino di Archeologia on line», I, pp. 71-77.
- Stojković-Nikolajević I. 1957, *Rapport préliminaire sur la recherche des monuments chrétiens à Doclea*, in *Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Città del Vaticano, pp. 567-572.
- Stojković-Nikolajević I. 1965, *La décoration architecturale des églises découvertes à Doljani - Montenegro*, in *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana* (Ravenna, 23-27 settembre 1962), Città del Vaticano, pp. 457-470.
- Sticotti P. 1913, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro*, Wien.
- Vujičić R. 2007, *Srednjovjekovna Arhitektura i Slikarstvo Crne Gore*, Podgorica.
- Zagarčanin M. 2005, *Short historical overview of the town of Stari Bar*, in S. Gelichi, M. Guštin (eds), *Stari Bar. The Archaeological Project 2004. Preliminary Report*, Firenze, pp.15-18.

Tavola 1

- 1.1 Frammento di transenna di finestra, dall'emiciclo absidale della basilica A.
 1.2ab Frammento di lastra/pluteo con croce iscritta entro clipeo, dall'area antistante l'edificio cruciforme (a. recto; b. verso).
 1.3ab Elemento architettonico, dal narteca della basilica A.
 1.4abc Capitello imposta, già edito in Stoiković-Nikolajević 1957.
 5. Capitello imposta, Doljanj.

Tabla 1

- 1.1 Fragment tranzene, iz polukruga apsida bazilike A.
 1.2ab Fragment ploče/pluteja sa krstom urezanim u klipej, iz dijela ispred objekta u obliku krsta.
 1.3ab Arhitektonski element, iz nartekta bazilike A.
 1.4abc Impost kapitel, već obrađen u Stoiković-Nikolajević 1957.
 5. Impost kapitel, Doljani.

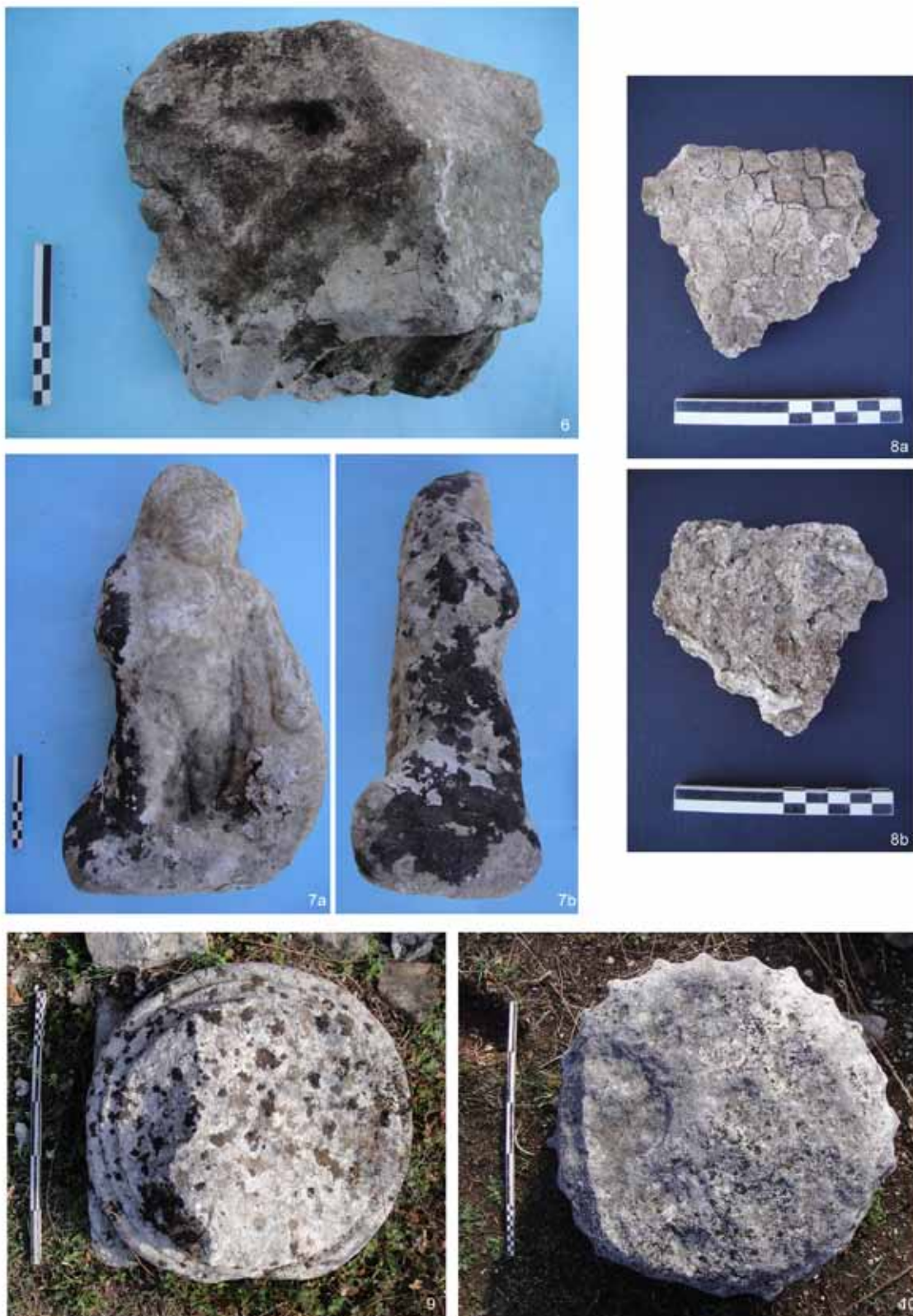

Tavola 2

- 2.6 Capitello composto, da area esterna alla basilica A.
 2.7ab Elemento scultoreo reimpiegato come materiale da costruzione, dal perimetrale nord dell'edificio cruciforme.
 2.8ab Frammento di pavimento musivo, dal narcece della basilica A.
 2.9 Plinto e base di colonna, area antistante l'edificio cruciforme.
 2.10 Rocchio di colonna scanalata, area antistante l'edificio cruciforme.

Tabla 2

- 2.6 Kompozitni kapitel, iz spoljnog dijela bazilike A.
 2.7ab Vajarsko djelo uporijebljeno kao građevinski materijal, iz sjevernog dijela objekta u obliku krsta.
 2.8ab Fragment podnog mozaika, iz nartekse bazilike A.
 2.9 Postolja i osnova stuba, oblast ispred objekta u obliku krsta.
 2.10 Ulomak ukrasnog stuba, oblast ispred objekta u obliku krsta.

MLADEN ZAGARČANIN

О НЕКИМ ПИТАЊИМА
РАНОХРИШЋАНСКОГ И
СРЕДЊОВЈЕКОВНОГ
ГРАДИТЕЛЈСТВА У ДОКЛЕЈИ И
БАРУ, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ
ПРЕМА ПАГАНСКИМ КУЛТНИМ
ПРЕДСТАВАМА

ON SOME ISSUES OF EARLY
CHRISTIAN AND MEDIEVAL
CONSTRUCTION IN DOCLEA AND
BAR, WITH A SPECIAL REFERENCE TO
PAGAN CULT SCENES

O NEKIM PITANJIMA
RANOHRISĆANSKOG I
SREDNJOVJEKOVNOG GRADITELJSTVA
U DOKLEJI I BARU, SA POSEBNIM
OSVRTOM PREMA PAGANSKIM
KULTNIM PREDSTAVAMA

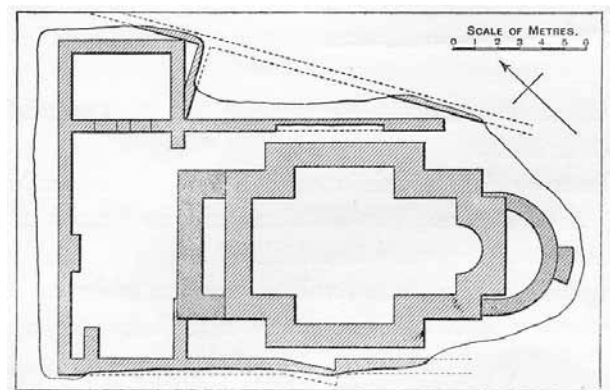
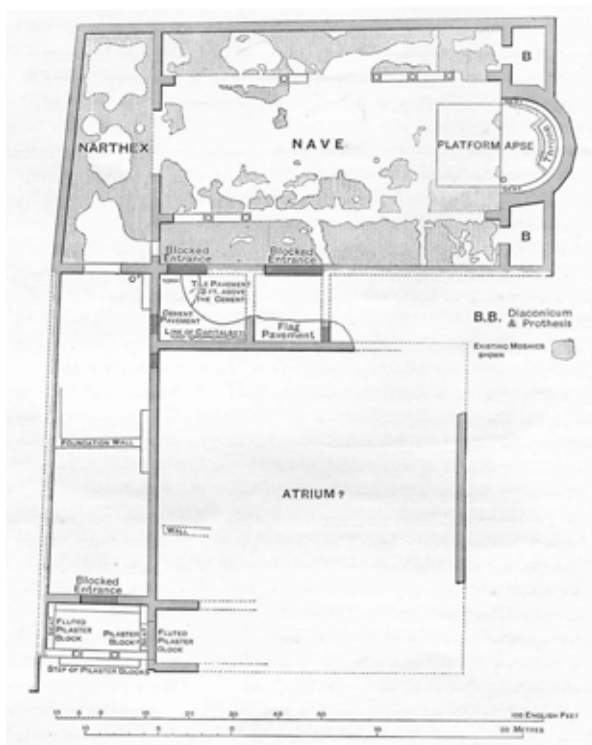
ON SOME ISSUES OF EARLY
CHRISTIAN AND MEDIEVAL
CONSTRUCTION IN DOCLEA AND
BAR, WITH A SPECIAL REFERENCE TO
PAGAN CULT SCENES

Jedine hrišćanske crkve u Dokleji otkrivene su krajem 19. stoljeća od strane engleske ekipe koju je predvodio J.A.R. Munro (Munro *et al.* 1896: 55-60). Tada su jugozapadno od foruma, na udaljenosti od oko stotinak metara otkopane dvije ranohrišćanske bazilike, kasnije označene kao bazilika A i bazilika B, kao i manja krstoobrazna kapela koja je kod više naučnika datovana u period 9. stoljeća (sl.1 i 2).

Episkopska bazilika (A) je imala klasičnu bazilikalnu koncepciju, sa kolonadama od po 7 stubova između kojih je postojao razmak od oko 2.7 metara. Apsida, u kojoj su pronađeni sintronos i subselijum bila poligonalnog oblika, dok su uz nju, sa strana, flankirane pastoforije, đakonikon i pro-

The only Christian churches in Doclea were discovered at the end of 19th Century by the English team led by J.A.R. Munro (Munro *et al.* 1896: 55-60). During that occasion, on the southwest of the forum, one hundred meters away, two early Christian basilicas were excavated, later on marked as basilica A and basilica B, as well as smaller cross-shaped chapel which was dated by a great number of scientists into the period of 9th Century (Fig.1 and 2).

Episcopal basilica (A) used to have classical basilica look like conception, with the colonnades of 7 poles between which there was a distance of about 2.7 meters. The apse, where the sintronos and subselium were of a polygonal shape, while along them, from sides, was flanked pastophorion, diaconicon and prothesis. It used to have narthex on the west side, with irregular trapezoidal base, which was added to a very narrow passage (propyleus), about 45 m length, positioned between the edge of the eastern wall of the quadrant yard (the atrium) and western fence wall of the complex. In the beginning of the propyleus, there was a small

Sl. 1a, 1b - Episkopski kompleks, plan po Munrou
Fig. 1a, 1b - Episcopal complex, plan according to Munro

tezis. Na zapadnoj strani imala je narteks, nepravilne trapezoidne osnove, koji se nadovezuje na prilično uski prolaz (propileje), dužine od oko 45 metra, smješten između ivice istočnog zida kvadratnog dvorišta (atrijuma) i zapadnog ogradnog zida kompleksa. Na početku propileja postojalo je malo predvorje, sa dva stuba na samom ulazu (sudeći po očuvanim bazama), a zatim i portal ulaznog dijela propileja koji je vodio prema crkvi, a koji je pronađen zazidan. Dvorište (atrijum) je od crkve odvojeno odajama nepoznate namjene, i sa južne i sa sjeverne strane. Dvije male odaje sa južne strane imale su naknadno zatvorene ulaze u jugozapadni dio crkve, dok je njihov pod u jednoj fazi bio pavimentisan malterom, a u drugoj je postojao i još jedan paviment, rađen od opeka. Uzanim odajama između crkve i dvorišta komunikacija je vodila prema istočnoj strani, gdje je na oko 4 metra sjeveroistočno konstaovan ostatak mozaičnog poda. Prema izvještaju Munroa njegovih saradnika (Munro *et al.* 1896: 23-28), iskopana visina zidova iznosila je od 1 do 1.5 metra. Pod cijele crkve je bio prekriven mozaicima, a konstatovano je 6 baza za stubove: četiri na sjevernoj i dvije na južnoj strani. Između ovih baza stubova nađenu su veliki blokovi (debljine 15.30 cm) donešeni sa civilne bazilike, na kojima su vjerovatno postavljeni stilobati. Konstaovano je dosta fragmenata stubova, a na osnovu dva najbolje očuvana mogla se odrediti njihova približna visina, koja je iznosila oko 3 metra dok je njihov obim iznosio oko 34 cm. Najbolje očuvani stub je nađen na sloju polomljenih opeka, što svjedoči o tome da je krov pao prije nego su se srušili stubovi. Pronađen je određen broj kapitela od kojih su dva "rimsko korintskog stila" identični sa kapitelima iz civilne bazilike na forumu, dok su drugi uprošćenog rimsko jonskog ili grubog ranovizantijskog stila. Ostali kapiteli su bili oblika "presječene piramide" tj. primitivnog impost tipa. U zapadnom uglu južnog broda pronađen je određen broj rimskih nadgrobni spomenika. Svi su bili polomljeni i pronađeni su u položaju gdje je ornamentisana strana bila okrenuta prema zemlji, što govori da su u jednoj fazi vjerovatno korišteni kao improvizovani pod. Neki nadgrobni spomenici su položeni na mozaik pa se može pretpostaviti da su odvaljeni sa zida ili da su bili dio neke nepoznate konstrukcije. Tokom revizionog iskopavanja 1960, otkriveni su djelovi stubova i dva velika korintska

antechapel, with two poles at the entrance (according to the bases preserved), and then a portal of the entrance part of the propileus which led toward the church, and which was found walled up. The yard (atrium) is separated from church with the chambers of unknown purpose, both from the southern and western side. Two small chambers from the southern side used to have closed entrances into the southwest part of the church afterwards, while their floor in one phase was pavement with plaster and in the other phase there was another pavement, made of bricks. Along the narrow chambers between the church and the yard, the communication led toward eastern side, where at the distance of 4 metres toward the northeast, the remains of the mosaic floor were found. According to the report of Munro and his associates (Munro *et al.* 1896: 23-28), the excavated walls height was from 1 to 1.5 metres. The floor of the whole church was covered with mosaics, and 6 pole bases were confirmed: for in the northern side, and two in the southern side. Big blocks were found between those pole bases (15.30 cm of thickness) brought from the civil basilica, on which the stylobates were probably set up. A large number of pole fragments were found, and on the base of two the best preserved, the approximate height could be determined, which was about 3 metres while their volume was about 34 cm. The best preserved pole was found on the layer of the broken bricks, which was a proof that the roof fell down before the poles. The certain number of capitols were found, of which two are of "Roman-Corinthian style" and they are identical with the capitols from the civil basilica in the forum, while the others are of simplified roman ionic or rough early Byzantium style. Other capitols were "cut pyramid" shaped i.e. primitive impost type. In the western corner of the southern nave the certain number of roman tombstones was found. They were all broken and they were found in the position where the ornament side was faced toward earth, which tells us that during one phase it was probably used as an improvised floor. Some tombstones were laid to the mosaic so one can assume that they were separated from the wall or they were part of some unknown construction. During the revision excavations 1960, parts of the poles were discovered and two big Corinth capitol (Srejić 1960: 245).

kapitela (Srejović 1960: 245)

Krstoobraznu crkvu je engleska ekipa iskopavala istovremeno sa episkopskom bazilikom Osim spolija, arhitava i vijenaca prenešenih sa civilne bazilike, engleski arheolozi navode da je nađeno više malih stubova u dvorištu, tj u narteksu bazilike B (Munro *et al.* 1896: 60-61). Ovu baziliku, koju su do kraja otkrila kontrolna iskopavanja pedesetih, smatramo najstarijim hrišćanskim objektom u Dokleji (Vukčević, Todorović, Stričević 1958: 409-410; Nikolajević-Stojković 1957: 64-66; Srejović 1960: 245-246; Korać 1959: 378) Ona je po koncepciji unutrašnjeg prostora nešto drugačija od bazilike A. Naime, pastoforije su sa sjeverne i južne strane flankirane uz narteks, dok je apsida na istoku polukružna, za razliku od episkopske bazilike čija je apsida poligonalnog oblika. Rađena je od pritesanog kamena, utopljenog u krečni malter a za popunjavanje rupa i izravnjavanje redova korištena je opeka. Interesantno je da Munro obavještava kako nije pronađena niti jedna spolija tokom otkopavanja temeljne zone zidova ove bazilike (Munro *et al.* 1896: 61).

Kada govorimo starija i mlađa, misleći na bazilike B i A, onda njihovo hronološko opredjeljenje izvodimo na osnovu ranog razvoja liturgije oko sredine 6. stoljeća. Naime u u početku đakonikon se nalazio na zapadnoj strani nartekusa i imao je funkciju

The cross-shaped church was being excavated by the English team at the same time as the episcopal basilica. Beside the spolia, architrave and wreaths transferred from the civic basilica, the English archaeologists quote that much smaller poles were found in the yard, i.e. in the narthex of the basilica B (Munro *et al.* 1896: 60-61). This basilica, which was completely revealed by control excavations in the fifties, is considered as the oldest Christian object in Doclea (Vukčević, D., Todorović, D. Stričević 1958: 409-410; Nikolajević-Stojković 1957: 64-66; Srejović 1960: 245-246; Korać 1959: 378). It is regarding conception of inner space a little bit different in comparison to basilica A. Speaking about that, pastophoria are flanked beside the narthex from the southern and northern sides, while the apse in the east is semi-circular, in comparison to episcopal basilica which apse is of polygonal shape. It was made of processed stone, immersed in a lime mortar and bricks, and was used for filling the holes and levelling of the lines. It was very interesting that Munro reports that no spolia was found during the excavation the basic foundation zone of this basilica (Munro *et al.* 1896: 61).

When we use expressions “older“ and “younger“, regarding basilica B and A, we make their chronological order on the base of an early development of liturgy in the middle of the 6th Century. Namely,

1. Ulaz u episkopski kompleks sa zapada.
Entrance in episcopal complex
2. Zid dvorišta kompleksa.
West wall of courtyard of complex.
3. Bazilika B
Basilica B
4. Krstoobarzna crkva, 6/7 v.
Cruciform church, 6/7 cent.

Sl. 2 - Jugozapadni dio episkopskog kompleksa
Fig 2 - South west area of the episcopal complex

i protezisa. U ovoj maloj prostoriji nalazili su se stolovi (protheze) gdje su stariji članovi stavljali darove za siromašnije. Postepeno je ova druga funkcija protezisa postala glavna u vezi sa promjenama u liturgiji početkom VI stoljeća. Tada se protezis dijeli od đakonikona i stavlja pored centralne apside, a karitativni značaj dijeljenja hrane siromašnima izdvaja se iz liturgije uopšte (Stričević 1958-1959: 60-65). Zbog ovakvih promjena u liturgici komponuje se novije rješenje kao kod bazilike A, koja je prema takvim sagrađena najvjerovatnije u drugoj polovini 6 stoljeća. Oslanjajući se na podatke o liturgiskim promjenama, raniji naučnici, prvenstveno Kovačević, zaključuju da je bazilika B starija (Kovačević 1967: 271). To znači da bi ona vjerovatno trebala da potiče iz kraja 5. ili, najkasnije sa početka 6. stoljeća, a ako se uzme u obzir razornost zemljotrsa 518 (premda svako stradanje u ovom periodu ne treba vezivati za seizmička dešavanja) onda je ova crkva po svemu sudeći završila svoj vijek negdje početkom 6. stoljeća, kada počinje da se gradi kompleks velike episkopske bazilike sa propilejima i atrijumom, a paralelno sa tim ili nešto kasnije i krstoobrazna crkva kao grobna kapela sa dubokom kriptom, koja se po pravilu datuje u IX stoljeće, iako je hronološka atribucija ovog arhitektonskog zdanja prilično neosjetljiva i mogla bi da pripada i starijem periodu, ne ranije od početka 7. stoljeća¹.

¹ Đurić je u članku o crkvama 9-11 vijeka na prostoru Duklje potvrdio neke ranije iznesene stavove o datovanju krstoobrazne crkve (Đurić 1986: 59), prvenstveno Jovana Kovačevića (Kovačević 1967: 271). Po Đuriću to je jednobrodno zdanje sa pripratom i apsidom, iznutra polukružnom, spolja pravougaonom koja je sa sjeverne i južne strane proširena dvema pravougaonim prostorijama, možda transeptima, tako da u osnovi djeluje krstoobrazno i da je, ako su bočni pokrivači bili jednoslivni, spolja mogla izgledati kao trobrodna bazilika. Za ovu crkvu kaže da je sagrađena u 9. stoljeću poistovjećujući je sa crkvom posvećenoj Svetoj Mariji, za koju koju Pop Dukljanin tvrdi da je bila krunidbena crkva dukljanskih kraljeva, iako je ona po svim sakralnim konceptima mala krstoobrazna kapela koja nije mogla ispoštovati krunidbeni protokol (episkopa, sveštenstvo plemstvo, kralja, njegove najbliže...) .. Nastavljajući razmatranje o crkvama krstoobraznog tipa on razmatra i crkvu Svetog Petra i Pavla kod Trebinja koju poistovjećuje sa manastirom Svetog Petra in Campo iz druge polovine u 11. stoljeća. Na osnovu novih arheoloških podataka konstatovanim tokom revizionog istraživanja iste, u sredini ove krstoobrazne crkve pronađena piscina za krštavanje, i nedvosmisleno je datovana kasnoantički period (Janković 2004: 113). Po arhitektonskom konceptu krstoobraznoj crkvi slična je crkva Svetog Tome u Prčanju, koja bi se morala da

the diaconicon was in the beginning at the west side of the nartex and it used to have the function of prothesis. In this small room, there were tables (protheze) where older members put present for poor ones. Gradually, this function of the prothesis became the most important regarding changes in liturgy in the beginning of the 6th century. The prothesis was separated then from the diaconicon and was put beside the central apse, and charity significance of food sharing to the poor was stood out from the liturgy in general (Stričević 1958-1959, 60-65). Because of these changes in liturgy, a new solution was made as the solution regarding the basilica A, and which was most probably built in the second half of the 6th Century. Using the facts of liturgy changes, the early scientists, Kovačević at the first place, concluded that basilica B was older (Kovačević 1967: 271). That means that probably dates from the end of the 5th century, or at the latest from the beginning of the 6th Century, and if we take into the consideration the big consequences of the earthquake in 518 (although all suffering in this period shouldn't be connected with the ismic events), then this church probably ended its life in the beginning of the 6th Century, when the big complex of Episcopalian basilica started to be built with the propylea and atrium, and at the same time or a little bit later, a cross-shaped church was built as a tomb chapel with the deep crypt, which has been dated regularly into the 9th Century, although the chronological attribution of this architectural building is rather insensitive, and it could belong even some older period, not earlier than the beginning of 7th Century¹.

¹ Đurić confirmed some early mentioned opinions in the article about churches during 9-11 Centuries in Doclea area about dating of cross-shaped church (Đurić: 1986, 59), Jovan Kovačević's opinion at the first place (Kovačević 1967: 271). According to Đurić, it is single-nave building with the porch and apse, halfcircled inside, and rectangled outside which was spreaded with two rectangle rooms from the northern and southern sides, probably with transepts, so basically, it looks like cross-shaped and, if the side covers were single sloping, it could look like triple-nave basilica from outside. It is said for this church that it was built in the 9th Century, identifying it with the church which was devoted to St Maria, for which Priest Dukljanin claimed that it was coronation church of Doclea kings, although it was, according to all sacral concepts, a small cross-shaped church which could not fulfill the coronation protocol (bishops, the clergy, nobility, king, his relatives...) Continuing discussion about the churches of cross-shaped type, he talks about the St. Peter

Krstoobrzna kapela, koja je danas očuvana u visini kripte, rađena je pažljivo od velikih kamenih blokova koji su donešeni sa civilne bazilike (Sicotti 1913: 142). Stikoti pretpostavlja da su i gronji djelovi crkve bili rađeni isto tako masivno, kao i temelji, mada kako kaže nije ništa očuvano od fragmenata sokla, dodajući i mišljenje kako bi zidovi superstrukcije bili bolje očuvani da su bili rađeni od običnog lomljenog kamena, s obzirom na njihovu veliku debljinu. Osim sokla na svjetlost dana pojavile su se i baze stubova uskog predvorja ili nartekse u kojem se nalazi duboka grobnica ili osarijum, koja je prema Stikotijevoj rekonstrukciji bila pokrivena krovom na jednu vodu (Sticotti 1913: 144, sl. 84). Od ranosrednjovjekovnih komada plastike ovdje je pronađen izuzetno lijep kapitel sa jednom zaobljenom pločom ukrašen „školjkama“ (Sticotti 1913: 143, sl.80) i natpis na kome se pominje đakonisa Ausonija (Sticotti 1913: 144, sl.85).

U ovakvoj hronološkoj konstelaciji, u kojoj istina nemamo dovoljno materijalnih dokaza za uže datovanje, mi imamo tri sukcesivno građena objekta na mjestu postojanja bazilike B. Prvi je profani objekat, koji je stradao možda u 4. ili prvoj polovini 5. stoljeća, i čiji se zidovi vide u disrelaciji sa pravcem crkava B i krstoobarzne crkve. Nakon toga, u 5. stoljeću, podiže se bazilika (B) sa pastoforijama na zapadnoj strani, što omogućava da je hronološki svrstamo kao stariju u odnosu na baziliku A. Treći graditeljski koncept, na istom mjestu, rađa se nakon rušenja bazilike B. To bi po svemu sudeći bila gradnja krstoobrazne kapele koju datujemo najkasnije početkom 7. stoljeća, a koja je sagrađena u okviru novog arhitektonskog ansambla episkopske crkve sa dvorom a možda i manastirom.

Bazilici A odgovara koncept sličan je velikoj bazilici u Herakleji Linkestis koja takođe sadrži svečani tovati ne kasnije od početka 7. stoljeća (Janković 2008: 108). Na zapadu krstoobrazne crkve u Dokleji se nalazi sasvim kratka prizidana priprata čija dužina u temelju, po osi crkve, je jedva 1 metar. To bi ukazivalo na to da od broda nije bila odvojena zidom sa vratima već sa dva stuba, čime bi se dobio trodjelni prolaz. To je osobenost crkvi i martirijuma 4-6. stoljeća (Janković 2008: 124). Što se tiče prostornog rješenja, doklejski ansambl (bazilika A i krstoobrazna kapela sa kriptom) je slična ranohrišćanskom kompleksu u Puli, gdje su otkriveni ostaci bazilike sa pastoforijama flankiranim uz poligonalnu apsidu i očuvana kapela Santa Marija Formose iz VI vijeka (Suić 1976: 231)

The cross-shaped chapel, which is preserved today in the height of crypt, was made very carefully of big stone blocks which were brought from the civil basilica (Sicotti 1913: 142). Sticottipresumes that even upper parts of the church were made at the same massive way, as well as foundations, although he says that nothing had been preserved of socle fragments, adding his opinion that the superstruction walls would be better preserved if they had been made of simple broken stones, taking into account their thickness. Beside the socle, the pole bases of the narrow corridor showed on the daylight, or narthex in which there is deep tomb or osarium, which was, according to Sticotti's reconstruction, covered with a roof on a ladder (Sticotti 1913: 144, pic. 84). Out of early middle-aged pieces of plastics, an extremely beautiful capitol had been found here with one rounded plate and decorated with "shells" (Sticotti 1913: 143, pic. 80) and an inscription where deacon Ausoni was mentioned (Sticotti 1913: 144, pic. 85).

In this chronological constellation, where we don't have enough material evidences for specific dating, we have three successive built object at the place of existing of basilica B: the first one is profane object, which was destroyed in the 4th or in the first half of the 5th Century, and which walls are visible in disrelation with the direction of the church B and cross-shaped church. After that, during the 5th Century, basilica (B) was built with pastophoria at the west side, which enables to be chronologi- and Paul Church near Trebinje, which were identified with the St Petar Monastery in Campo from the second half of 11th Century. On the base of a new archaeological data found during revised research, in the middle of this cross-shaped church the piscina for baptism was revealed, and it was dated directly to the late antique period (Janković 2004: 113). The closest analogies to the cross-shaped church of Doclea is St. Toma in Pranj, which must be dated not later than the beginning of the 7th Century (Janković 2008: 108). In the west of the cross-shaped church in Doclea, there is a completely short built porch, which length in the foundation, across the church centerline, is barely 1 meter. That fact would point out that it wasn't separated of nave with the wall and doors, but with two poles, and three part passage would be get with that. It is a characteristics of churches and martirium of 4-6th Centuries. (Janković 2008:). Very similar to basilica A and chapel with crypt are the churches in Pula, in the frame of an early christian complex with polygonal apse and pastophoria flanked beside it, and cross-shaped chapel of Santa Maria Formose (Suić 1976: 231)

prilaz (propileje), prilagođene liturgijskim procesijama Malog i Velikog Vhoda. Uz narteks velike bazilike u Herakleji Linkestis, sa njene zapadne strane, otkriven je, umjesto očekivanog istočnog trijema atrijuma, eksonarteks u obliku trijema a zapadno od njega jedno uzano i dugačko dvorište. Na uzvišenju, na dva metra višoj ravni podignuti su episkopski dvor i manastir, čije su prostorije raspoređene oko unutrašnjeg dvorišta (Cvetković-Tomašević 2001: 512).

Kod većine carigradskih crkava 5. i 6. stoljeća, istočni kraj crkve, gdje je svetište, jednostavan je i nerazuđen dok je zapadni, ulazni dio bogato razuđen. Tu je atrijum sa porticima i česmom ili vodoskokom u svom unutrašnjem dvorištu, ili dvorište samo. Zatim narteks, na kome je glavni ulaz u crkvu, i reprezentativni zapadni propileji. Narteks je katkad udvojen, tako što se sa njegove zapadne strane podiže eksonarteks u kom slučaju su propileji na eskonarteksu (Cvetković-Tomašević 2003: 45-46).

Metjus smatra da su sve carigradske crkve 5. i 6. stoljeća predviđene za podužno kretanje stazom koja vodi do narteksa ili eksonarteksa kroz carske dveri, što je staza kojom se kreću povorke zvane Prvi i Veliki ulazak ili Mali ili Veliki Vhod. Te ceremonije su odlika prvobitne carigradske liturgije, one su prodrlle arhitekturu carigradskih crkava 5. i 6. vijeka (Mathews 1971/1977: 107-108, 145). Unutrašnje dvorište u okviru kompleksa, zapadno od bazilike u Herakleji okruženo je sa tri strane prostorijama, a sa četvrte zapadne strane dvorišnim tremom, a južno od ovog hodinka, uz sam bedem, niz od pet prostorija (bez ugaonih), na južnoj strani, duž dvorišnog trema (možda prvobitno takođe trem, koji je kasnije zazidan). Ovaj ansabal je identifikovan kao episkopski dvor (Cvetković-Tomašević 2003: 45-46).

Kompleks oko bazilike A sa zapadne strane je manje razuđen, ali pokazuje neke osnovne sličnosti sa velikim episkopskim kompleksom Herakleje. Dispozicija ulaznog dijela sa dvorištem, koja je vjerovatno prilagođena spoljnim komunikacijama i prethodno porušenim rimskim građevinama na kojima je nastao episkopski ansambl, ponavlja neke opšte karakteristike koje susrećemo na velikom broju lokaliteta. One su, u zavisnosti od porstorne koncepcije sa manje ili više sadržaja. Po pravilu se

cally mentioned as the older one. The third construction concept, at the same place, had started after demolition of basilica B. It was obviously the construction of the chapel which we date in the beginning of the 7th Century, and which was built in the frame of the new architectonic ensemble of the Episcopal Church with the palace and perhaps with the monastery, too.

In that way, basilica A has a similar concept as the basilica in Heraclea Linkestis, which has ceremonious entrance (propileus) and which is also adjusted to the liturgy processes of the Little and Great Entrance. Beside the narthex of the big basilica in Heraclea Linkestis, from its west side, the exonarthex was revealed in the shape of porch, instead of the expected eastern atrium porch, and on its western side one narrow and long yard was also revealed. A little bit upper, two metres higher, the episcopal monastery was built, which rooms are assigned around the inner yard (Tomašević 2001: 512). At most Constantinople churches of the 5th and 6th Centuries, the eastern part of the church, where is the sanctuary, is very simple, while the western part, which is an entrance, is very rich. There is an atrium with portico and a fountain or water fountain in its inner yard, or the yard itself. Then a narthex, in which is the main church entrance situated, and the representative western propileus. The narthex is sometimes surrounded by the exonarthex from its western side, and in that case the propileus are on the exonarthex (Cvetković-Tomašević 2003: 45-46).

Mathews thinks that all Constantinople churches of the 5th and 6th Century predicted for moving the path leading to the narthex or exonarthex through the emperor door, which is the path where the processions move called The First and The Big Entry or The Little and The Great Entrance. Those ceremonies are the characteristics of the original Constantinople liturgy, they entered the architecture of Constantinople's churches of the 5th and 6th Centuries (Mathews T.F., 1971/1977: 107-108, 145). The inner yard in the complex, on the western side of basilica in Heraclea is surrounded by three rooms, and from the fourth side with the yard porch, and on the southern side from this corridor, strict to the wall, there is a line of 5 rooms (without angular ones), on the southern side, along the yard porch (maybe originally the porch as well,

dvorišta bazilika 5. i 6. stoljeća, sa flankiranim odajama različitog karaktera, postavljaju naspram crkve kako što je slučaj na brojnim ranohrišćanskim lokalitetima, od kojih su nareprezentativniji bazilika u Epidauros, Argosu, bazilika Demetrias A, Nea Anchialos A i B, i na mnogim drugim mjestima (u obližnim ranohrišćanskim lokalitetima atrijum sa zapada ima doljanski trikonhos, kao i trikonhos u Baru, gdje je postojao takođe atrijum). Ali primjer bazilike A u Dokleji ima prilaznu devijaciju, kao što je to slučaj sa episkopskom bazilikom u Stobima, gdje staza prema crkvi prati putanju zapadnog ogradnog zida duž kojeg se kreće ka narteksu. Prateće dvorske odaje u okviru kompleksa episkopske bazilike, a možda i monaške ćelije, treba zamisliti na spratu, iznad odaja koje okružuju dvorište, kao i na neistraženoj jugoistočnoj i južnoj strani tj. prostoru između dvije bazilike. Kao i kod kompleksa u Caričinom grad (Jusinijana Prima) i ovdje je bi mogao da se očekuje baptisterijum kao prateći, ponekad neodvojivi dio episkopske crkve. Episkopski kompleks odvojen sa zapadne strane velikim zidom od koga su se očuvali temelji rađeni od velikih podužnih blokova. Ovaj zid počinje ispred bazilike B, ali ne obuhvata njenu južnu pastoforiju. Takođe, temelji su identičini temeljima krstoobarzne crkve, a pružaju se cijelom zapadnom dužinom. Na taj način obarzuje se zatvorna episkopska cjelina, koja je vjerovatno stradala avarskim pustošenjem oko 614 godine, ali je možda obnovljena u 8-9. stoljeću kada je bazilika poslužila za krunisanje zabilježeno u Ljetopisu Popa Dukljanina.

Gore opisana situacija Munroovih iskopavanja episkopske bazilike pokazuje da je bila sagrađena od velikog broja spolija, za koje kaže da su uzete sa civilne bazilike (Munro *et al.* 1896, 55-56), a mi pretpostavljamo da je materijal donešen i sa skoro istraženog kapitolijskog hrama (Nova antička Duklja 2011). Sa ovog mjesta mogli su biti odnešeni kapiteli rimsko-korinskog stila, stubovi, neke masivne ploče i dr. Sa nekropole je uzet izvjestan broj nadgrobničkih spomenika koji su u episkopskoj bazilici bili postavljeni naopačke. Ne treba sumnjati da i u zidovima ove bazilike, koji su raznošeni vijekovima, nisu postojale mnoge spolije koje se danas nalaze ili u kubiciranom kemenju koji leži oko hršćanskog hrama ili su još uvijek zatrpani pod zemljom.

which was built and closed later on). This ensemble was identified as an Episcopalian castle (Cvetković-Tomašević 2003: 45-46).

The complex around the basilica A from the west is less scattered, but it shows same basic similarities with the big Episcopalian complex of Doclea. The disposition of the entrance with the yard, which was probably adjusted to the outer communications and previously destroyed Roman buildings, on which the Episcopalian ensemble was set up, repeats some general characteristics which we meet at the great number of archaeological sites. They are, depending of the space conception, with more or less contents. The yards of the basilicas of 5th and 6th centuries are set up in front of the church by some rules, with the flanked rooms of different characteristics, and that is the case on numerous early-Christian sites, of which the most representative are the basilica in Epidaurus, Argos, the basilica Demetrius A, Nea Anchialos A and B, and in many other places (it is similar with the trefoil/trikonhos in Doljane near here, while a little further, at the coast, there is a trefoil/trikonhos in Bardok where one can see the atrium). But, we have an example of the basilica A in Doclea, which has an approaching deviation, as it is in case with the Episcopalian basilica in Stobi, where the path toward the church follows the direction of the western fence wall along which one can move toward the nartex. The following palace chambers in the frame of the Episcopalian basilica complex, and perhaps even a monk cell, we should imagine on the upper floor, above the chambers which surround the yard, as well as on the not searched south-eastern and the southern side, i.e. the space between two basilicas. As we can see at complex at Empress town (Justinian Prima), we can also expect here the baptistery as the following, sometimes inseparable part of the Episcopalian church. The complex of the basilica A is separated with the western wall made of big blocks, starting in from of the basilica B. Those foundations are identical with the foundations of the cross-shaped church, and they are situated along the whole western part. In that way, the closed Episcopalian unit has been created, which was probably destroyed by the Avar demolition in 614 AD.

The above described situation during Munro's ex-

Na prostoru ostataka bazilike B leže komadi kaneliranih stubova i stubova sa glatkim površinama. Djelovi pragova i fragmenti kamene plastike rasuti su posvuda. Velikim dijelom arhitektonski elementi leže između zapadnog zida bazilike B i niskog zida rađenog od masivnih blokova, koji se pruža sve do narteksa bazilike A, čineći dio zatvorenog kompleksa sa zapadne strane. U unutrašnjosti krstobrazne crkve još i danas postoji fragment kamene plastike koji je bio ugrađen u temelje kriptne crkve. On je poznat od ranije, i već ga je objavio Munro (Munro *et al.* 1896: 52, br.55) a zatim ponovio Sticotti (Sticotti 1913: 173, br.35) s tim što danas nedostaje donji dio. Radi se o odlomljenom komadu baze spomenika sa ostatkom natpisa oko koga se nazire vidno oštećeni vijenac. Natpis na osnovu Sticotijevog čitanja glasi:

CN(AEO) SERTO/RIO/ (CAI) F(ILIO) BROCC/HO/

/AQUILIO / AGRICOLA/E/ PEDANIO FU/SCO/

Drugi dio izgubljenog natpisa SALINA/TORI/IVLIO SERVIA/NO/

Prema navodima engleskog arheologa baza je pronađena u „*maloj crkvi gdje je gornji dio sa natpisom bio uzidan u južnom zidu, dok je donji dio ležao na sredini građevine. Pravougaoni blok je isklesan iz spuškog kamena visine 87.3 cm, i širine 57 cm. Površina je klesana sa obje strane ali je natpis samo na lijevoj. Slova su visine 3.1 cm (C.I. L 13 635). Natpis pripada po svemu sudeći jednom čovjeku, kao što je Hirchfeld prdložio, po rođenju Sertoriju Brokusu, adoptiranom sinu Cn. Pedaniusa Fuscusa Salinatora, zeta L. Julijusa Ursusa Servianusa. Ovakva brojnost imena nije tako neuobičajna, naročito u drugom vijeku. A C Sertorius Brocchus was pro-consul u Aziji u nepoznatom vremenu*“ (Munro *et al.* 1896: str. 52)

Što se tiče ostalih spolija u ovom prostoru nabrojaćemo neke, koje su i danas vidljive. Prva spolija, koja najprije upada u oči je dio natpisa ugrađenog u temelje kriptne krstobrazne crkve, sa jasno uočljivim slovima /RI/ MTR. Tu su još i dio ploče natpisa koji je danas nečitak, sa plitko profilisanim okvirom koji se nalazi na rubu zapadnog unutrašnjeg zida male priprate. Zatim dio jonskog kapitela od koga je očuvana jedna voluta, kao i preklasani

cavation of the Episcopalian basilica shows that it was built of large number of spolia, for which he assumes that they were taken from a civil basilica, and we assume that the material was brought from the capitol temple as well, which was excavated in the campaigns during 2009 and 2010 (New Antique Doclea 2011). From this place, some capitols of Roman-Corinth style, poles and some massive plates could be taken away. A certain number of tombstones were taken from the necropolis, which are in the Episcopalian basilica in the upside down position. We should have no doubts that even in the walls of this basilica, which were put away for centuries, there were many spolia which are today among the stones situated around the Christian temple, or they are still underground.

In the area of basilica B remains, there are pieces of cannellured poles and poles with smooth surfaces. Parts of the thresholds and fragments of the broken parts of stones were scattered everywhere between western wall of the basilica B and low wall made of massive blocks, which goes to the basilica A narthex, making the part of the closed complex from the western side. Inside of the cross-shaped church, there is a fragment of the stone plastic which was installed into the foundations crypt of the cross-shaped church. It was known before, already published by Munro (Munro *et al.* 1896: 52, no.55) and then Sticotti again (Sticotti 1913: 173, no.35), with the fact that lower part is missing today. It is about the broken piece of the monument base, with the remains of the inscription surrounded by the visible damaged wreath. The inscription on the base of Sticotti's reading says:

CN(AEO) SERTO/RIO/ (CAI) F(ILIO) BROCC/HO/

/AQUILIO / AGRICOLA/E/ PEDANIO FU/SCO/

The second part of the lost inscription SALINA/TORI/IVLIO SERVIA/NO/

According to the quotation of an English archaeologist, the base was found in “*the small church where the upper part with the inscription was installed in the southern wall, while lower wall was situated in the middle of the building. A rectangular block was processed out of Spuz stone, with 87.3 cm height, and 57 cm wide, and the surface was processed from the*

komad arhitravne grede koji je poslužio kao impost kapitel. Oba komada je objavila Ivanka Nikolajević-Stojković (Nikolajević 1957: 64-66, sl. 59,136). Kao stanac u temelju krstoobrzne crkve, u njenom južnom, unutrašnjem zidu, postavljena je još jedna spolija masivnog kvadratnog oblika, sa obijenim profilovanim vijencima, a u sjevernom zidu vidljiv je i jedan još jedan komad kamene plastike.

Tokom obilaska terena istočno od foruma grada Dokleje slučajno je pronađen fragment sekundarno upotrebljenog komada kamene plastike sa oštećenom antropomorfnom predstavom, za koju pretpostavljamo da prikazuje Herakla (sl. 3 i 4). Fragment je ležao na travi pored sjeverne pastofrije bazilike B, odvaljen iz njenog zapadnog zida vjerovatno tokom raščišćavanja terena od strane vlasnika, na čijem se privatnom imanju nalazi ovaj dio slavnog rimskog grada. Mermerna figura, glatke gornje površine, bila je prislonjena uz bočni red tesanika. Na mjestu njenog primarnog položaja ostao

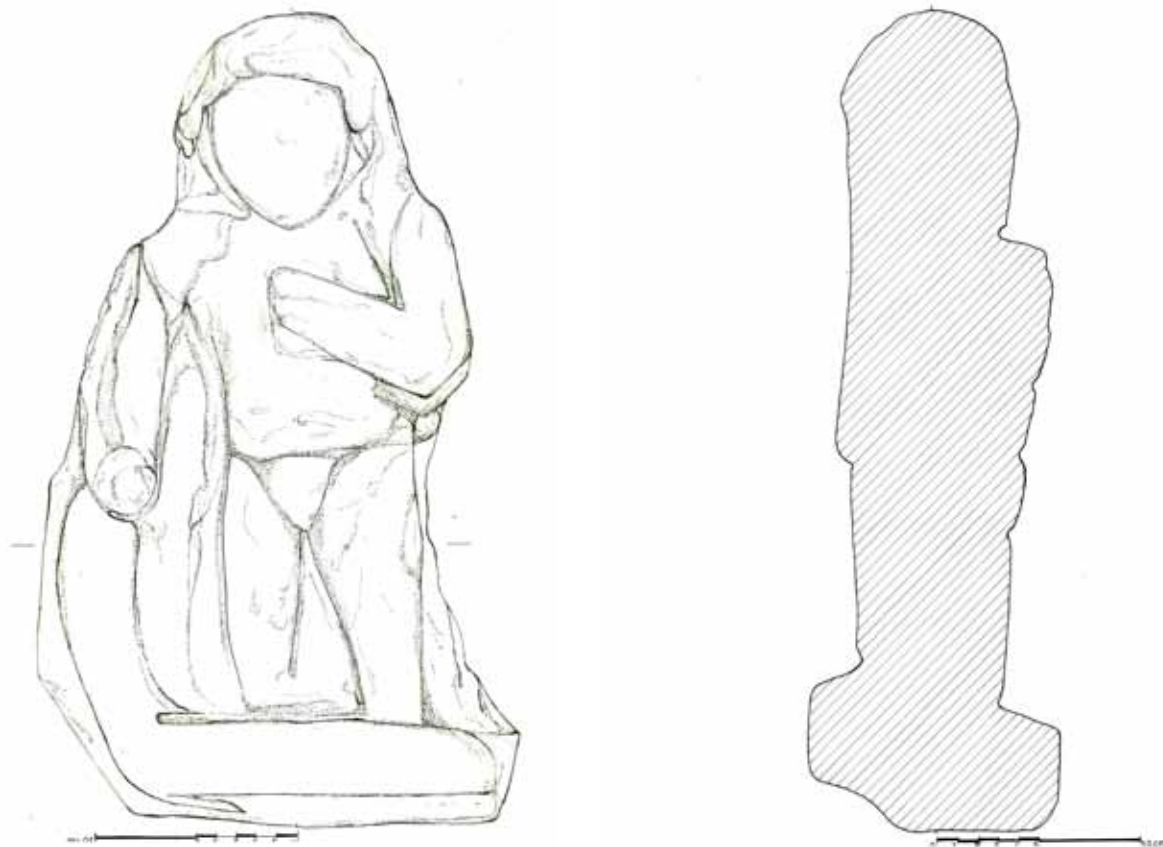

Sl. 3 - Fragment sarkofaga sa predstavom Herakla?
Fig. 3 - Fragment of sarcophagus with scenes showing Heracles?

both side but the inscription is only on the left side. The letters are 3.1 cm of height (C.I. L 13 635). The inscription obviously belongs to one man, as Hirschfeld proposed, by the birth of Sertorius Brokus, adopted son of Cn. Pedanius Fuscus Salinator, the son on low of L. Julius Ursus Servianus. These numerous names were not so unusual, especially in the 2nd Century. A C Sertorius Brocchus was pro-consul in Asia, during unknown time“ (Munro et al. 1896: 52)

Regarding other spolia in this space, we can mention some, which are visible even today. The first spolia, which is the most visible, is the part of the inscription installed into the crypt foundation of the cross-shaped church, with clearly visible letters /RI/ MTR. We can see also a part of the inscription plate which is not readable today, with a shallow profiled frame which is on the edge of the western inner wall of the small porch. Then, one can see a part of the Ionic capitol of which one volute was preserved, as well as a processed piece of architrave beam which served as an impost capital. Both of the pieces were published by Ivanka Nikolajević-Stojković (Nikolajević 1957: 64-66, pic. 59,136). As living rock in the foundation of the cross-shaped church, in its southern, inner wall, one more massive, square shaped spolia was set up, with the profiled wreath, and in the northern wall, one more fragment of stoneworks.

During the visit of the terrain, eastern of the Doclea city forum, one used fragment of the stone plastic was found by accident, with much damaged anthropomorphic appearance, for which we assume that it represents Heracles (Figg. 3 and 4). The fragment was situated on the grass beside the northern pastophoria of basilica B, broken off from its western wall, probably during cleaning of the terrain by the owner of the field, on which private property this part of the famous roman town is situated. The marble figure, with smooth surface at the bottom, was put against the side line of the free stone, which points to the height of the threshold of the deaconicon. At the place of its primary position, there was a trail of the negative in the plaster, so it was possible to check if the marble is suitable to the dimension and to the print which appeared after breaking off.

Sl. 4 - Fragment sarkofaga sa predstavom Herakla? (crtež Tanja Mijović)
 Fig. 4 - Fragment of sarcophagus with scenes showing Heracles? (drawing Tanja Mijović)

je trag negativa u malteru, tako da je bilo moguće provjeriti da li mermer odgovara dimenzijama i otisku koji je ostao nakon odvaljivanja.

Na ovom komadu spuškog mermera uočljiva je skulptovana ljudska predstava, za koju smo kazali da pretpostavljamo da prikazuje nalog Herakla. Figura je veoma loše očuvana, mada je moguće razaznati neke attribute koji idu u prilog konstataciji da se radi o ovom mitskom heroju. Korpus je sažet, prilično zdepast i svakako odaje rad provincijskog klesara koji nije mnogo vodio računa o proporcijama. Sam prikaz je postavljen tako da se nogama oslanja na donju, pravougaono profilisanu ivicu sarkofaga (?) sa opterećenjem na lijevoj nozi, što naslućuje pokušaj stvaranja kontraposta. Detalji stopala se nisu očuvali, pa se dobija utisak kao da korpus izrasta iz osnove. Lijeva ruka je ispružena i na njoj je moguće uočiti oštećeni prikaz obavijene kože nemesijskog lava, dok se ispod grubo oštećene amorfne mase, pod rukom, naslućuje kao da je naslonjen na toljagu, što je jedan od primarnih atributa na prikazima ovog božanstva. Desna ruka je savijena u laktu pritiskajući uz tijelo neki pred-

On this piece of the Spuz marble, the figure of the human appearance was visible, for which we said that we assume that it shows naked Heracles. The figure is badly preserved, although it is possible to detect some attributes which support the general thinking that this is about this myth hero. The Corps is short, pretty chunky and it reflex for sure the work of a province stonecutter who didn't pay much attention to proportion. The appearance itself was set up in a way that it relies with the legs on lower, rectangle profiled edge of the sarcophagus (?) with the ballast on left leg, which senses the attempt of contra post creation. The foot details were not preserved, so we got an impression that a corpus rises from the base. The left hand is stretched out and we can notice on it the damaged part of rolled leather of the nemes lion, while beneath the roughly damaged amorphous mass, with the nad touch, we can assume that it is leaned to bludgeon, which is one of the primary attributes in the appearances of this deity. The right arm is bent in elbow, pressing some item with the body, a little bit bigger than hand, which was situated on the chest.

met-jabuku?, malo veću od širine šake i prislonjenu na grudima. Glava je sada bez primarnih detalja (oči, nos, usta, uši) i vrlo je loše očuvana. Razaznaje se samo forma, bez mogućnosti uvida u prelaze između lica i brade (mada nije neohodno da sve Herakleove statue imaju bradu). Tako derfomisana predstava samo odaje opšte karakteristike heroja, isklesanog u okviru veće kompozicije na pročelju nekog funeralnog ili votivnog spomenika².

Kako je primarna struktura djela poremećena (uništena ili nedovršena?) mi sa sigurnošću ne možemo kazati kakvom elementu je pripadao ovaj komad plastike. Međutim, jasno se uočava da je unutrašnja strana elementa dubljena, sa očuvanom donjom ivicom osnove koja pokazuje završetak spomenika, dok se na osnovu vertikalno klesane, bočne ivice, zaključuje da je korpus heroja bio isklesan na samom kraju frontalnog prikaza. Oštri i dublji ubodi špicastim dlijetom i obijačem sa unutrašnje strane, pokazuju da ne postoji lice što indicira na to da može biti riječi o sanduku, odnosno sarkofagu.

Postoji malo vjerovatna mogućnost da je figura dio reljefa spomenika na kome je prikazano dvanaest rimskih božanstava – *Δωδεκάθεοι*, u slavu praznika koje je uveden u Rim 217 g. prije Hrista, i za čije uvođenje je bio potreban obred božanskog obroka (lectisternium), o čemu svjedoči Livije. Ova božanstva (Jupiter, Junona, Neptun, Minerva, Mars, Venera, Apolon, Diana Vulkan, Vesta, Merkur i Cerera) bila su klesana na ravnoj ploči, kao što je komad reljefa koji se čuva u Splitskom muzeju gdje se među bogovima pojavljuje i Herakle (Sanader 2009: 368, sl.1).

Što se tiče tehničkih karakteristika veoma je vjerovatna i mogućnost da je rad nezavršen, tj da je iz kelsarske radionice izašao ili kao škart ili kao nedovršeno djelo lošeg provincijskog klesara koji je slabo poznao proporcije. Na to ukazuje niz prethodno iznesenih činjenica o tome da ne postoji niti jedan jasno izraženi detalj na njegovom tijelu ili u okviru njegovih ustaljenih atributa, koji se kao što smo kazali naslućuju i samo primarnim utiskom upućuju na Herakla.

2 Postoji mogućnost da da je klesani prikaz geniji, koji se po pravilu kleše sa strana trodjelno podjeljene čeonu strane sarkofaga. GENiji su veoma česti ali se najčešće predstavljaju sa podignutom ili spuštenom bakljom, imaju krila i natpisno polje u rukama (Dautova - Ruševljan 1983:98)

The head is without primary details (eyes, nose, mouth, ears) and it is preserved badly. Only the form can be visible, without the possibility of seeing the passages between face and chin (although it is not necessary that all Heracles' statues have chins). Such deformed appearance reflexes general characteristics of the hero, processed in the frame of bigger composition, in the beginning of some funeral or votive monument².

As the primary structure was disordered (destroyed or unfinished?), we cannot claim for sure to what it belongs actually. However, it is noticeable that the inner side of the element was hollowed out, with the preserved lower edge of the base which shows the monument ending, while we can conclude on the base of the vertically processed edge, that the corpus of the hero was processed at the very end of the frontal appearance. The sharp and deeper stabs with the sharp chisel from the inner side show that there is no face which points out that it can be a box, i.e. sarcophagus.

There is a small possibility that the figure was a part of the monument relief on which twelve Roman Gods were shown – *Δωδεκάθεοι*, in the glory of the holiday which was introduced in Rome 217 BC, and for which introduction, there was a need for ceremony of divine meal (lectisternium), and Livie testified about that. These Gods (Jupiter, Juno, Neptune, Minerva, Mars, Venus, Apollo, Diana Volcano, Vesta, Mercury and Cerera) were processed on the flat plate, as it was the piece of the relief, kept in the Split Museum, where Heracles is among the Gods (Sanader 2009: 368, pic.1).

Regarding the technical characteristics, it is possible that the work is unfinished, i.e. that it was taken out from the processing workshop as garbage or as an unfinished work. Many facts previously mentioned point out to the fact that there is no even one detail appearing on his body or in the frame of his usual attributes, which, as we said, with only primary expression we can know that it was Heracles.

2 There is a possibility that the carved scene of Genius, which are typically carved on the sides of the front side of the sarcophagus. The Genii are very common and usually presented with torch up or down, with wings and the inscription field in their hands (Dautova - Ruševljan 1983:98)

Reljef Herakla je veoma čest u antičkoj ikonografiji. Rimski vojnici i administrativno osoblje su bili glavni poštovaoci i nosioci njegovog kulta. Na prostoru Dalmacije, Panonije i Gornje Mezije ima veliki broj svjedočanstava o poštovanju njegovog kulta (Sanader 1995: 87). Poznato je da je Herakle, kao i Salus, bio božanstvo iscjeliteljske moći povezano, između ostalog, s izvorima i kupalištima. Herkul se ponekad prizivao uz izričiti epitet Salutiferus (Starac 2009: 311), a takođe Rimljani ga poštuju i kao zaštitnika trgovaca, uspjeha i dobitka (Sanader 1995: 90)

Brojnost žrtvenika i zavjetnih natpisa na ostalim prostorima svjedoči o jakom uticaju Herakla na život antičkog čovjeka, a to se odnosi na Južni dio provincije Dalmacije, a kasnije i na provinciju Prevalis. Neizvjesno je samo u kojoj mjeri je njegov kult moguće povezati za izvjesne rimske interpretacije nekog starog ilirskog božanstva (Garašanin 1967: 188). Sa teritorije današnje Crne Gore podatke o postojanju ovoga kulta imamo na nekoliko votivnih natpisa i to iz oblasti Municipijuma S., a zatim iz Bijelog Polja, pri čemu se natpisi posvećuju Heraklu, ili on nosi epitet Augustus, što vjerovatno upućuje na carski kult. Municipijum S u Komini kod Pljevalja je urbanizovan od sredine II stoljeća, pa se pretpostavlja da je Heraklov kult rimski, a ne primarno vezan za izvjesno domorodačko stanovništvo, bio prnjet u ove krajeve (Garašanin 1967: 188).

U daljoj razradi ovog teksta, pokušaćemo da prikazemo na još jedan primjer upotrebe antičkog reljefa koji se sekundarno ugrađuje u portal jedne srednjovjekovne crkve, što će pokazati sličan vid „sakrivanja“ antičkih reljefa u elemente hrišćanskog sakralnog objekta, ovoga puta u podmaklom stadijumu hrišćanstva. Djelovi ovog sarkofaga sa prikazom mitske scene lova a možda i čitav sarkofag najvjerovatnije su donešeni sa razrušene Dokleje u Bar, gdje su i pronađeni među ruševinama starog grada.

Naime, tokom zaštitnih istraživanja i raščavanja ruševina 1985. godine, u prostoru 150. ispred franjevačkog manastira i crkve sv. Nikole u Baru, pronađena su četiri fragmenta prklesanog mermernog sarkofaga iz 3. stoljeća. Sarkofag je prilikom izgradnje crkve u 13. vijeku pretvoren u lučne, fino

The Relief of Heracles is very often in the ancient iconography. Roman soldiers and administrative workers were his main admirers and holders of his cult. In Dalmatia, Pannonia and Upper Mesia areas, there are many testimonies regarding respect of his cult (Sanader 1995: 87). It is known that Heracles, as well as Salus, was the deity of healing ability, connected, among other things, with the springs and watering places. Hercules was sometimes called off with the explicit epithet of Salutiferus (Starac 2009: 311), and Romans also has a great respect for him as a protector of traders, success and gains (Sanader 1995: 90)

The number of altars and vow inscriptions in other areas testify about strong influence of Heracles on the life of an ancient man, and that is related to southern part of Dalmatia Province, and later on to Prevalis Province, too. It is uncertainly in what degree we can connect his cult to certain Roman interpretations of some old Illyrian Gods (Garašanin 1967: 188). From the territory of Montenegro, there are some data regarding the existing of this cult which we can find on several votive inscriptions, in the Municipium S area, Bijelo Polje as well, devoted to Heracles, or it carries the epithet Augustus, which probably direct us to the emperor's cult. The Municipium S in Komini, near Pljevlja was urbanized since the middle of the 2nd century, so it is assumed that Heracles' cult is roman cult, and not primarily related for certain native inhabitants, and it was brought to this area (Garašanin 1967: 188).

In further elaboration of this text, we will try to present one more example of the antique relief use, installed into the portal of one middle age church, which will show similar way of "hiding" of the ancient sculptures into the corpus of the Christian sacral object, and this time, it is in the late stage of Christianity. The parts of this sarcophagus, or the whole sarcophagus were brought most probably from the destroyed Doclea in Bar, where they were found among the ruins of the old town.

Namely, during preservation researches and cleaning of the ruins 1985, in the area 150, in front of the Franciscan monastery and St Nicola Church in Bar, four fragments of processed marble sarcophagus were found from the 3rd century. During the

klesane komade, koji su se spajali u lunetu glavnog portala. Kako je ovaj veliki sakralni objekat stradao u razornoj eksploziji municije 1912. godine, razbacani blokovi uništene romano-gotičke crkve našli su u ruševinama odakle su nalazi i prikupljeni tokom 80-tih godina (Zagračanin 2005: 119; Zagarčanin 2008: 4).

Antičke figuralne predstave sačuvane su na tri doručena mermerna komada sarkofaga, dok se na četvrtom razaznaju samo tragovi za koje se ne bi moglo reći šta predstavljaju. Klesanje je izvedeno u veoma kvalitetnom umjetničkom maniru, i svakako bi se moglo pretpostaviti da sarkofag potiče iz neke od radionica većih centara (Eleuzina, Salona...) koje su rutinski odrađivale narudžbe za imućnije stanovništvo Dokađe, odakle je po mišljenju autora ovih redaka po svemu sudeći donešeno.

Prema kompoziciji sačuvanih figura moguće je dati idealnu rekonstrukciju frontalnog izgleda reljefa kasnoantičkog sarkofaga, koji pripada grupi sa mitološkim scenama „Lova na kalidonskog vepra“ ili „Meleagra“. Ovaj prikaz veoma je raširen kod antičkih spomenika sredine 3. stoljeća i često se sreće kao motiv na antičkim bareljefima. Budući da se radi o ponavljanju uvijek istih tipova i o serijskoj produkciji, isti se tipovi antičkih sarkofaga, u nizu varijanti mogu naći na teritoriji čitavog Rimskog carstva i u tom smislu je nevažno koji primjer, po sličnosti najbliži, citiramo kao komparaciju ili moguću uzor.

Na fragmentu broj 1 (sl. 5), dimenzija, 0.30 x 0.28 m, širina ploče 0.20 m, raspoznaju se dva učesnika u mitološkoj sceni. Na prvoj figuri (I) glava je skoro sasvim odlomljena. Ruka je najvjerojatnije savijena u laktu u stavu spremnim za napad i najvjerojatnije drži hladno oružje (mač?). Mitski junak je obučene u hlמידu (clamidis) koja mu pada preko lijevog ramena. Ispod ove predstave je drugi heroj (II), sa kapuljačom na glavi na kojoj se dobro razaznaju detalji očiju, dok je donji dio lica odlomljen ali je očuvan ostatak brade. Ako se sagleda njegova pozicija u odnosu na figuru koja je izviše, i uporedimo je sa analogijama sarkofaga u Eleuzini, mogli bi doći do zaključka da se radi o ranjenom lovcu u okviru velike scene lova.

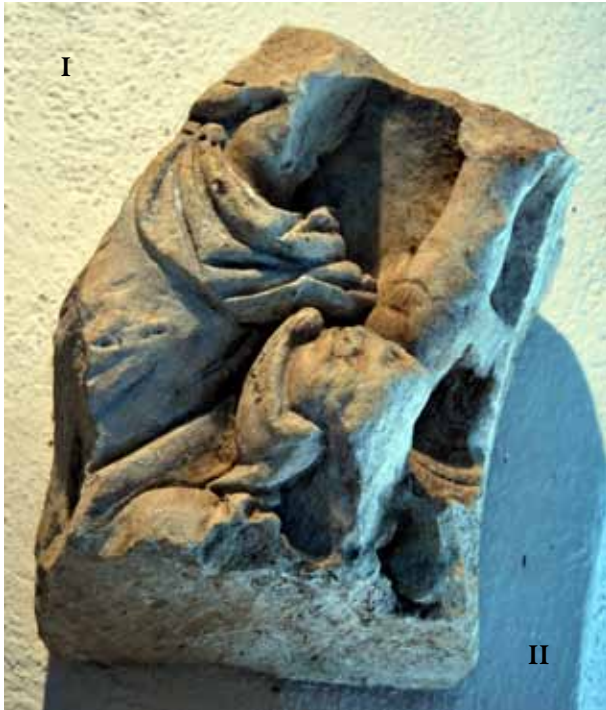
Na komadu br.2 (sl. 6) dimenzija, 0.31 x 0.28, širina ploče 0.20 m, raspoznaju se dvije muške figure

building of the church in the 13th century, the sarcophagus was converted into arcuated, smoothly processed pieces, which were joined into the lunette of the main portal. As this big sacral object was destroyed in huge munitions blast 1912, the scattered blocks of destroyed roman-gothic church were in ruins, from where the findings were collected during the 80's. (Zagarčanin 2005: 119.; Zagarčanin 2008: 4).

The ancient figural representation was preserved on three processed marble sarcophagus pieces, while some traces are visible on the fourth piece, and we cannot tell what they present. The procession was done in a very qualitative and artistic way, and it can be assumed for sure that the origin of the sarcophagus was from one of the workshops of bigger towns (Eleuzina, Salona...) where orders of the rich Doclea inhabitants were fulfilled, from where they were brought, according to the opinion of the author of these lines.

According to the composition of the preserved figures, it is possible to present an ideal reconstruction of the frontal relief look of the late-ancient sarcophagus, which belong to the group with mythological scenes, such as "The Hunting on Caledonian boar" or "Meleagra". This appearance is very spread at ancient monuments in the middle of the 3rd centuries, and one can see it very often as a detail on the ancient bareliefs. Regarding the fact that it is about repeating of the same types and about serial production, the same types of the ancient sarcophagus can be found, as different variants, in the whole territory of the Roman Empire, and in that way, it is not important which example, the most similar, we can quote for a comparison or possible example.

On the fragment no.1 (Fig. 5), dimension, 0.30 x 0.28 m, plate width 0.20 m, two participants in the mythological scene are visible. On the first figure (I) the head is almost broken off. The hand is bent in its elbow, most probably with the cold arm in a ready for attack position. It is dressed in clamidis which covers his left shoulder. Another hero is under of this appearance (II), with the hood on his head where the eyes details are well visible, and the lower part of the face is broken. The part of beard on the face was preserved. If his position is taken

Sl. 5 - Fragment sarkofaga sa predstavom mitološke scene "Lova na Kalidonskog vepra ili Meleagra"

Fig. 5 - Fragment of sarcophagus with scenes depicting mythological scene «The Calydonian Boar Hunt or Meleagris»

sa podignutim rukama. Figura lijevo (III) ima ruke iza leđa, dok je glava podignuta blago prema gore. Oko vrata se raspoznaju nabori ogrtača, koji pada niz leđa. Slično je i sa dugom figurom (IV), mada je torzo nešto napetiji i odaje utisak neposredne pripreme za borbu.

Na komadu sarkofaga br.3 (sl. 7 i 8) dimenzija 0.23 x 0.30, širine 0.14m) ljudska predstava (V) se nalazi sasvim ispod gornje, dvostruko profilisane ivice sarkofaga, a na krajnje lijevoj strani kompozicije. Ovdje je isklesana glava muškarca u profilu sa šlemom na glavi, suprotno okrenuta od centralne predstave. Lice ove glave je takođe oštećeno. Razaznaju se: oblik brade, obraza, lijeve očne duplje i uši. Sudeći po tome kako vrh brade pripijen na odlomljenu masu, za koju se može pretpostaviti da je otkinuti dio ramena figure, može se zaključiti da je desna ruka bila podignuta. Na ovo ukazuje i vratni mišić, koji nam sugerira da je glava blago zabačena unazad. Sa desne strane istog fragmenta je glava konja finih talasasto povijenih pramenova grive. Figura je najvjerovatnije bila isklesana u propetom stavu, što zaključujemo po blizini sa ljudskim prikazom, ali i na osnovu nekih već postojećih sarkofaga sa ovom temom, provenstveno onog iz Eleuzine ili iz Salone koji se čuva u Splitskom muzeju. Prema

into account related to the figure which is above, and if we compare it with the analogy of the sarcophagus in Eleusinian, we can conclude that it is about the wounded hunter.

On the piece no.2 (Fig. 6) dimension, 0.31 x 0.28, the plate width 0.20 m, two male figures are visible with their hands up. The figure on the left (III) has its hands behind the back, while the head is raised slightly. The folds of the overcoat around the neck are noticeable, and it goes down its back. The similar situation is with another figure (IV), although the torso is more tensed and it gives an impression of direct battle preparation.

On the piece of the sarcophagus no.3 (Fig. 7 and 8), dimension 0.23 x 0.30, width 0.14m), the human appearance (V) is situated completely under upper, double profiled edge of the sarcophagus, and on the extreme left side of the composition. One can see here processed male helmeted head in the profile, on the opposite side of the central appearance. The face of this head is also damaged. The beard shape, cheek, the left eye hole and ears are noticeable. According to the fact how the top of the beard is tightened to the broken part, for which we can assume that it is torn part of the shoulder, it can be concluded that right arm was up. The neck muscle points out to this fact, and suggests us that

Sl. 6 - Fragment sarkofaga sa predstavom mitološke scene "Lova na Kalidonskog vepra ili Meleagra"

Fig. 6 - Fragment of sarcophagus with scenes depicting mythological scene «The Calydonian Boar Hunt or Meleagris»

postavci ovih kompozicija realno je pretpostaviti da je konjanik jedan od dva Dioskura čije su figure po pravilu klesane na konjima sa desne strane (Kortboijian 1995: 35-36).

Interesantno je zapaziti još i da se na licu figure V raspoznaju tragovi ureza dljetom koji su uništili ljudski lik. Ovi tragovi se na sredini lica ukrštaju pod pravim uglom i obarzuju pravilno usječen krst pa se postavlja pitanje nije li ovo namjerno učinjeno od strane hrišćanina klesara, koji je htio da uništi pagansku predstavu lika. Ako ovome dodamo činjenicu da niti jedan ljudski lik nije očuvan, a da prilikom sekundarnog uzidičivanja nije bilo potrebe da se odlome ljudska lica, onda možemo pretpostaviti da je to urađeno sa namjerom.

Motiv Meleagra je veoma čest, jer se pokojnik koji leži u sarkofagu identifikuje sa tragičnim junakom ovog mita. Ovaj prikaz je bio vrlo popularan na antičkim sarkofazima 3 stoljeća i na njima je gotovo uvijek prikazana tema lova na Kalidonskog vepra koja se prema rasporedu figura pojavljuje se u pet grupa prikaza (Cambi 1988: 100).

Prva grupa prikazuje lov sa malo lovaca u širem ras-

the head is gently forced back. On the right side of the same piece, one can see the horse head with two lines of short curved strands of mane. The horse figure was probably in the rampant position, which can be concluded because it was close to the human appearance, but also according to the analogies on eleusinic and on salonitanic sarcophagus. According to the position of these compositions, it is real to assume that the rider is one of two Dioskours which figures were processed by the rule on the horses by the right side.

It is interesting to notice that there are traces of processing tool which damaged human figure. These traces are crossed under the right angle creating a regular cross, so we wonder if it was done on purpose by the Christian craftsman, who wanted to destroy pagan appearance of the figure. If we add to this the fact that no human face was preserved, and during the secondary installing there was no need for human faces to be broken off, then we can assume that it was done on purpose.

The Meleagre motive is very clean, because the

Sl. 7 - Fragment sarkofaga sa predstavom mitološke scene "Lova na Kalidonskog vepra ili Meleagra"
Fig. 7 - Fragment of sarcophagus with scenes depicting mythological scene «The Calydonian Boar Hunt or Meleagris»

*Sl. 8 - Detalj sa sarkofaga ("Meleagra"), uklesani krst na licu
Fig. 8 - Detail on the sarcophagus («Meleagris»), carved cross
on the face*

poredu na pozadini reljefa, a vepar dolazi sa desna. Primjeri takvog sarkofaga su oni u Ateni i Pireju, a među njima je fragment sa Raba koji se čuva u Zadru. Jedinstveni primjer je onaj iz Delfa, koji jedini na prednjoj strani prikazuje scenu nakon lova (Cambi 1988: 100-101). Druga grupa je mnogo heterogenija i znatno gušće ispunjena likovima od prethodne. Tu ima više lovaca a figure su pokretljivije; iza vepara je prikazan pejzaž, Meleagar sa obje ruke probada vepara, Atlanta slični tipu Artemide iz Laterana. Treća grupa pokazuje još gušće raspoređene likove. Meleagar je na konju i baca koplje, a Atlanta trči pred njim. Četvrtoj grupi pripada sarkofag iz Splita.

Splitski primjerak na kojem se javlja prikaz dosta specifičnoga prizora Meleagrova lova najbliži je barskom, tj. doklejskom sarkofagu, sa grupama po dvije figure na svakom, a veoma je sličan sarkofagu iz Eleuzune. Osim glavnog sudionika mita ovdje se zapažaju još dva konjanika, najvjerojatnije dva Dioskura. Osim njih ima i drugih lovaca-junaka koji su predstavljeni na sarkofazima sa ovom tematikom. Oni obavljaju svoj dio posla u lovu, služeći se raznim predmetima (toljagom, sjekirom itd.). Na prednjoj strani se nalazi ukupno devet figura. Lijeva strana je naglašena, tu se najvjerojatnije nalaze: Meleagar je u sredini a na desnoj strani su bila prikazana dva Testijeva sina koji se opraštaju od Atlante (Cambi 1988: 103). Pravac odvijanja radnje je očigledno bio s lijeva na desno, jednako kao što je to slučaj kod svih drugih prikaza Meleagrova lova,

decedent who lies in the sarcophagus is identified with the tragic hero of this myth. The Meleagre Myth was very popular on the ancient sarcophagi of the 3rd century, and the hunting Caledonian boar theme was always presented on them, and according to the figures order, we can see them as five appearances groups (Cambi 1988: 100).

The first group shows hunting with few hunters in a wider order at the back of the relief, and the boar comes from the right. The examples of such sarcophagus are those in Athens and Piraeus, and the fragment from Rab island, preserved in Zadar, is among them. The unique example is one from Delf, which is the only one presenting on the front side the scene after hunting (Cambi 1988: 100-101). The second group is much more heterogeneous and much denser fulfilled with the figures than the previous one. We can see more hunters, and the figures are more movable; the landscape is presented behind the boar, Meleagar stabs the boar with both hands, Atlanta is similar to Artemida type from Lateran. The third group shows even denser ordered figures. Meleagar is on the horse back, throwing the spear, and Atlanta is running in front of him. The sarcophagus from Split belongs to the fourth group.

The example from Split, on which the appearance of the specific picture of Meleagro's hunting has been shown, is the most similar to the example from Bar, i.e. Doclea sarcophagus, with the groups consisting of two figures on each, and it is very similar to the Eleusinian sarcophagus. Except the main myth participant, we can notice here two horsemen, the most probably two Dioscurs. There are many other hunters beside them, which are also on other sarcophagi with this myth, and who do their part of the job in the battle with the boar, using different types of items as weapons (cudgel, axe...). There are 9 figures in total on the front side. The left side is stressed, where the most probably are situated: Meleagar in the middle, and on the right side two Testi sons are shown departing from Atlanta (Cambi 1988: 103). The obvious direction was from the left to the right, as well as it was the case with all other appearances of Meleagre's hunting, on the front sides of the case. However, you can notice the change of the movements even on this example (from left to right) on the sides, simi-

na prednjim stranama sanduka. Međutim i kod ovog primjera zapaža se promjena smjera radnje (sa lijeva na desno) na bočnim stranama, kao što je to na primjeru iz Solina.

Tema mitološkog lova (između 220. i 250. naše ere) sa tragičnim ishodom, doživljava u III vijeku intenzivno pojačavanje (Hipolit, Adonis, Meleagar). Mitski junaci smrti u sredini ovakvih kompozicija nose sada portretne crte pokojnika što svakako leži u činjenici da II vijek donosi preokret u shvatanju mita. On daje prednost mitovima u kojima se može prikazati smrt pojedinca, a strašni trenutak smrti se stavlja na istaknuto mjesto, on pretvara tragičnog junaka u sliku umrlog koga porodica i u smrti zadržava u sjećanju. Na taj način se još više naglašava izraz bola u neumitnosti smrti (Keller 1970: 12).

Ovaj motiv takođe služi kao primjer-virtus (Koortbojian 199: 35). Scene lova nisu samo mitološki repertoar, nego sadržavaju i narativnu komponentu i mogu biti izolovane. Tako lov može služiti u različitim predstavljajima i kao exemplum odnosno paradeigmata; npr. tradicionalna uloga Meleagra kao exemplum pojavljuje se već kod Homera kada on citira mit kao exemplum za Ahila (Koortbojian 1995: 35). Do arhajskog perioda lov je predstavljen kao sposobnost, vježba u kojoj se manifestuje kapacitet i energija muškaraca. To je jasna aluzija na opasnost i poteškoće koje čovjek mora da prevaziđe da bi pokazao svoje vrline-virtus odiguravajući besmrtnost. U funeralnom kontekstu moglo bi se interpretirati tako da cijela predstava ne prikazuje samo sposobnost lovca, koliko i sudbinu moćne životinje koja ne može pobjeći od smrti (Bianchi 1985: 122).

Problemu postojanja antičkog sarkofaga u Starom gradu Baru može da se priđe sa dva aspekta. Prvi bi mogao da se potraži u okviru pretpostavke o mogućnosti postojanja rimskog lokaliteta in situ, ali, do sada nije otkrivena niti jedna značajnija naznaka o egzistenciji rimskog mjesta u 3 vijeku (Mijović 1963: 4). Sporadični nalazi, kao nalaz fibule ili fragmenti kasnoantičkog stakla i keramike (Zagarčanin 2004: 4) svjedoče o rimskom prisustvu (najvjerovatnije u okviru manjeg kastruma u periodu 4-6 stoljeća), ali ne o permanentnom naselju koje nije potvrđeno makar i minimalnom količinom rezidualnog materijala tokom poslednjih istraživanja

lar to the Solin example.

The subject of the mythological hunting (between 220-250 A.D.) with tragically epilogue was stressed intensively during the 3rd Century (Hippolytus, Adonis, Meleagar). The Myth heroes of death in these compositions are recognized now by the portrait presentation of the decedent, because during the 2nd Century brought an upturn regarding the myth understanding. It gives an advantage to the myths where the death of an individual can be presented, and the terrible moment of a death is put on the highlighted place, it transforms the tragic hero into the picture of the dead, whom his family keeps in their memory, and in that way the pain of death inevitability expression is even more stressed (Keller 1970:).

This motive serves also as example-virtus (Koortbojian 199: 35). The hunting scenes are not only mythological repertoire, but they also have a narrative component and they can be isolated. In that way, the hunting can serve in different presentations, and as an exemplum i.e. paradeigmata; eg. the traditional role of Meleagre as an exemplum appears already at Homer when he quotes myth as an exemplum for Achilles (Koortbojian 1995: 35). Until the archaic period, hunting is presented as a capability, the practice where the capacity and male energy is presented. It is clear allusion to danger and difficulties that man must overcome, to show his virtues-virtus ensuring immortality. In the frame of funeral context, it could be presented that the whole show don't present only the hunter's capability, but also the destiny of the mighty animal that cannot escape death (Bianchi 1985: 122).

The problem of existing of the ancient sarcophagus in Old Town in Bar can be approached from two aspects. The first one could be found in the frame of the assumption regarding the possibility of existing of Roman site, but, until now, no significant mark about the existence of Romans in the 3rd century was discovered. The sporadic findings, as the finding of fibula or fragments of late ancient glass and ceramics (Zagarčanin 2004: 4) testify about Roman presence (the most probably in the frame of a smaller castrum during 4th – 6th centuries), but it didn't testify about the permanent settlement which was confirmed even with the

2004-2011 godine. U okolini starog grada postoji izvjestan broj svjedočanstava rimskog perioda, ali niti jedan se ne može za sada vezati za latifundijski posjed, a kamo li za naselje (ukoliko ono nije stradalo u bujičnim poplavama Rikavca o čemu bi možda mogao da svjedoči davnašnji nalaz mozaika na mjestu današnje Luke Bar (Bošković 1960: 150).

Drugo, mnogo realnije i svakako prihvatljivije rješenje jeste taj da je sarkofag donešen sa razrušene Duklje. Sa jedne strane ne treba zanemariti potrebu da se pronađe visoko kvalitetni mermer za izradu portala nove crkve, kada je kraljica Jelena Anžuska krajem 13. stoljeća odlučila da Maloj Braći podigne adekvatnu crkvu i manastir, a materijal je mogao biti pronađen među razvalinama drenog grada. Na taj način se pokazuje i jaka vertikala između Bara i Duklje, kao mjesta odakle se tokom ranog srednjeg vijeka nasljeđuju episkopska prava, koja će tokom 11. stoljeća biti presudna u uzdizanju grada na arhiepiskopski nivo. U istom periodu, 13-14. stoljeća srednjovjekovni gradovi na primorju, kao Ulcinj i Budva, a koji imaju antičku tradiciju su urbanizovani, i u njima se vrlo intenzivno živi tako da je mogućnost da sarkofag potiče iz ovih mjesta je skoro isključena.

Postojanje spolija u crkvama svakako se prvo mora povezati sa utilitarnim potrebama (nedostatak materijala, pojevtinjavanje gradnje upotrebom spolija) a tek onda sa apotropejskim znacima i reminiscencijama na poštovanje ostataka paganskih kultova. Veliki broj prvostepene plastike upotrebljen prilikom gradnji bazilika na Duklji ukazuje prvo na upotrebu već gotovih elemenata, a tek onda i na građu u duhu epohe. Neki kapiteli, žrtvenici, natpisi itd., potiču sa starijih zdanja, jer se antički grad prepoznatljivog urbanog sistema (forum, ulice, bazilika urbana, terme, paganski hramovi) počinje transformisati već oko sredine 4. vijeka po ustrojstvu episkopa. Tada se, zamiranjem antičkog života, centar pomjera ka jugoistočnom uglu Duklje, na prostoru gdje su otkrivene bazilike A i B. Najslikovitiji primjer ovih dešavanja potiče sa iskopavanja grada tokom 2009 i 2011. Tada su pronađeni neposredni dokazi zamiranja antičkog svijeta u Dokleji i radnja novog, koji bez svake sumnje označava početak procesa ranog srednjeg vijeka na ovim prostorima.

smallest quantity of residential material during 8 years of researches. Near the old town, there are a certain number of testimonies from the Roman period, but not even one cannot be connected to latifundia property, let alone to a settlement (unless it wasn't destroyed in Rikavac floods, about the old mosaic finding in today's Bar Port could testify of. (Bošković 1960: 150, Zagarčanin 2006: 16).

The second, more real and acceptable solution, is that the sarcophagus was brought from the destroyed Doclea. From one side, the need for finding of high quality marble for building of new church portal shouldn't be neglected, when the queen Jelena of Anjou decided to build church and the monastery to "Little Brothers" at the end of the 13th century, and the material could be found among the ruins of the ancient city. In that way, the strong connection is shown between Bar and Doclea, as places from where the episcopal rights are inherited during early middle age, which will be crucial regarding developing of the town to the archbishop level during the 11th century. At the same period, during 13th and 14th centuries, the middle age towns at the coast, as Ulcinj and Budva, and which have ancient tradition were urbanized, and the life was very intensive there, so the possibility that the sarcophagus is from those places is almost excluded.

The existing of spolia in churches must be connected to utility needs (lack of materials, use of spolia makes constructing cheaper) and then to apotropaic signs and reminiscences on respecting of pagan cults remains. The great part of the material which was used during the construction of basilicas in Doclea, shows the use of already processed plastic parts, and then the original parts which were processed for these occasions. Some capitols and parts of first degree plastic: altars, inscriptions etc., have their origins from older buildings, because an ancient town, with the characteristics of the classical Roman urban system: the forum, streets, urban basilica, terms, pagan temples, starts to be transformed during the middle of the 4th century, by the organization of bishops, during the period when the ancient life was dying and the centre was moved to the southeast of Doclea, in the area where basilica A and B were discovered. The most picturesque examples of these changings are from

Tokom poslednjih istraživanja na Dokleje, otkopani su ostaci kapitolijskog hrama koji se nalazi sa sjeverne strane foruma, uz sjevernu stranu decumanusa. Hram je orjentisan sjever-jug sa pročeljem prema jugu, tj decumanusu. Pročelje hrama i stubišta nisu očuvani. Pronađena je veća količina ulomaka kamene arhitektonske plastike, polomljene arhitravne grede i zabata hrama. Tokom istraživanja 2009. pronadjen je dio korintskog kapitela. Novci pronadjeni sa zapadne strane hrama pokazuju da se „probijanje, pljačkanje ili uništavanje“ dešava nakon ili u vrijeme vladavine Konstantina. Tako da se pretpostavlja da je hram u to doba bio napušten (Baković 2011: 9-21). Interesantan je i podatak da nema očuvanih tragova stubova hrama. Takođe, vidljivo je da nisu pronadjeni veći komadi skulptura, koji su svakako morali postojati u okviru centralne sakralne građevine hrama-svetilišta, kao i žrtvenici i djelovi statue božanstva (ili trijade) kome je hram bio posvećen. O tome što se zapravo desilo, kako je hram nastradao nemamo konkretnih arheoloških podataka. Kao što smo već naveli, prema stratigrafskim podacima hram ne postoji već od 4. vijeka, o čemu svjedoči i pokojnik sa nožem pronadjen uz istočnu stranu bazisa cele, koji se datuje nakon zamiranja svetilišta. Pokojnik po svemu sudeći nije sahranjen; ne postoji jasno definisan ukop ili konstrukcija pa dolazimo do mogućnosti da je ovdje ostavio život (Baković 2011: 20), odnosno da je bio možda nasilno ubijen i zatrpan.

O tome da je u uništenju paganskog hrama u Duklji odlučujuću ulogu imao ljudski, Hrišćanski faktor, možda mogu da govore neke posredne činjenice, koje, u ovom trenutku, balansiraju između pretpostavke i realnog sagledavanja istorijskih događaja, a koji su se dešavale nešto prije ili nakon uvođenja zabrane ispovjedanja politeističkih vjerovanja Teodosijevim ediktom 380. godine. Tada Hrišćanstvo postaje jednina dozvoljena religija, čime je ukinuta vjerska tolerancija koja je postojala od Konstantinovog doba. Dolazi do novog socijalno-političko okruženja, punog sukoba, koje eskaliraju u četvrtom i petom stoljeću duž cijelog Mediterana, kada se dešava uspon i trijumf Hrišćanstva (Haas 1997). To doba se najbolje odslikava događajima vezanim za uništenje Serapeuma u Aleksandriji 392. godine, pri čemu su paganske statue odigrale naročito važnu ulogu u zatvaranju ovoga svetilišta. Odnos

the town excavations during 2009 and 2011. On that occasion, the direct evidences of the dying ancient world in Doclea were found, and birth of the new one, which, with no doubts, mark the start of the early middle age process in this area.

During the recent researches in Doclea, the remains of capitol temple which is on the northern side of the forum were excavated, near the northern side of decumanus. The temple was in the direction North-East, with the place of honour towards east, i.e. decumanus. The place of honour of the temple and stairways were not preserved. A bigger amount of broken architectural stone plastic was found, as well as broken architrave beams and gable of the temple. During the researches in 2009, the part of the Corinthian capitol was found. The coins found on the western side of the temple show that breaking through or “robbery or destroying“ of the temple occurred after or during the reign of Constantine. So, it is assumed that the temple was abandoned in that period (Baković 2011: 9-21). It is very interesting that there are no preserved trails regarding the beams of the temple. Also, it was obvious that bigger sculpture pieces were not found, for which there was an opinion that they had to be there in the frame of the central sacral building, temple-sanctuary, as well as smaller altars and parts of the god sculpture, that the temple was devoted. We don't have any specific archaeological data about what really happened. As we mentioned before, according to the stratigraphic data, the temple hadn't existed since the 4th century, and the proof for that is the decedent with the knife found by the eastern side of the cela basis, which is dated after the sanctuary dying. The decedent wasn't buried obviously, there is no clearly defined tomb or construction so we can conclude that he died here (Baković 2011: 20), i.e. that he was murdered and cluttered.

Some direct facts can tell us about if the human, or Christian factor had a main role regarding destroying of the pagan temple in Doclea, and those facts, at this moment, are balancing between the assumption and a real reviewing of the historical events, and which occurred before or after introduction of confession prohibition of polytheistic beliefs by Theodosius edict in 380. Christianity became the only allowed religion, by which the religious toler-

prema klasičnim statuama, koje su bile veoma česta i značajna komponenta civilnog, religijskog i umjetničkog života u svim urbanim centrima rimskog carstva, uključujući i Aleksandriju, počinje da se mijenja snažnom hrišćanskom reakcijom prema paganskim kipovima. To pokazuje promjenu u odnosu prema statuama, idolima i paganskim kulturnim mjestima uopšte, pri čemu je događaj oko aleksandrijskog Serapeuma jedan od najrječitijih primjera (Beard & Henderson 2001: 83) nakon čega je u cijelom tadašnjem rimskom svijetu „škrinja uništavanja paganskih idola počela da se otvara“ (Theodoret, Hist. Essl. Trans. Schaff & Wace). Međutim, Teodosijeva politika malo se bavi statuama i idolima, i suprotna je teološkim raspravama koje pozivaju na permanentno ukidanje idolatrije. Čak šta više, paganske scene se inkorporiraju u hrišćansko tkivo, što jasno pokazuje hrišćanska umjetnost na samom početku njenog punog djelovanja. Ova činjenica je svakako suprotna glasnom dogmatskom propovjedanju o potrebi za uništenjem idola, koje se najjače ispoljavalo tokom 2. i 3. stoljeća (Stirling 2005: 156-163). Tako je, na primjer, novi glavni grad rimskog svijeta, Konstantinopolj, ukrašen velikim brojem statua iz paganskih hramova, donešenih iz cijelog Mediterana (Mango 1963). Međutim, uprkos ovim slučajevima, moguće je argumentovati da je hrišćanska netrpeljivost prema paganskim statuama potvrđena mnogim slučajevima. Literarna i arheološka svjedočanstva govore o tome da su hrišćanske grupacije ali i individualne pojave bile izuzetno neprijateljske u 4. i 5. stoljeću, i da su svoju netrpeljivost prema paganskim vjerovanjima ispoljavali u rušilačkim pohodima. Zato pretpostavljamo da je kapitolijski hram, nasilno razoren (možda i u sukobu o čemu svjedoči skelet pored istočne strane), a da je hramovske odaje, koje su vrlo brzo poslužile kao radionice, prvo kao kovačnica a zatim kao staklara (Živanović 2011: 50-53), nakon uništenja kapitolnog kompleksa pretvorne u zanatski dio koji je kontrolisao episkop (izrađivanje kandila, čaša itd). Stubovi, kapiteli, razni djelovi hrama su iskorišteni kao spolije ili su raznešeni kao građevinski materijal po privatnim kućama u okolini.

Hrišćanstvo je svakako tražilo kulturni modalitet da se pagansko uništi ili probarazi, ističući da onamo gdje su postojali jaki kultovi mora postojati i snažna reakcija koja će omogućiti da se taj kult prilagodi

ance was abolished which has existed since the reign of Constantine. New socio-political environment is established, full of clashes, which was spread in the 4th and 5th centuries along the Mediterranean, when the rise and the triumph of the Christianity occurs (Hass 1997). That period is the best reflected with the events related to Serapeum ruins in Alexandria in 392., during which the pagan statues had a very important role regarding closing of this sanctuary. The relation towards the classical statues, which were very often and significant component of the civil, religious and artistic life in all urban centres of the roman empire, including Alexandria, starts to change with strong Christian reaction toward pagan statues. That shows the change in relation toward the sculptures, idols and pagan cult places in general, and the best example for that is Alexandria Serapeum event (Beard & Henderson 2001, 83) after which in the whole Roman world of that time “the chest of pagan idols destroying started to be opened“ (Theodoret, Hist. Essl. Trans. Schaff & Wace). However, the politics of Theodosius wasn't occupied with statues and idols, and it is opposite to theological discussions which are for permanent abolition of idolatry. Moreover, the pagan scenes are incorporated into the Christian tissue, which the Christian art clearly shows at the very beginning of its work. This fact is definitely opposite to the dogmatic preaching about the need for idols destroying, which was strongly manifested during the 2nd and 3rd centuries (Stirling 2005, 156-163). So, for example, the new capital of the Roman world, Constantinople, was decorated with the great number of statues, brought from the whole of Mediterranean (Mango 1963). However, despite to these cases, it is possible to prove that the Christian intolerance to pagan statues was confirmed with many cases. Literary and archaeological testimonies tell us that Christian groups, but individual cases as well, were extremely hostile in the 4th and 5th centuries, and they expressed their hostility against the pagan beliefs with destructive marches. So we assume that the capitol temple was destroyed violently (perhaps in some conflict, and the skeleton by the eastern side can testify about that), and the temple chambers, used as workshops originally, as a blacksmith shop in the beginning and then as a glasshouse (Živanović 2011: 50-53),

hrišćanskom. Na drugim mjestima snaga prethodnih kultova se i dalje upotrebljava. Na taj način se prisustvo tradicije u svijesti kasnoantičkog čovjeka sa složenom simbolikom i vjekovima održanim kultovima odražava i u hrišćaskom graditeljstvu. Na nekim mjestima spolije se sakrivaju, ali na onim mjestima koja imaju posebnu ulogu u graditeljskoj koncepciji kultog objekta. Iz tog razloga je prklesani reljef sa prikazom Herakla ugrađen u prag crkve, što dobija drugo značenje iako je nevidljiv, posebno na ulazu, kao što i komad baze sa natpisom dobija svoje mjesto u zidu temelja krstoobrazne crkve podignute na ostacima bazilike. Taj proces traje, a kao što smo vidjeli nastavlja se i u periodu zrelog srednjeg vijeka kada se sarkofag donosi sa Duklje i od njega pravi portal za novu crkvu u Baru. Takvih primjera ima nebrojeno puno. Najbliže analogije naknadno ugrađenih djelova sarkofaga na istočnojadranskoj obali nalazimo u najvećem Hrišćanskom centru provincije Dalmacije, Saloni. Nakon što je Salona postala episkopsko sjedište u 4. stoljeću, počeli su da se grade veliki sakralni kompleksi. U ogromnoj građevinskoj djelatnosti sakupljena je i donešena velika količina spolija upotrebljena kao građevinski materijal. Tako je u pločniku na zapadu bazilike iz Konstantinovog vremena pronađen ulomak prednjeg dijela sarkofaga dug preko jednog metra. U sredini je ansata sa natpisom, dok je na kraju reljef sa prikazom žena zauzetih radom. Natpis je bio vidljiv. U blizini, na zapadu ranije bazilike urbane, u pločniku jedne prostorije, pronađen je drugi ulomak prednje strane sarkofaga. Još jedan dio paganskog sarkofaga nalazi se u pločniku jedne prostorije Konstantinove bazilike i pripadao je grobu bivšeg rimskog centuriona (Piplović 2005: 6,7).

Spolija je imala apotropejsko stimulativnu vrijednost i iako je moderna literatura nepravedno pominje i veže za srdnjovjekovne periode ona ipak ima opšte univerzalni značaj u ukupnoj istoriji umjetnosti i arheologiji i ne postoji period u ljudskoj civilizaciji u kojoj se spolijacija ne pojavljuje. Ona generalno balasnira između ideološkog i pragmatškog. Ideološki čitano to se može opisati kao ponovna upotreba umjetnosti i arhitektonskih elemenata (vidljive spolijacije) koje se postavljaju kao trofej ili kao preporod-proklamovanje renovacije prethodno moćne imperijalne snage, ali u ruhu novog vremena i shvatanja. Pragmatično govoreći na-

after the destroying of the capitol complex, they became the craftsmen part controlled by a bishop (making of lights, glasses and so on). Beams, capitols, different parts of the temple were used as spolia or they were used as a constructing material in private houses in surroundings.

The Christianity searched for cult modality to destroy paganism, or to change it, stressing the idea that in those areas where strong cults were in operation, a strong reaction should happen which would enable adjustment of such cults to Christianity. On some other places, the strength of the previous cults is still in use. In that way, the presence of tradition in the consciousness of the late-ancient man with the complex symbolism and long lasting cults reflects its presence in the Christian building constructions. In some places, the spolia are hidden, but only in those places which have special role in the construction conception of the cult object. From that reason, the processed relief with Heracles image was installed into the door-sill of the church, getting another meaning although it is invisible, especially at the entrance, as well as the piece of the inscription gets its place in the foundation wall of the cross-shaped church built at the basilica remains. That process had been in progress, and as we saw, it was continued during the middle age period when the sarcophagus was brought from Doclea and the port for a new church was made of it. There are a lot of similar examples.

The closest analogies of the afterwards installed sarcophagus parts in the East Adriatic Coast can be found in the biggest Christian centre of the Dalmatia province, Salona. After Salona became the episcopal centre in 4th of Century, big sacral complexes started to be built. During this huge constructing work, a big quantity of spolia was used as a constructing material. So, a front broken sarcophagus part over one meter long was found in the pavement in Constantine time basilica's west side. The ansata with an inscription is in the middle of it, while the relief with the picture of the working women is at the end. The inscription was visible. Near there, on the urban basilica west side, inside the room pavement, another broken front sarcophagus part was found. One more part of the pagan sarcophagus is in the pavement of Constantine basilica's room and it belonged to the tomb of

glasak na važnost upotrijebljenog materijala na onim mjestima gdje takvog materijala ima u izobilju i gdje on počinje da služi novom duhu graditeljskih projekata: jer čemu raditi novo?

U mnogim slučajevima paganske statue su bile uništavane, najvjerojatnije u cilju umanjenja njihovog magijskog dejstva, a po pravilu su bile ostavljane in situ. Od velikog broja slučajeva u evropskim gradovima, navešćemo primjer svetišta u Mont Martru blizu Avalona, na mjestu galo-rimskog hrama, gdje je pronađeno na desetine slomljenih statua uništenih lica, ali koje nisu bile odnešene na drugo mjesto, zakopane ili pretvorne u kreč nego je cilj bio da novi vjernici vide polomljene paganske idole na licu mjesta. Mitreum u Skreburgu (Scerrebouurg) je bio nasilno razoren u posljednjoj dekadi 4 vijeka, kao i mnogi drugi na čijim se mjestima podižu hrišćanski hramovi ili tako ostavljeni služe kao opomena vjernicima u slučaju idolopoklonstva. (Greenhalgh 1989: pogl. 10, 8). Van Evrope jedan od najpoznatijih primjera obračunavanja sa antičkim nasljeđem je uništenje kolosalne statua Zeusa iz Kirene, za koju se smatralo da je po umjetničkim kvalitetima na istoj razini kao i Fidijini radovi. Kolosalna statua je uništena jednim dijelom u velikom požaru, ali nam nije dovoljno podataka ostalo da bi mogli sa sigurnošću mogli kazati šta se zapravo dogodilo sa grandioznim kipom.

Ponekad su paganske statue bile pažljivo sakrivane-zakopavane, naravno u nadi da paganski kult neće „vaskrsnuti“ u vrijeme kada je hrišćanska energija uništavanja i razaranja paganskih idola bila umnogome umanjena. Kult statue Atine i Asklepija bile su uklonjene iz Atenskih hramova prije 485. godine, ali šta se desilo sa njima nije poznato je su po svemu sudeći sakriveni. Tokom iskapanja Herkleje Linkestis neke cijele mermerne statue su pronađene okrenute naopačke, a preko njih su ozidani temelji građevine crkvenog objekta (Tomašević 1987/88: sl.7). U 14. vijeku Avinjonski papa Urban V naredio je da se recentno pronađena statua Herakla zakopa, odnosno sahrani, najvjerojatnije zbog straha od iste, dok je Arhiepiskop grada Arla, našavši grob cara Maksimiana 1047, sa veoma bogatim prilozima naredio da se sve baci u more. Borba protiv paganizma jasno je definisala stavove prema reljefima, statuama i idolima za koje se smatralo da imaju magične i đavolske moći. I statue i reljefi su izaziva-

ex Roman centurion (Pipilović 2005: 6,7).

Spolia has apotropaic stimulation value and although the modern literature mentions it unfairly and puts it into the middle-age period, it still has universal significance in all art history and archaeology, and there is no period in human civilization where use of spolia doesn't appear. Generally speaking, it balances between ideological and pragmatically things. Ideologically speaking, it can be described as repeated use of art and architectonic elements (visible use of spolia) which are set as a trophy or as revival proclaimed renovation of previously mighty imperial power, but used in a new age and understanding. Pragmatically speaking, the stress is on the importance of used material on those places where there are plenty of such material, and where it starts to serve to new spirit of constructing projects: what is the reason of building new ones?

In many cases, the pagan statues were destroyed, most probably having for its goal decreasing of their magic power, and they were regularly left in situ. Out of many cases in the European towns, we can mention the example of the sanctuaries in Montmartre near Avalon, where the galo-roman temple is situated, and where dozens of broken statues were found with faces destroyed, but which were not taken to some other place, buried or converted into the lime, but the goal was that new believers see broken pagan idols at the spot. The Mitreum in Scerrebouurg was violently destroyed in the last decade of the 4th century, as well as many others and where many Christian temples were built instead or just left to serve for believers in the case of idolatry. (Greenhalgh 1989: chapter 10, 8). Out of Europe, one of the best known examples of clashes with the ancient inheritance is destroying of the colossal statue of Zeus from Kirena, considered by the artistic qualities, on the same level as the Fidia works. The colossal statue was destroyed partly in a big fire, but we have enough data left to describe what actually happened with the grandiose sculpture. Regarding the examples from the region, we can mention destroying of the statues in the Šarkamen site, where hundreds pieces of Egyptian porphyry were found, which belonged to the sitting figure of Galerie (Janković 1995: Šarkamen).

li strah i na osnovu podsjećanja na snažne paganske mitove, kao što je mit o Prometeju, u kome se kaže da je čovjek u početku bio statua kome je udahnut život (Greenhalgh 1989: pogl. 10, 9).

Sama golotinja koja se po pravilu ispoljava na skultovanim prikazima (kao što je to slučaj i na našim primjerima) uzrokovala je zgražavanje i definiciju grijeha u Srednjem vijeku, zbog čega su idoli prtvareni u „prah i pepeo“ ili kreč (nerjetko su zakopavani). Prikazi su izazivali po mišljenju srednjovjekovnog čovjeka demonsku opasnost. Kampanja uništavanja idola uzela je maha u cijelom hrišćanstvu (Mango 1963: 55). Tako Grigorije Veliki u pismu Militusu traži da se hramovi sami po sebi ne uništavaju, već samo njihovi idoli koji su se nalazili u njima, i da se Sveta vodica koristi za očišćenje „opoganjenih“ mjesta. U istom kontekstu su velike paganske svetkovine transformisane u hrišćanske praznike (Greenhalgh 1989: pogl. 10, 10).

Dokleja je u svom vijekovnom bitisanju prošla kroz osnovne društvo-političke faze koje su odredile sudbinu rimskog svijeta. Tako je i ovdje proces municipalne dekadencije u kasnoj antici tekao veoma brzo kao i u ostalim djelovima carstva, kako se ekonomska kriza zaoštravala a opasnost spolja bila sve bliža. U rimsko doba službeni kult je bio ili kult kapitolijske trijade, ili nekog drugog božanstva ili carske osobe. Taj kult je imao etičku i političku smisao, jer je predstavljao spoljašnju manifestaciju državotvornosti i građanske lojalnosti. Sada tu ulogu pružima hrišćanstvo, nastalo kao gradska raligija, koja je bila u opoziciji sa paganstvom (paganus-stanovnik sela). Ono će ući u sve pore društvenog života grada, pa će se i njegova hijerarhija formirati kao paralela civilnoj. Kada ova poslednja bude u krizi gradski episkop će predstavljati vrhovni autoritet kasnoantičke civitas. Kao ravnopravan ali i dominantan faktor, hrišćanstvo će uticati na mijenjanje starih i na stvaranje novih urbanih i urbanističkih vrijedosti. U gradu kasne antike izrast će nove gradske četvrti oprdjeljene za smještaj objekata hrišćanskog kulta. (Suić 1976: 229, 231) i episkopskog centra. Kapitolij je sada u svijesti ranih hrišćana mjesto zlih demona, mjesto stradanja hiljade vjernika koji nisu htjeli pogaziti svoje uvjerenje plativši to svojim životom, kao Mučenici u

Sometimes the pagan statues were carefully hidden-buried, hoping that pagan cult wouldn't "resurrect" in time when the Christian energy of destroying and demolishing of pagan idols was decreased a lot. The cult of Athens and Asclepius statues were removed from the Athens temples before 485, but what happened to them is not known because they were obviously hidden. During the excavations of Heraclea Linkestis, some marble statues were found upside-down, and the foundations of the church were built above them. (Tomašević 1987/88: pic.7). During the 14th century, the Avignon Pope Urban V ordered that recently found statue of Heracles must be buried, because he felt a kind of a fear, while the archbishop of City of Arl, when he found the tomb of the Maximilian Emperor 1047, with very rich contributions, ordered that everything must be thrown to the sea. The battle against paganism defined clearly the attitudes regarding reliefs, statues and idols which were considered to have magic and devil power. Both statues and reliefs caused fear, and they reminded on strong pagan myths, as the myth of Prometheus was, where it was said that a man was a statue in the beginning to which a life was given later on.

The nudity itself expressed on cult appearances (as it was the case in our examples) caused outrage and a definition of a sin in the Middle Age, and because of that, the idols were converted to "dust and ashes" or lime (they were often buried). These appearances caused demon danger by the opinion of a middle age man. The campaign of idol destroying became a common thing in whole Christianity (Mango 1963: 55). So, Gregory the Great sent a letter to Mellitus, asking that temples shouldn't be destroyed, but only the idols which were in the temples, and to use Holy Water for cleaning of "dirty" places. At the same context, great pagan celebrations were transformed into the Christian holidays. Such cases are numerous in our regions after the Slavs arrival (Greenhalgh 1989: pogl. 10, 10).

Doclea passed through basic socio-political phases which determined the destiny of the Roman world. So, the process of municipal decadency in the late ancient period ran very fast, as well as in other parts

vrijeme progona. U Dokleji dominantni prostor smješten uz decumanus prstaje da živi u 4 vijeku, kada kapitolijski hram najvjerojatnije strada a velike prostorije svetišta se probažavaju u radionice i stambene objekte. Hrišćanki kompleks se gradi na jugoistoku i ovdje je situacija veoma slična Saloni (Suić 1976: 246).

Ranohrišćanska civilizacija je izrazit primjer prelazno-kontinuiranog razdoblja u kojem nastaje, te srednjovjekovnog koji je preslojava. Odnos antičke sakralne arhitekture prema ranijoj antičkoj drugačiji je utoliko što ranohrišćanske crkve nastaju pruredjenjem ili na temeljima namjenski raznorodnih antičkih ambijenata kao što bazilika B (vjerojatno i A) nastaje na temeljima starije profane građevine. I ovdje je sakralni kontinuitet prisutan u znatnoj mjeri jer supstratni antički prostori veoma često sadržavaju ranohrišćanska kulturna obilježja. Uočava se da u cjelini razaranje posvuda relativno-hronološki prethodi preurđenju, učestalijem od 5 vijeka (B. Migotti 2005: 16). Kao što smo vidjeli jaka reminiscencija na moćno antičko nasljeđe dovodi do redefinisanja njihovog magijsko-apotropijskog statusa u hrišćanstvu, koje u srednjem vijeku ima nebrojeno primjera u kome se zapažaju različiti odnosi u pristupu prema paganskom. Od straha, strahopoštovanja, energične doslednosti o uklanjanju svega što pogani Hristovu vjeru do upotrebe antičkih monumenata u izgradnji hrišćanskih bogomolja. Zbog toga upotreba spolija varira od utilitarnog prema magičnom uvjerenju da će se moć paganskog prikaza ili izbrisati u snazi nove religije ili da će se ojačati aporopejska snaga, jer djela velikih mitoloških događaja nikada do kraja nisu izbljednula u svijesti Hrišćanina koji se suštinski oslanja na antičku tradiciju. Osim statua i reljefa sa mitološkim scenama upotrebaljava se antička arhitektonska plastika kao: kapiteli, bazisi, stubovi, grede itd, što dobija sličan efekat. To se odnosi i na magijsko-kulturna preslojavanja i eshatološke odnose između paganskih vjerovanja i hrišćanstva. Sa jedne strane nemoguće je uništiti neposredan odnos i uticaje grčko-rimskih kultova na buduće hrišćanske ceremonije. Upotreba spolija, vidljivih i skrivenih, odražava odnos prema samom ishodištu, prema gradu, velikoj moći i strahopoštovanju koje osjeća ranohrišćanski čovjek na pragu nove epohe. Statua pronađena u zidu bazilike ima opšta

of the Empire, as the economic crisis was deeper, and the danger from the outside closer. During the Roman age, the official cult was either the capitol triadic cult, or some other Gods or imperial person. That cult used to have an ethical or political importance, because it represented the manifestation of statehood and citizens' loyalty. That role was taken over by the Christianity, developed as a city religion, which was in opposition to paganism (pagan - village inhabitants). It will enter into all segments of city social life, so its hierarchy will be formed as a parallel to the civil hierarchy. When the civil one would be in crisis, the city archbishop would present the supreme authority of the late ancient civitas. As an equal, but also a dominate factor, Christianity will influence on changing of old and on creation of new urban values. In the late ancient town, new town districts will raise planned for Christian cult buildings. (Suić 1976: 229, 231) and Episcopalian centre. Now, in the consciousness of young Christians, the capitol is now the place of evil demons, the place where thousands of believers suffered who didn't want to change their beliefs, and who died because of that, as martyrs during the persecution. In Doclea, the dominate space near the decumanus disappears during the 4th century, when the capitol temple was destroyed the most probably, and large sanctuary premises were transformed to workshops and apartments. The Christian complex IZ built on the southeast, the situation here is very similar to Salona (Suić 1976: 246).

The early Christian civilization is a typical example of intermediate-continuous period in which it appears, and middle-age period during which it transforms itself. The attitude of the ancient sacral architecture towards the early ancient architecture is different because the early-Christian churches were founded by the reorganizations or on the foundations of different ancient buildings as the basilica B was (probably basilica A as well), which appears on the foundations of an older secular building. The sacral continuity is present here also, because the substrate ancient spaces very often are full of early-Christian cult marks. It is noticeable that the destruction is preceded chronologically to reorganization, which has been more often since the 5th of century (B. Migotti 2005: 16.). As we noticed before, the strong reminiscence on the mighty an-

figuralna oblježja mitske ličnosti, ali, umjesto da je prepolovljena ili skroz isklesana „hrišćanski“ zidar zadržava njen oblik i sakriva je u zidu đakonikona i portalu crkve, ili je smješta na vidno mjesto kao arhitekotnski elemenat ili dio natpisa. Na taj način spolija živi u podvjesnom i imaginarnom psihološkom konceptu, koji spaja dvije epohe, staru i nadolazeću.

cient inheritance brings to redefining of the magic-apotropaic status in Christianity, which has a lot of examples in the middle age, where different relations are noticeable in their approach toward pagan status. From fear, awe, energy consistency regarding removing of everything which Christ faith make dirty, to use of the ancient monuments for building of Christian worship places. Because of that the spolia use goes from utilitarian to the magic belief theta the power of the pagan appearance will be erased by the power of a new religion or the apotropaic strength will be strengthened, because the deeds of the great mythological events had never faded out in the Christian consciousness which relies on the ancient tradition. Except the statues and reliefs with the mythological scenes, the ancient architectural plastic is used as: capitols, basis, poles, beams etc., with the same effect. It is also related to magic-cult changings and eschatological relations between pagan beliefs and Christianity. It is impossible to destroy the direct relationship and influences of Greek-roman cults on future Christian ceremonies. The use of spolia, both visible and hidden ones, reflects its attitude toward the starting point, the town itself, great power and awe which the early-Christian man feels in the beginning of new era. The statue found in the basilica wall has general characteristics of a myth person, but, instead it is halved, or completely destroyed, the “Christian“ bricklayer keeps its shape and hides it in the wall of deaconicon and church portal, or puts it on visible place as an architectural element or part of an inscription. In that way, the spolia lives in subconscious and imaginary psychological concept, which connects two eras, the old one and the coming one.

BIBLIOGRAFIJA

- Bianchi 1985, *Le stele funerarie della Dacia*, Roma.
- Baković M. 2011, Preliminarni rezultati istraživanja na prostoru kapitolnog hrama lokaliteta Doklea, Zbornik radova Nova antička Duklja II, Podgorica.
- Beard, M. & Henderson, J. 2001, *Classical art from Greece to Rome*, Oxford: Oxford University Press.
- Бошковић Ђ. 1962 Стари Бар, Београд.
- Cambi N. 1988, *Antički sarkofazi u Dalmaciji*, Zagreb.
- Đurić J.V., 1986, *Umjetnost na tlu Jugoslavije, Rani srednji vijek*, Grupa autora, Beograd-Zagreb 55-66.
- Garašanin M. 1967, *Crna Gora u doba rimskog Carstva, Istorija Crne Gore I*, Titograd.
- Greenhalgh M. 1989, *The survival of Roman antiquities in the middle ages*, Duckworth, London.
- Haas C. 2004, *Alexandria in the Late Antiquity, Topography and social conflict*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- J.A.R Munro, ESQ., M.A, F.S.A; W..F.Anderson ESQ., M.A., J.G. Milne, ESQ., and F. F. Haverfield, ESQ., M.A, F.S.A1896, *On The Roman Town Of Doclea, in Montenegro u: Archaeologia LV*, 33-92.
- Janković Đ., *Late antique triconchal church of St. Apostoles Peter and Paul monastery near Trebinje, GSAD XVIII*, Belgrade, 2002.,
- Janković, Đ. 2008, *Srpsko Pomorje 7-10 stoljeća*, Beograd.
- Keller, H. 1970, *Rimsko carstvo, Umetnost u svetu*, Novi Sad.
- Koortbojian, M. 1995, *Myth, Meaning, and Memory on Roman Sarcophagi: Univ. of California Press*, Berkeley.
- Korać, V. 1959, *Doclea kod Titograda, Starinar, N.S, knjiga IX-X (1958-1959)*, Beograd.
- Ковачевић, Ј. 1967 *Од досељења Словена до краја XII вијека*, у: *Историја Црне Горе I, Титоград*
- Mathews, T.F., 1971/1977, *Early Churches of Constantinople, architecture and Liturgy*, Pemsylvania University Press & London.
- Mango, C., 1963, *Antique Statuary and the Byzantine Beholder, Dumbarton Oaks Papers 17*, 55-75.
- Мијовић Р. 1995, *Је ли Бар (Антибарис) непосредни наслеђник Дукље?*, у: *Из културне прошлости Бара, Бар*.
- Migotti, B. 1992, *Antičko-Srednjovjekovni kontinuitet na području Dalmacije, Opuscula archaeologica, 16*, 225-249.
- Николајевић-Стојковић 1957, *Рановизантијска декоративна пластика у Србији, Македонији и Црној Гори, Београд*.
- Piplović, S. 2005: *Recikliranje arhitektonskih i skulptoralnih elemenata u Saloni, Radovi Zavoda povjesti i Znanosti HAZU u Zadru, sv. 47, str. 1-25*
- Srejović, D. 1960, *Doklea kod Titograda, Rimski grad, Starinar N.S, XI*, Beograd
- Sticotti 1913, *Rimski grad Dokleja u Crnoj Gori (u saradnji sa) M. Jelimićem i V. Ivekovićem, izdato od : Piero Sticotti, Beč, izdanje Alfreda Hedlera 1913, reprint 1999 Podgorica*.
- Starac A. 2009, *Salus, Herkul i izvor vode; Primjer Pule, Archaeologia Adriatica 11 (2008)*, 301-313.

- Striling, L.M. 2005, *The Learned Collector. Mytological Statuettes and Classical Taste in Late Antiquity* Gaul ann Arbor. The University Michigan Press.
- Sanader 2009, Δωδεκάθεοι na jednom rimskom reljefu iz Splita?, *Archaeologica Adriatica*, Vol.2, No.2 , str. 368.
- Sanader M. 1995, O kultu Herakla u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica*, 18, 87-114.
- Suić, M. 1976, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb
- Tomašević G. 2001, Zapadni dio ansambla velike bazilike u Herakleji Linkestis kao odraz prvobitne ceremonije „Prvog ulaska“ („Malog Vhoda“); Propileji na eksonarteksu i dvorište sa česmom. Neki rezultati istraživačkih i konzervatorskih radova, *VETUSTATIO VESTIGATIS*, Zbornik Radova posvećen Aleksandrini Cermanović-Kuzmanović, 511-521.
- Tomašević, G. 1987/88, L'origine hellénistique de l'architecture balcanique, Referati jugoslovenskih učenika na V međunarodnom kongresu za proučavanje Jugoistočne Evrope 1984, Beograd.
- Vukčević, D., Todorović, D. Stričević 1958, Đ., *Duklja kod Titograda, Rimsko naselje*, *Starinar N.S*, VII-VIII (1956-57), Beograd
- Zagračanin, M. 2005, *Medieval stoneworks from Stari Bar*, in: *The archaeology of abandoned town*, Suro Gelichi (ed.), Firenze, 2006.
- Zagračanin, 2008, *Stari Bar, Vodič kroz vjekove*, Bar.
- Zagračanin, M. 2006, *Pristan od praistorije do srednjega vijeka*, u: *Pristan grad kojeg više nema*, Bar.
- Živanović, M. 2011, *Arheološka istraživanja prostorije 3/9, preliminarna zapažanja*, Zbornik *Nova Antička Duklja II*, 2011.

THILO REHREN
ANASTASIA CHOLAKOVA
MILOŠ ŽIVANOVIĆ

THE MAKING OF BLACK
GLASS IN LATE ROMAN
DOCLEA, MONTENEGRO

IZRADA CRNOG STAKLA U
KASNO-RIMSKOJ DOKLEJI,
CRNA GORA

THE MAKING OF BLACK GLASS IN LATE ROMAN DOCLEA, MONTENEGRO

IZRADA CRNOG STAKLA U KASNO-RIMSKOJ DOKLEJI, CRNA GORA

Introduction

Doclea, one of the most important Roman and Late Roman archaeological sites in Montenegro, is situated close to the modern capital of the country, Podgorica (Fig. 1). In the centre of the ancient town, in the immediate vicinity of the *forum* and just across the small *thermae*, the capitol temple of *Doclea* was discovered in 2009. The fieldwork in this area continued in 2010 and 2011. By the early/ mid 4th c. AD the temple had lost its significance and had been abandoned. The space was then transformed into a workshop area and continued its life in a different form. This paper presents preliminary results of the analytical work done on glass fragments related to local secondary glass working which took place in the centre of the Late Roman town.

The above mentioned temple complex or building IX (Fig. 2) is located in a dominant position of the town, on the east side of the *forum*, on the intersection of the *decumanus* and *cardo* streets. The entire building is circa 50 m (east-west) x 40 m (north-south) large. In the middle of the north part of the building, a *cella* is raised with a preserved size of 7 x 9.5 m. In front of the *cella* a large *atrium*, paved with high quality stone slabs is surrounded to the west, east and south by a number of different size rooms. On the western and southern sides of the rooms there is a porch, while

Uvod

Dokleja, jedan od najvažnijih rimskih i kasno rimskih arheoloških nalazišta u Crnoj Gori, nalazi se blizu glavnog grada Podgorice (sl. 1). U središtu antičkog grada u neposrednoj blizini gradskog foruma, a preko puta malih termi 2009. godine otkriven je kapitolni hram Dokleje. Terenska istaživanja u ovoj oblasti nastavljena su 2010. i 2011. godine. Početkom odnosno sredinom IV vijeka n.e. hram gubi na značaju i biva napušten. Prostor se transformiše u radioničarski kvart i život nastavlja u znatno izmjenjenom obliku. Ovaj rad predstavlja preliminarne rezultate analitičkog rada izvršenog na fragmentima stakla koji se dovode u vezu sa sekundarnim staklarskim aktivnostima koje su se odvijale u središtu rimskog grada.

Gore pomenuti hramovski kompleks odnosno objekat IX (sl. 2), nalazi se na dominantnoj poziciji

Fig. 1. Location of Doclea site in Western Balkan region
Sl. 1. Lokacija arheološkog nalazišta Dokleja, na Zapadnom Balkanu

on the eastern side the existence of the porch is still not confirmed. Based on stylistic characteristics and the dimensions of the *cella*, it is assumed that the *Doclea* temple probably had a four-columned *prostilos* (Baković 2011: 15-17).

The temple is dated to the period after the 1st c. to the middle of the 4th c. AD (Baković 2011: 18-21), when it was finally abandoned. Subsequently, during the second half of the 4th and throughout the 5th century, certain repairs took place in the south-eastern part of the complex. During that period one of the rooms of the building was transformed into a small scale glass workshop (Fig. 2). In the room 3/IX (with dimensions of 8 x 6.90 m) were discovered the remains of a pot furnace, a possible annealing oven (a construction with *hypocaust*), and glass blowing waste (moils, collars, test pieces) and fragments of raw glass chunks (Živanović 2011: 41-48, sl.7.1, Fig.8). The archaeological material showed that the workshop was active for a limited period during the second

antičkog grada, na mjestu presjeka glavnih ulica *cardo* i *decumanus*, a sa istočne strane foruma. Cijela građevina ima dimenzije oko 50 m (istok-zapad) x 40 m (sjever-jug). Na sredini sjevernog dijela objekta izdignuta je cela hrama sačuvanih dimenzija 7 x 9,5 m. Ispred cele se nalazi prostrani atrijum popločan kvalitetno obrađenim kamenim pločama kojeg sa zapada, istoka i juga okružuje slijed prostorija različitih dimenzija. Na zapadnoj i južnoj strani ispred ovih prostorija nalazi se trem, dok sa istočne strane on još uvijek nije potvrđen. Na osnovu stilskih karakteristika i dimenzija cele pretpostavlja se da hram Dokleje najvjerojatnije pripada tetrastilnom prostilosu (Baković 2011: 15-17).

Hram je datovan u vremenu nakon I vijeka pa do sredine IV (Baković 2011: 18-21), kada je konačno napušten. Naknadno, tokom druge polovine IV i V v. n.e., na jugo-istočnom dijelu kompleksa su uslijedile prepravke i tom prilikom jedna od prostorija objekta je transformisana u staklenu radionicu malog kapaciteta proizvodnje

Fig. 2. Plan of building IX of Doclea site with the find spots of the analysed fragments in the north-eastern part of the complex, and location of the glass workshop in room 3/IX
Sl. 2. Plan objekta IX, Dokleja, sa mjestima nalaza analiziranih fragmenata u sjevero-istočnom dijelu kompleksa, i lokacija staklarske radionice u prostoriji 3/IX

half of the 4th or the 5th c. AD, and possibly the early 6th c. AD.

The glass finds – selection, description and context

Doclea glass and its characteristics have been recorded in archaeological studies from the end of the 19th century onwards, but only recently found evidence started the debate on local glass production. In particular, significant research conducted in 2009, 2010, and 2011 provided a large amount of glass debris, including small glass chunks, moils, droplets, test pieces, fragments of glass-melting crucibles, etc.

Collaboration between Museums and Galleries of Podgorica and the UCL Institute of Archaeology led in 2011 to an initial selection of nearly 40 samples of glass fragments and glass working waste for analysis in the Wolfson Archaeological Science Laboratories at the UCL Institute of Archaeology. Here we present preliminary observations and results obtained from a small sub-set of 5 samples. The main criteria for choosing these particular samples is the adhering ceramic, i.e. a strong evidence that these fragments are related to the glass melting process, as well as the colour of the glass – dark-green/black in four of the five samples. Furthermore, the selected pieces are linked to each other also in their distribution in the north-eastern part of building IX, as became apparent by mapping the find spots (Fig. 2).

Therefore, the finds discussed here do not originate directly from the glass workshop. They have been found during excavations in 2010 and 2011 in the north-eastern corner of the *atrium* (rooms 5/IX and 8/IX). The cultural layer they originate from is composed of dark brown earth, fragments of roof tiles and crushed stone, and is characterized by an abundance of archaeological material. In that area the mentioned layer is formed unequally, and from the middle of the room 5/IX it rises slowly to the north and gets most massive in the room 8/IX. It is dated by small finds and coins to the 4th and 5th c. AD, even though among the numismatic material a 3rd century coin is also found (Baković 2011: 20). The formation of this layer is most likely due to the

(sl. 2). Naime u prostoriji 3/IX, dimenzija 8 x 6,90 m, otkriveni su ostaci ložišta staklarske peći, pretpostavljene peći za hlađenje gotovih proizvoda (konstrukcija s hipokaustom) kao i otpad od proizvodnje stakla duvanjem (kaplje, djelovi stakla koji se bacaju sa lule, komadi za testiranje) i ulomci komada sirovog stakla (Živanović 2011: 41-48, sl.7.1, sl.8). Arheološki materijal je pokazao da je radionica bila aktivna tokom druge polovine IV i V vijeka i krajnje nesigurno početkom VI v. n.e.

Nalazi stakla – selekcija, opis i kontekst

O staklu Dokleje i njenim osobenostima pisalo se u arheološkoj nauci počev od kraja XIX vijeka, ali tek nedavno pronađenim dokazima, započete su rasprave o lokalnoj produkciji istog. Naročito značajna istraživanja, sprovedena 2009., 2010. i 2011. godine, dala su veliki broj fragmenata staklenog materijala među kojim i ulomke staklenog otpada tačnije ostataka od staklarskih aktivnosti (komadi stakla, rastopljeni stakleni otpaci, kaplje - probni uzorci, ulomci keramičkih posuda za topljenje stakla itd.).

Saradnja JU Muzeji i galerije Podgorice i UCL Instituta za arheologiju, 2011. godine, dovela su do prvobitnog odabira od skoro 40 uzoraka fragmenata stakla i staklenog otpada koji su dati na analizu u Wolfson arheološkim naučnim laboratorijama na UCL Institutu za arheologiju. U ovom radu, ćemo predstaviti preliminarna zapažanja i rezultate jednog manjeg podskupa od 5 uzoraka. Glavni kriterijum za odabir upravo ovih primjeraka jeste prilijepljena keramika, to jest čvrst dokaz da su ovi ulomci u vezi sa procesom topljenja stakla, kao i boja stakla – tamno zelena/crna u četiri od pet uzoraka. Nadalje, odabrani komadi su povezani jedni s drugima i na osnovu njihove distribucije u sjevero-istočnom dijelu objekta IX, što je postalo očigledno mapiranjem mjesta pronađenih nalaza (sl. 2).

Dakle, nalazi o kojima se ovdje raspravlja ne potiču direktno iz radionice stakla. Oni su pronađeni tokom iskopavanja iz 2010 i 2011. godine u sjevero-istočnom uglu atrijuma i sjeverno od njega (prostorije 5/IX i 8/IX). Kulturni sloj iz kojeg potiču nalazi se sastojao od tamno mrke zemlje,

accumulation of waste in Late Antiquity, when the temple was abandoned. The temple abandonment is shown in the spreading of the layer directly on the sidewalk with a channel in the *atrium* of the building IX, and also proved by a grave discovered in room 8/IX, dated to the 4th – 5th c. AD and dug into this layer (Baković 2011: 19-20, Fig. 1). It is possible that this area was used as a junkyard of extensive living and glass workshop production, which is reinforced by the analysed samples. Based on the stated facts, the finds can be more generally dated to the period between the 4th and 6th c. AD.

Using the numbering of the samples from the initial selection, a brief description of the five pieces analysed so far is given below.

Sample 36 (Fig. 3/1) is a wall fragment of a ceramic vessel used as a crucible for glass melting/modifying. The vessel is made of refined clay with

ulomaka krovne opeke, usitnjenog kamena i karakteriše ga obilje arheološkog materijala. Na tom prostoru spomenuti sloj je formiran neravnomjerno i on se od sredine prostorije 5/IX polako uzdiže sjeverno i dobija najveću masivnost u prostoriji 8/IX. Datovan je analogijom nalaza i novcem u IV i V vijeku iako je među numizmatičkim materijalom pronađen i novac III v. (Baković 2011: 20). Nastanak sloja se najvjerojatnije treba objasniti gomilanjem otpada u kasnoj antici kada je hram napušten. Da je hram tada bio napušten pokazuje prostiranje sloja direktno na pločnik sa kanalom u atrijumu objekta IX a isto tako i otkriveni grob 1/2010 u prostoriji 8/IX, oprijedjeljen u IV vijek a ukopan u opisani sloj (Baković 2011: 19-20, T1/fig.1). Nije isključeno da je ovaj prostor poslužio kao smetlište opsežnog života i rada staklarske radionice čemu u prilog idu i analizirani uzorci koji se na osnovu iznesenih

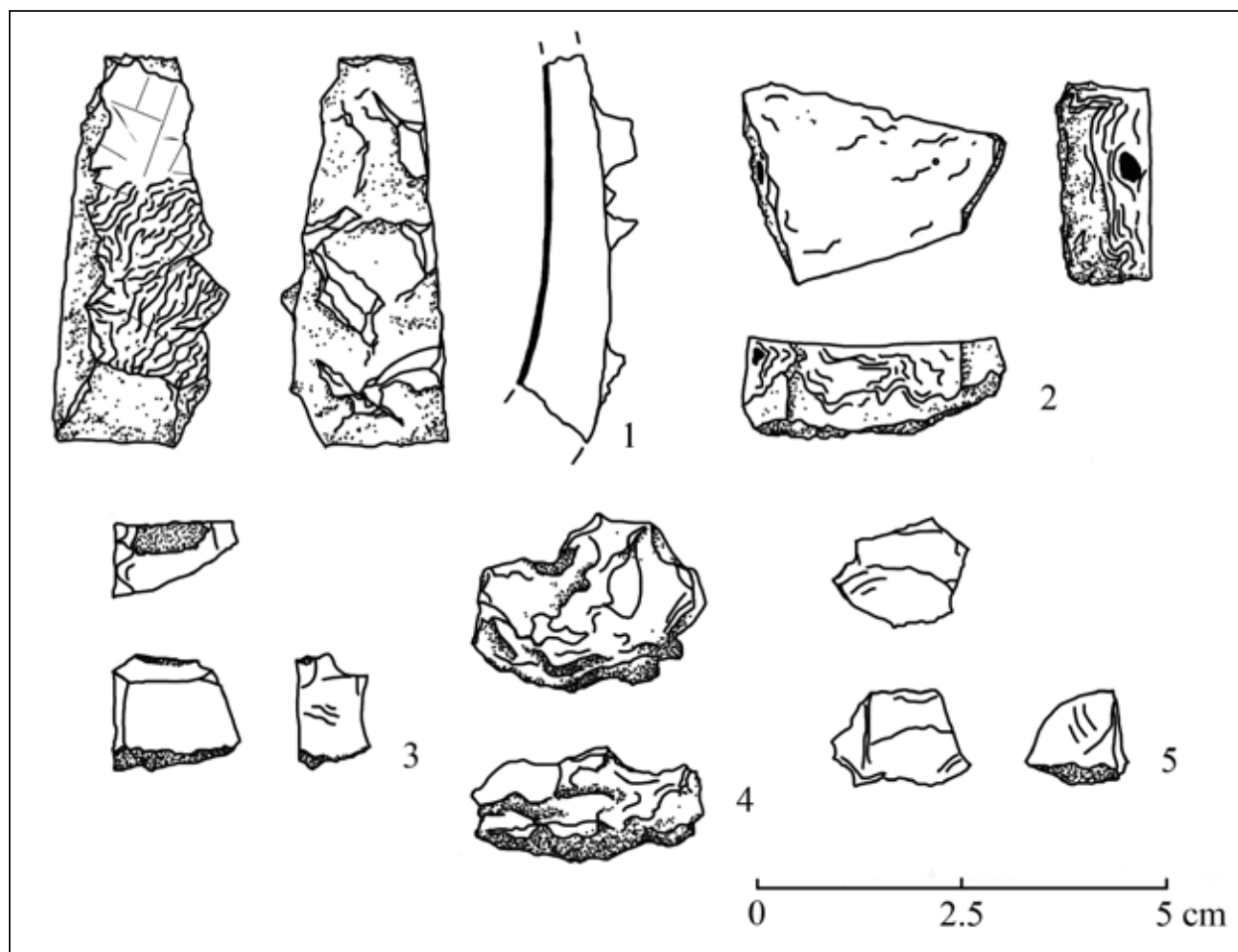

Fig. 3. Glass melting/ colouring related finds from building IX of Doclea site: 1) a crucible fragment, sample 36; 2) a piece of black appearing glass, sample 17; 3) a chunk of dark green glass, sample 19a; 4) a chunk of black appearing glass, sample 19b; 5) a chunk of aqua glass, sample 28

Sl. 3. Nalazi koji su povezani sa topljenjem/ bojenjem stakla pronađeni iz objekta IX, Dokleja: 1) fragment posude za topljenje stakla, uzorak 36; 2) komad "crnog" stakla, uzorak 17; 3) komad tamno zelenog stakla, uzorak 19a; 4) ulomak "crnog" stakla, uzorak 19b; 5) ulomak "akva" stakla, uzorak 28

dark red to dark grey colour. Its internal surface is covered by a thin layer of glass – smooth and transparent on the upper part of the fragment, and more heterogeneous and appearing black and opaque on the lower part. The external surface of the fragment is not preserved, but irregular pieces of broken dark-green glass adhering to it suggest contact with the glass melt also from the outside.

Sample 17 (Fig. 3/2) is a broken piece of black appearing glass which cooled on a ceramic surface. Its upper part is flat and the glass shows a certain degree of inhomogeneity, including small quartz particles. Visually this glass is very similar to the remains preserved on the internal lower part of the crucible fragment. Sampling a small and thinner fragment from that piece helped to recognise its true dark-green colour. Underneath the glass a tiny layer of dark grey ceramic is partly preserved, probably part of clay of a furnace, since its irregular appearance does not allow interpretation as a vessel wall/ crucible.

Sample 19a (Fig. 3/3) is a small chunk of dark-green transparent glass with an adhering layer of light-yellowish refined clay on one side, and a small area with traces of dark grey clay on the other side. Sample 19b (Fig. 3/4) is a chunk of black appearing glass cooled between irregular and fragile layers of light brown clay with small quartz particles and traces of vitrification and bloating. Similarly to samples 17 and 19a it is difficult to relate this piece to crucible glass melting/ modifying, since the ceramic resembles more furnace clay lining than a vessel wall.

Sample 28 (Fig. 3/5) is also a small chunk of glass with an adhering layer of fine white clay; the piece differs from the other four samples by its clean aqua colour and transparency of the glass.

The finds were selected as a small set for initial analysis to address certain questions. Obviously all five samples are waste of glass melting, most probably local secondary re-melting of pre-existing chunks and/or cullet. However, the dark-green/black colour of most of them is unusual, and could come from that pre-existing material, but also could be a result of colouring that took place locally. The analyses we present here are aimed to determine the additives used to colour the glass,

činjenica datuju u vrijeme između IV i VI vijeka.

Uz korišćenje numerisanih uzoraka iz prvobitne selekcije, slijedi kratak opis pet analiziranih primjeraka.

Uzorak 36 (sl. 3/1) je ulomak trbuha keramičke posude koja je služila za topljenje stakla. Posuda je izrađena od prečišćene gline tamno crvene do tamno sive boje pečenja. Njena unutrašnja površina je prekrivena tankim slojem stakla - gladak i providan na gornjem dijelu fragmenta, i više mutan, crnkast i neproziran na donjem dijelu. Spoljna površina fragmenta nije sačuvana, ali nepravilni komadi razbijenog tamno-zelenog stakla koji su prilijepljeni za nju sugeriraju kontakt topljenja stakla i sa spoljašnje strane posude.

Uzorak 17 (sl. 3/2) je slomljeni komad stakla naizgled crne boje hlađen na keramičkoj površini. Njegov gornji dio je ravan i staklo pokazuje određeni stepen nehomogenosti, uključujući male čestice kvarca. Vizualno, ovo staklo je veoma slično ostacima sačuvanim na unutrašnjem donjem dijelu fragmenta posude za topljenje stakla. Uzimanje uzoraka manjeg i tanjeg fragmenta tog komada pomoglo je prepoznavanju njegove prave tamno-zelene boje. Ispod stakla, mali sloj tamno sive keramike je djelimično očuvan, vjerovatno dio gline sa peći, jer njegov nepravilan izgled ne dopušta tumačenje kao keramičkog ulomka posude za topljenje stakla.

Uzorak 19a (sl. 3/3) je mali komad tamno-zelenog prozirnog stakla sa prilijepljenim slojem prečišćene svijetlo-žučkaste gline s jedne strane, i male površine s tragovima tamno sive gline na drugoj strani. Uzorak 19b (sl. 3/4) je komad naizgled crnog stakla ohlađenog između nepravilnih i poroznih slojeva svijetlo smeđe gline sa malim kvarcnim česticama i tragovima vitrifikacije i ispupčenja. Slično uzorcima 17 i 19a teško je povezati ovaj komad sa posudom za topljenje/ oblikovanje stakla, budući da keramika više nalikuje glini sa peći koja je njome obložena, nego na zid posude.

Uzorak 28 (sl. 3/5) je takođe mali komad stakla sa prilijepljenim slojem fine bijele gline; komad se razlikuje od ostala četiri uzorka po svojoj čistoj vodenoj boji i providnošću stakla.

Primjeri nalaza selektovani su kao mali skup za

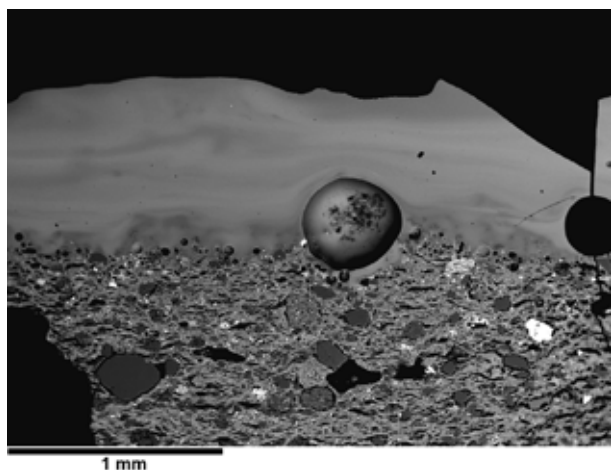

Fig. 4. Back-scattered electron image of the inhomogeneity of the glass layer (schlieren) inside the crucible (sample 36)
Sl. 4. BSE slika nehomogenosti sloja stakla (schlieren) unutar posude za topljenje (uzorak 36)

and to shed light on the character of the process that has been used by the *Doclea* craftsmen (i.e. glass melting only, or glass colouring). Then, the composition of the glass can explain whether and how the finds are related to each other and what the possible origin of the glass is. At this stage of our research analysing the ceramics in the samples is not an objective, but certainly will become part of future work.

Methods

Small fragments of samples 36, 17, 19a, 19b and 28 were mounted in epoxy resin and prepared as polished blocks. The samples were studied by optical microscopy (OM) and scanning electron microscopy (SEM), and their chemical composition analysed by energy dispersive spectrometry (EDS) using the JEOL 8600 instrument at the Wolfson Archaeological Science Laboratories. Two to five area analyses and/or spot analyses were done on each sample/ particular phase in order to understand the bulk glass composition and to identify different structures found in the glass. The results were then averaged to obtain a composition representative of the sample. These average values are reported in Table 1 and Table 2; for oxides found to be present below 0.5 – 0.2 wt% it is believed that reliable quantification is not possible due to the detection limits of the EDS technique.

početne analize kako bi se dobili odgovori na određena pitanja. Očito je da su svih pet uzoraka otpad od topljenja stakla, najvjerojatnije od lokalnog sekundarnog i ponovnog topljenja već postojećih sirovih komada i/ ili staklenih otpadaka. Međutim, tamno-zelena/ crna boja dominantna za većinu fragmenata je neobična, a možda voditi porijeklo iz tog već postojećeg materijala, ali takođe može biti i rezultat bojenja koje se desilo na lokalnom nivou. Analize koje ćemo predstaviti ovdje imaju za cilj određivanje primjesa korištenih za bojenje stakla, a da stave naglasak na karakter procesa koji je korišten od strane zanatlija *Dokleje* (tj. samo topljenje ili bojenje stakla). Zatim, sastav stakla može objasniti da li je i kako su uzorci međusobno povezani i koje je potencijalno porijeklo stakla. U ovoj fazi našeg istraživanja analiza keramike u uzorcima nije cilj, ali zasigurno će postati dio budućeg rada.

Metode

Mali fragmenti uzoraka 36, 17, 19a i 19b i 28 su postavljeni u epoksidne smole i pripremljeni kao polirani blokovi. Uzorci su izučavani optičkom mikroskopijom (OM) i pomoću skenirajuće elektronske mikroskopije (SEM), a njihov hemijski sastav je analiziran energetsko disperzivnom spektrometrijom (EDS) pomoću JEOL 8600 instrumenta u Wolfson arheološkim naučnim laboratorijama. Tri do pet područnih analiza i/ ili analize mjesta je urađeno na svakom uzorku/ u posebnoj fazi kako bi se shvatio opseg sastava stakla i identifikovale različite strukture pronađene u staklu. Rezultati su potom uprosječeni kako bi se dobio sastav svakog uzorka. Ove prosječne vrijednosti su predstavljene na tabeli 1 i tabeli 2 ; za okside za koje se utvrdilo da su prisutni ispod 0,5 - 0,2 wt% se vjeruje da pouzdana kvantifikacija nije moguća zbog granica detekcija EDS tehnike.

Rezultati

Kompoziciono, svi uzorci pripadaju soda-kreč-silikatnoj porodici stakla koja se proizvodi sa

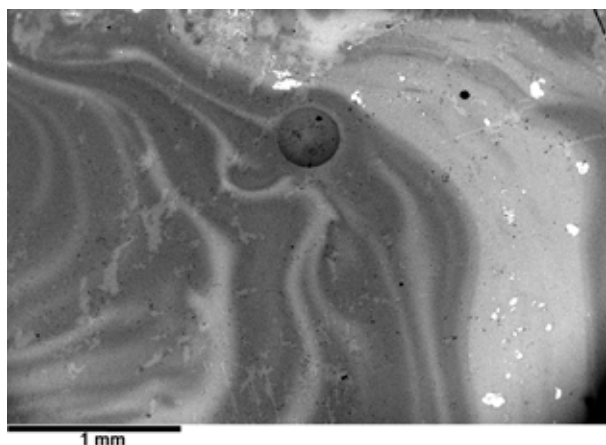

Fig. 5. Back-scattered electron image of the inhomogeneity of the glass (*schlieren*) in sample 17; lighter areas have elevated iron oxide values and contain small iron oxide particles nearly dissolved in the glass melt

Sl. 5. BSE slika nehomogenosti stakla (*schlieren*) u uzorku 17; svijetlije površine imaju vrijednosti oplemenjenog oksida gvožđa i sadrže male čestice gvožđe oksida skoro rastopljene u staklenu masu

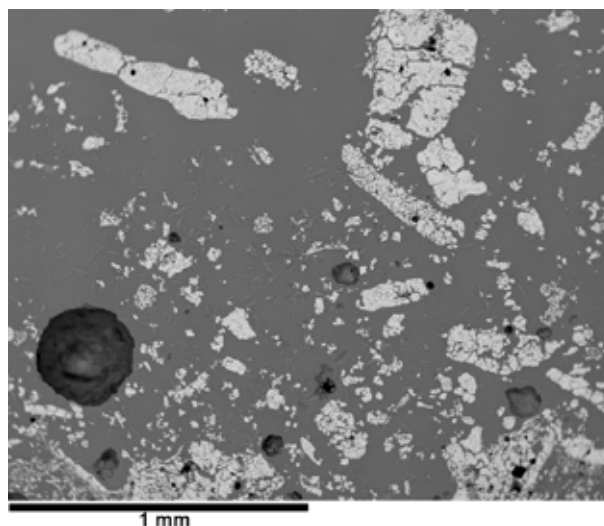

Fig. 6. Back-scattered electron image of iron oxide particles in the glass in sample 17

Sl. 6. BSE slika čestica gvožđe oksida u staklu uzorka 17

Results

Compositionally all the samples belong to the soda-lime-silica glass family produced with mineral natron, as it is expected for the Roman/ Early Byzantine period. The dark-green/ black colour of most of the finds is due to the high amount of iron oxide, most likely intentionally added to the glass (from about 3.5 wt% up to 10% and even higher in certain areas). Sample 28 contains about 0.5 wt% FeO, which is a value due to the natural content of iron oxide in the sand used to produce the glass. OM and SEM observations confirmed the conclusion from the initial visual inspection that the glass in samples 17, 19b and 36 (on the inner lower part of the crucible wall) is not homogeneous.

The crucible fragment (sample 36) represents homogeneous glass with iron oxide levels at about 4 wt% in the broken layer on the outside and on the inner upper part of the vessel wall. However, on the inner lower part the glass is heterogeneous, with well visible *schlieren* in it (Fig. 4) showing incomplete mixing of the melt. In the areas with higher concentration of iron oxide the levels are about 6 wt% FeO and more. Elevated values of alumina and magnesia are also observed in certain measurements, probably because of the contact with the ceramic,

mineralnim natronom, kao što se i očekuje za rimsko/ ranovizantijsko doba. Tamno-zelena/ crna boja u većini nalaza je nastala uslijed velike količine oksida gvožđa, najvjerovatnije namjerno dodatom staklu (sa oko 3.5 wt% do 10%, a još više u određenim područjima). Uzorak 28 sadrži oko 0,5 FeO wt%, što je vrijednost prirodnog sadržaja oksida gvožđa u pijesku koji se koristi pri proizvodnji stakla. OM i SEM istaživanja su potvrdila zaključak koji je donesen na osnovu vizualne observacije da staklo u uzorcima 17, 19b i 36 (na unutrašnjem donjem dijelu ulomka posude za topljenje stakla) nije homogeno.

Fragment posude za topljenje stakla (uzorak 36) prikazuje homogeno staklo sa nivoima gvožđe oksida na oko 4%wt u slomljenom sloju na spoljašnjem i na unutrašnjem gornjem dijelu zida posude. Međutim, na unutrašnjem donjem dijelu staklo je heterogeno, sa dobro vidljivim *schlieren* u njoj (sl. 4) i pokazuje nepotpuno miješanje rastopljenog stakla. U područjima sa visokom koncentracijom gvožđe oksida stepeni su oko 6 wt% FeO i više. Povišene vrijednosti glinice i magnezijum oksida su također primijećene u pojedinim mjerenjima, vjerovatno zbog kontakta s keramikom, ali nisu povezane sa područjima visoke koncentracije gvožđe oksida.

Nepotpuno miješanje je jak pokazatelj da je primjesa za bojenje stakla (gvožđe oksid) dodata

but not linked to the areas of high iron oxide.

The incomplete mixing is a strong indication that the glass colorant (iron oxide) was added to the glass in this crucible, and was not already present in the glass when it was put into the crucible for (re-) melting. The incomplete mixing can be explained in two ways; either as an attempt of the glassworker to avoid stirring the glass close to the bottom of the crucible since the touch of his tool to the wall of the vessel can cause a crack or breakage. An alternative probable explanation is that the process of melting was not entirely completed, but possibly interrupted by the breakage of the vessel. That would explain the external thick glass layer and its broken outer surface, which can result from a leakage of hot glass and its eventual cooling between the crucible fragment and furnace wall.

The fragment of glass cooled on a ceramic surface (sample 17) shows the highest degree of inhomogeneity compared to the rest of the samples, as well as many inclusions in the glass. The *schlieren* in the glass (Fig. 5) are stronger than those in sample 36. Areas with low iron oxide content have values of about 6 – 8 wt% FeO, while in the areas with high content this additive is present with about 18 wt% FeO in some measurements. The best evidence that the fragment is a waste of glass colouring and not just glass re-melting are numerous inclusions in the melt. Iron oxide particles with specific elongated/rounded rectangular cross section are concentrated in the lower part of the fragment, close to its ceramic base, forming a kind of residue layer (Fig. 6). Some of these inclusions are well shaped but others are partly melted in the glass (Fig. 7), and very small pieces of them are visible in the high iron oxide *schlieren* (Fig. 5) suggesting that they are the source of iron oxide intentionally added to the glass. The composition of the particles (Table 2) proves that these are nearly pure iron oxide that can contain just minor parts of one percent as traces of other metal oxides (MnO, MgO, Al₂O₃, TiO₂). Such pure material cannot be easily explained as a natural iron oxide. Moreover, the artificial man-made character of the additive is confirmed by a small metal sphere irregularly shaped and with a gas bubble inside (Fig. 8). It consists of pure metallic iron (Table 2) with traces of slag inclusions in it. Both iron oxide particles and the metallic iron sphere resemble very

staklu u posudu za topljenje stakla, i da nije bila ranije prisutna u staklu kada je stavljeno u posudu za (ponovno) topljenje. Nepotpuno miješanje može se objasniti na dva načina; bilo kao pokušaj da staklar izbjegne miješanje stakla blizu dna posude jer bi dodir njegove alatke o zid posude uzrokovao pukotine ili lom. Alternativno moguće objašnjenje je da se proces topljenja nije u potpunosti završio, već je vjerovatno prekinut uslijed loma posude. To bi objasnilo spoljni debeli sloj stakla i njegovu izlomljenu spoljašnju površinu, koji je mogao nastati curenjem vrućeg stakla i njegovog eventualnog hlađenja između fragmenta posude i zida peći.

Ulomak stakla ohlađen na keramičkoj površini (uzorak 17) pokazuje najviši stepen nehomogenosti u odnosu na ostale uzorake, kao i mnoge inkluzije u staklu. *schlieren* u staklu (sl. 5) je jači od onih u uzorku 36. Područja sa niskim sadržajem gvožđe oksida imaju vrijednosti od oko 6 - 8 wt% FeO, dok je u područjima s visokim sadržajem ovaj aditiv prisutan sa oko 18 wt% FeO u nekim mjerenjima. Najbolji dokaz da je ulomak otpad od bojenja stakla, a ne samo ponovno topljeno staklo jesu brojne inkluzije u samoj topljenoj masi. Čestice gvožđe oksida s određenim izduženim/ zaobljenim pravougaonim poprečnim presjekom koncentrisani su u donjem dijelu ulomka, u blizini svoje keramičke podloge, stvarajući neku vrstu sloja taloga (sl. 6). Neke od ovih inkluzija su dobro oblikovane, ali druge su dijelom istopljene u staklo (sl. 7), i vrlo mali komadi od njih vidljivi su u visoko gvožđe oksidu *Schlieren* (sl. 5) sugerirajući da su oni izvor gvožđe oksida, namjerno dodatog staklu. Sastav čestica (tabela 2) dokazuje da su skoro pa čist oksid gvožđa koji može sadržati samo manje dijelove od jedan posto u tragovima drugih metalnih oksida (MnO, MgO, Al₂O₃, TiO₂). Takav čisti materijal ne može se jednostavno objasniti kao prirodan oksid gvožđa. Štaviše, vještački (ljudski) karakter primjesa potvrđuju male metalne sfere nepravilnih oblika i sa gasnim mjehuom unutar (sl. 8). Sastoje se od čistog metalnog gvožđa (tabela 2) s tragovima inkluzije zgure u njemu. Obje, i čestice gvožđe oksida, i metalna gvoždena sfera veoma nalikuju na ljuje metala - tipičnom otpadu koji nastaje kao proizvod kovanja gvožđa. Njihovi oblici su u skladu s dvije poznate vrste ove kovačke mikro šljake - pahuljice i sfere. Kao rezultat hlađenja

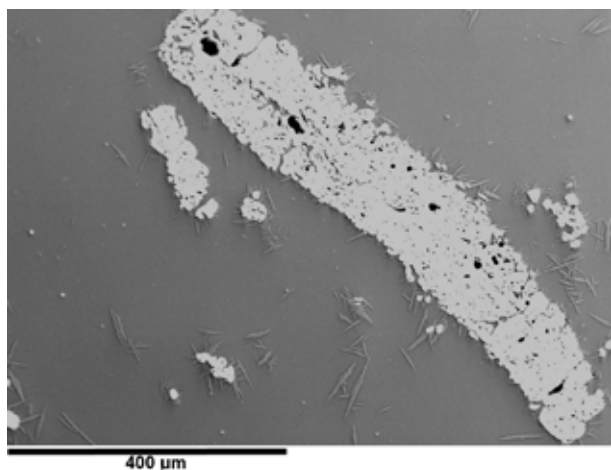

Fig. 7. Back-scattered electron image of an iron oxide flake in the glass in sample 17; it is partly melted in the glass, and pyroxene crystals are formed on it
Sl. 7. BSE slika ljuspi gvožđe oksida u staklu uzorka 17; djelimično istopljenih u staklu, i piroksenih kristala koji su se formirali oko njih

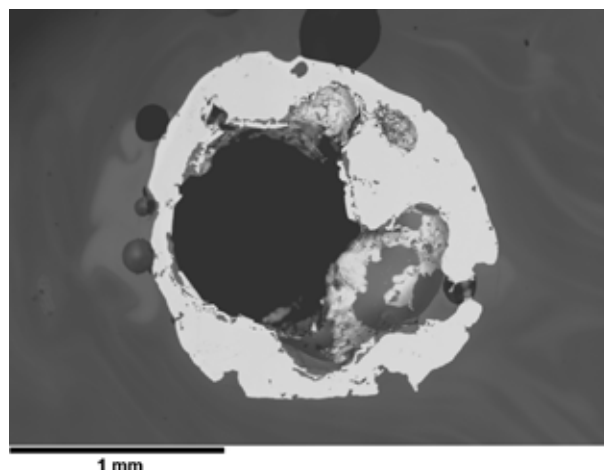

Fig. 8. Back-scattered electron image of the metallic iron sphere in sample 17; its cross-section allows seeing the irregular shape and gas bubble inside
Sl. 8. BSE slika metalne gvoždene sfere u uzorku 17; njegov presjek dopušta da vidimo nepravilan oblik i gasni mjehur unutar

much hammer scale – a typical waste product of iron smithing. Their shapes are consistent with two well-known varieties of this smithing micro slag – flakes and spheres. As a result of cooling of this high iron glass melt numerous crystals are formed in it, mainly growing on and near the iron oxide flakes (Fig. 9). The shape and composition of the crystals (Table 2) identify them as members of the pyroxene group, most probably augite crystals.

The heterogeneous and complex structure of sample 17 confirms that the fragment is a waste of glass colouring that has been carried out locally, as it is evident also from the crucible find. The overall glass composition and levels of added iron oxide in sample 17 are comparable to those observed in the crucible fragment (sample 36), and also in sample 19a – a small chunk of dark green glass with adhered ceramic on two sides (Table 1). All the oxides in the glass of these three samples, except the iron oxide, have values which proportionally do not differ much from the recipes of most Roman and Late Roman glasses, i.e. no specific oxides are positively correlated with the elevated iron oxide content. This is an indication that the source of the iron oxide used as a colourant of the melt is relatively pure – one more argument in support of the conclusion that artificial iron oxide, i.e. hammer scale is the actual raw material. The close chemical similarities between the three fragments (samples

ovog topljenog stakla sa visokom koncentracijom gvožđa su brojni kristali koji su formirani u njemu, a koji se uglavnom grupišu na ili u blizini pahulja gvožđe oksida (sl. 9). Oblik i sastav kristala (tabela 2) identifikuje ih kao članove piroksene grupe, najvjerojatnije augit kristala.

Heterogena i složena struktura uzorka 17 potvrđuje da je fragment otpad od staklarskog bojenja koje je sprovedeno na lokalnom nivou, što je očigledno i zbog pomenute posude za topljenje stakla. Ukupni staklarski sastav i nivoi dodatog oksida gvožđa u uzorku 17 su uporedivi sa onim iz posude za topljenje stakla (uzorak 36), te takođe i u uzorku 19a - mali komad tamno zelenog stakla sa prilijepljenom keramikom na dvije strane (tabela 1). Svi oksidi u staklu ova tri uzoraka, osim oksida gvožđa, imaju vrijednosti koje se proporcionalno ne razlikuju puno od većine receptata rimskog i kasnog rimskog stakla, tj. nijedan posebni oksid nije pozitivno povezan s povišenim sadržajem gvožđe oksida. To je pokazatelj da je izvor oksida gvožđa korišćen za bojenje rastopljenog stakla relativno čist - još jedan argument koji ide u prilog zaključku da je vještački gvožđe oksid, tj. ljuspe metala od kovanja zapravo sirov materijal. Bliske hemijske sličnosti između ova tri fragmenata (uzorci 36, 17 i 19a) mogu sugerisati da se odnose na jedan i isti proizvodni proces ili događaj koji je vjerovatno bio nepotpun/ prekinut kao što se može vidjeti

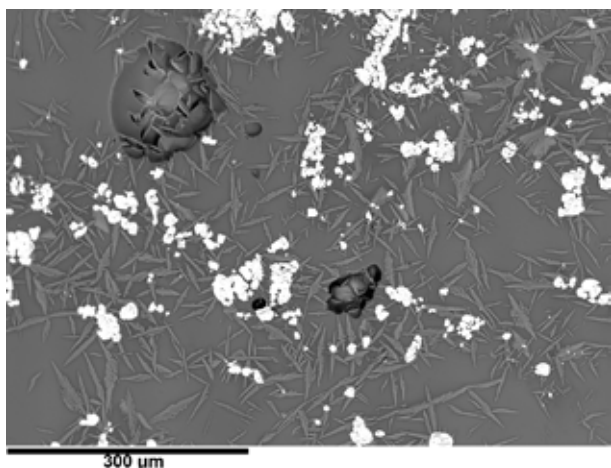

Fig. 9. Back-scattered electron image of the pyroxene crystals growing on and near the iron oxide particles in sample 17
Sl. 9. BSE slika piroksenih kristala koji su grupisani na i blizu čestica oksida gvožđa u uzorku 17

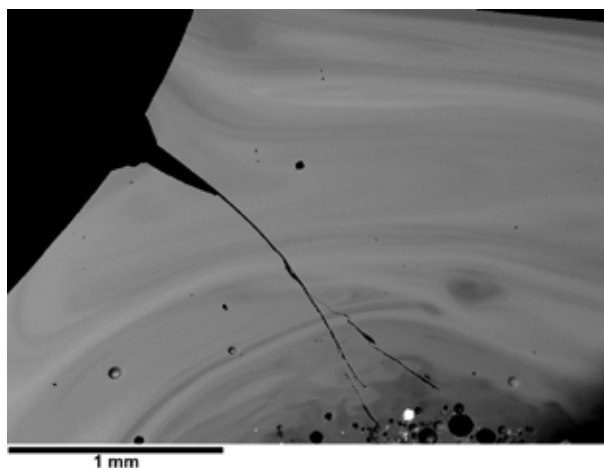

Fig. 10. Back-scattered electron image of the inhomogeneity of the glass (schlieren) and ceramic layers in sample 28
Sl. 10. BSE slika nehomogenosti stakla (schlieren) i keramičkih slojeva u uzorku 28

36, 17 and 19a) may suggest that they are related to one and the same production process or event which probably has been incomplete/ interrupted as it can be seen from the leakage and cooling of the melt, partly left inhomogeneous. However, the fact that these finds come from a secondary waste deposit but not from their original context does not allow us to see that as something more than a hypothesis.

The fragment of black glass cooled between burnt clay layers (sample 19b) resembles the above mentioned group. The melt has also same *schlieren* (Fig. 10) as marks of incomplete mixing, i.e. indicating again a process of colouration, demonstrating local production of black glass. As before, iron oxide is the reason for this colour, with values close to 10 wt% FeO. But in contrast to the glass modified with hammer scale particles, in sample 19b higher contents of alumina, titania and also manganese oxide are correlated with the elevated concentration of iron oxide (Table 1), indicating the possible use of a different source of the raw material used, probably geological magnetite.

The last find – a small chunk of transparent aqua glass (sample 28) – again has a base glass composition very close to the composition of the four black glass samples (Table 1). As mentioned above, the iron oxide content in sample 28 of about 0.5 wt% FeO is typical for its natural levels in the glass-making sand; therefore glass melting in this

iz curenja i hlađenja rastopljene staklene mase, koja je dijelom ostavljena nesjedinjena. Međutim, činjenica da ovi nalazi potiču iz sekundarnog sloja otpada, a ne iz njihovog izvornog konteksta, ne dozvoljava nam da o tome govorimo van okvira hipoteze.

Fragment crnog stakla ohlađenog između izgorjenih slojeva gline (uzorak 19b) podsjeća na gore pomenutu grupu. Stopljena masa ima isti *schlieren* (sl. 10) kao oznaku nepotpunog miješanja, tj. ponovno ukazuje na proces bojenja, demonstrirajući lokalnu proizvodnju crnog stakla. Kao i u predhodnim slučajevima, gvožđe-oksidi je razlog ove boje, s vrijednostima blizu 10 wt% FeO. No, za razliku od stakla modificiranog sa česticama metala od procesa kovanja u uzorku 19b veći sadržaji glinice, titanijum dioksida i takođe magnezijum oksida, su povezani sa povišenom koncentracijom gvožđe oksida (tabela 1), što upućuje na moguću upotrebu drugog izvora sirovog materijala, vjerovatno geološkog magnetita.

Posljednji nalaz - mali komad prozirnog "akva" stakla (uzorak 28) - opet ima osnovni sastav stakla, koji je vrlo blizak sastavu četiri crna staklena uzoraka (tabela 1). Kao što je već spomenuto, sadržaj gvožđe oksida u uzorku 28 od oko 0,5 wt% FeO je tipičan za svoje prirodne nivoe u pijesku; te stoga topljenje stakla u ovom slučaju nije imalo za cilj da proizvede crno staklo s prekomjernom količinom FeO. Nasuprot tome, staklo u uzorku 28 sadrži oko 1 wt% mangano oksida koji je puno

case has not been aimed to produce black glass with an excessive FeO amount. In contrast, the glass in sample 28 contains around 1 wt% manganese oxide which is much higher than natural MnO levels in the glass-making sand. It can be concluded that manganese oxide, a widely used raw material in the Roman and Late Roman glass industry, has been added deliberately to the batch to give a clearer and more colourless appearance of the glass. At this preliminary stage of research on *Doclea* local glass working we do not have enough arguments to say whether this decolouration was done by *Doclea* craftsmen, or whether they simply re-melted glass that already had elevated manganese oxide content. Nevertheless, the observation of similarities in the base glass composition in all five sample analysed (Table 3) can imply a constant use of the same raw glass source in the local workshop, at least as a preliminary hypothesis.

Interpretation

The data available so far enable us to suggest some initial interpretation of the activities of the glass workshop of *Doclea*. The small finds related to dark-green/ black glass originate from a mixed deposit opposite to the workshop proper; this deposit may well represent collective waste or refuse. The nature of this material closely relates it to the glass workshop.

Three of the DG/B (dark-green/black) samples appear to be closely related to each other. They all share a close association with ceramic; sample 36 is a likely crucible fragment with a thin glass film on one side and a thick broken layer of DG/B glass on the other. Samples 17 and 19a are mostly DG/B glass but with adhering ceramic, suggesting they cooled in a crucible, furnace, or crack in the furnace wall. Also chemically they are very similar. Their base glass, re-calculated without the excessive iron oxide, is very similar (Table 3, FeO re-calculated to 0.5 wt %) for all three, and shares many analogies with the widely used Roman blue-green glass type. The added iron oxide content, however, is very variable between and within these samples; it ranges from c. 3.5 – 4 to more than 8 wt % FeO, and reaches in some parts even 18 wt %.

viši od prirodnih MnO nivoa u pijesku. Može se zaključiti da je mangano oksid, naširoko upotrebljiv sirovi materijal u rimskoj i kasno rimskoj industriji stakla, dodat namjerno masi kako bi dao jasniji i bezbojniji izgled stakla. U ovoj preliminarnoj fazi istraživanja lokalne staklarske djelatnosti Dokleje, nemamo dovoljno argumenata da kazemo da li je ova dekolorizacija urađena od strane Doklejskog zanatlije, ili da su jednostavno ponovo istopili (reciklirali) staklo koje je odveć imalo povišen sadržaj mangano oksida. Ipak, primjećene sličnosti osnovnog sastava stakla u svih pet analiziranih uzoraka (tabela 3) mogu nagovjestiti stalnu upotrebu istog izvora sirovog stakla u lokalnoj radionici, barem kao preliminarnu pretpostavku.

Interpretacija

Dosada dobijeni podaci omogućuju nam da predložimo neka početna tumačenja aktivnosti staklarske radionice Dokleje. Manji nalazi u vezi sa tamno-zelenim/crnim staklom potiču iz mješovitog depozita nasuprot odgovarajuće radionice; ovaj depozit može dobro predstaviti kolektivni otpad ili šut. Priroda ovog materijala se usko odnosi na staklarsku radionicu.

Tri od TZ/C (tamno - zelena/crna) uzoraka čine se da su blisko povezani međusobno. Svi oni dijele usku povezanost sa keramikom; uzorak 36 je vjerovatno ulomak posude za topljenje s tankim staklenim slojem na jednoj strani i debelim izlomljenim slojem TZ/C stakla na drugoj. Uzorci 17 i 19a su većinom od TZ/C stakla ali sa prilijepljenom keramikom, što ukazuje da su se hladili u posudi za topljenje, peći ili u pukotini na zidu peći. Takođe, hemijski su vrlo slični. Njihov osnovni sastav stakla, ponovno izračunat bez pretjerane količine gvožđe oksida, je gotovo isti (tabela 3, FeO ponovno izračunat na 0,5 wt%) za sva tri primjerka, i dijele mnoge sličnosti sa naširoko upotrebnim rimskim plavo-zelenim tipom stakla. Dodatni sadržaj gvožđe oksida, međutim, vrlo je promjenjiv između i unutar ovih uzoraka, varira od oko 3.5 – 4 do više od 8 wt% FeO, i doseže u nekim dijelovima čak 18 wt%.

Dva opažanja su od posebnog značaja za interpretaciju ovih nalaza. Prvo, TZ/C staklo nije

Two observations are of particular significance for the interpretation of these finds. Firstly, the DG/B glass is not very homogeneous, but has numerous *schlieren* ranging from 5 wt% FeO to about 18 wt% FeO. This indicates that the DG/B glass here is not simply re-melted black glass from cullet, but that the actual coloration took place in this particular workshop. Secondly, this is further indicated by the observation of numerous hammer scale particles in one of the fragments (sample 17). We assume that these are the actual source of the added iron oxide, and not chance flakes fallen off the glassworker's tools. Such chance contamination is well known from worked glass, particularly on moils and from the internal side of bangles or the hole of pinched beads. However, these chance hammer scale particles only ever stick to the hot glass and never seriously dissolve in the molten glass. Also, they are typically isolated particles but not enough to increase the amount of FeO content of the glass melt to the levels seen here. Furthermore, the sphere of metallic iron is only consistent with proper hammer scale from smithing, probably formed during welding (Starley 1995), but not with the superficial oxidation of the glassworker's tools.

The observation of newly formed augite crystals in the immediate vicinity of the hammer scale particles is also interesting. Hammer scale consist primarily of magnetite (Fe₃O₄) (Young 2011), often with a thin outer layer of haematite (Fe₂O₃). Thus, the iron in hammer scale is predominantly oxidised, with more than 2/3 of it being present as Fe³⁺. In contrast, most of the iron in the augite surrounding the hammer scale particles is present in the 2+ valency, suggesting that the melt itself was strongly reduced. Divalent (reduced) iron is a much stronger chromophore than the oxidised trivalent iron (Weyl 1959; Pollard & Heron 1996). It would therefore have made sense for the glass worker of *Doclea* to maintain strongly reducing conditions in his glass melt when aiming to produce black glass; not least to counter-act the oxidising effect of adding magnetite/ hammer scale to the melt as a source of iron oxide. This is also consistent with the dark red to almost black colour of most of the ceramic attached to these finds, indicating strongly reducing furnace conditions.

baš homogeno, ali ima brojne *schlieren* u rasponu od 5 wt% FeO oko 18 wt% FeO. Ovo pokazuje da TZ/C staklo ovdje nije samo ponovo rastopljeno crno staklo sakupljeno od polomljenih ulomaka za reciklažu, već da je pravo bojenje sprovedeno u ovoj konkretnoj radionici. Drugo, to dodatno upućuje na razmatranje brojnih čestica - ljusti metala od kovanja u jednom od ulomaka (uzorak 17). Pretpostavljamo da su oni pravi izvori dodatog gvožđe oksida, a ne moguće ljuste otpale sa alata staklarske radionice. Mogućnost kontaminacije je dobro poznata kod konačnih staklenih proizvoda, posebno na obodima i vratovima koji se otkidaju sa staklarske lule, i sa unutrašnje strane narukvica ili kod rupica za nizanje perli. Međutim, čestice - ljuste metala samo se ponekad lijepe na vrelo staklo i nikada se u potpunosti ne rastope u izlivenu staklenu masu. Takođe, one su obično izdvojene u čestice, ali ne dovoljno da povećaju iznos sadržaja FeO u rastopljenom staklu do nivoa koji se mogu vidjeti ovdje. Nadalje, sfere metalnog gvožđa su dosljedne samo sa pravilnim ljustama metala od kovanja, vjerovatno formirane tokom kovanja-zavarivanja (Starley 1995), a ne površnom oksidacijom sa alata staklara.

Izučavanje novonastalih augit kristala u neposrednoj blizini čestica metala od kovanja takođe je zanimljivo. Ljuste metala od kovanja sastoje se prvenstveno od magnetita (Fe₃O₄) (Young, 2011), često sa tankim spoljašnjim slojem hematita (Fe₂O₃). Dakle, gvožđe u ljustama metala pretežno oksidira, sa više od 2/3 od njega je prisutno kao Fe³⁺. Nasuprot tome, najveći dio gvožđa u augit mineralu koji okružuje čestice metala od kovanja je prisutan u 2+ valentnosti, sugerirajući da je rastopljena masa sama od sebe snažno redukovana. Divalentno (redukovano) gvožđe je puno jači hromofor od trovalentnog oksidiranog gvožđa (Weyl 1959; Pollard & Heron 1996). Stoga bi imalo smisla da je staklar Dokleje održavao snažne redukcijske uslove rastopljenom staklu u nastojanjima da proizvede staklo crne boje; ne i manje važno da bi suprotno djelovao na oksidirajući učinak dodavanja magnetita/ ljusti metala rastopljenoj staklenoj masi kao izvor gvožđe oksida. Ovo je takođe u skladu sa tamno crvenom do gotovo crnom bojom većine keramike koja je prilijepljena na ovim nalazima, što upućuje na snažne redukcijske uslove unutar peći.

Sample 19b differs slightly from the other fragments analysed here. It is based on the same, or a very similar, base glass, and also shows strong *schlieren*, suggesting again local production/coloration. However, in addition to increased iron oxide, it also has elevated levels of alumina and titania correlated to the increased iron oxide content. While the increased alumina content could possibly be due to some absorption of ceramic material or soil swept up together with the hammer scale, the same cannot be said for titania. Instead, it appears more possible that the titania (and the alumina) was part of the original magnetite. This would then suggest that the magnetite was not hammer scale, formed from the hot oxidation of iron metal, but instead the mineral magnetite, which quite regularly contains certain amounts of TiO₂ in its composition. Similarly, Al₂O₃ is a relatively common component of natural magnetite. Therefore these two oxides indeed suggest the use of natural magnetite sand being used as the colorant in this case.

Conclusion

This preliminary investigation of a set of five glass working samples has given strong evidence for the local production of black glass, by intentionally adding significant amounts of iron oxide to a typical Roman base glass. The process was probably done under strongly reducing conditions, using partly hammer scale as the source of pure iron oxide, and partly geological magnetite, possibly as black sand gathered from local deposits (from a river or beach nearby). The source of the base glass used is unclear, and may have been cullet, collected from the ruins of the former temple complex. It is possible that this dark green glass, appearing black when shaped in thicker objects, was intended to be used for the production of bangles or other types of small jewellery. The presence of a versatile workshop in the centre of the town contributes to our understanding of the Late Roman and Early Byzantine regional economy, and is testament to the ingenuity and technological traditions of the local glass workers.

Uzorak 19b se u manjoj mjeri razlikuje od ostalih fragmenata koji su analizirani. On je baziran na istoj ili veoma sličnoj osnovnoj strukturi stakla, i takođe pokazuje snažni *schlieren*, što ponovo ukazuje na lokalnu proizvodnju/ bojenje stakla. Međutim, pored povećanog oksida gvožđa, takođe ima i povećane nivoe glinice i titanijum dioksida koji su povezani sa povišenim sadržajem gvožđe oksida. Dok se povećani sadržaj glinice može opravdati apsorpcijom keramičkog materijala ili zemlje sakupljene zajedno sa ljuspama metala od kovanja, isto se ne može reći za titanijum. Nasuprot, čini se prije moguće da je titanijum dioksid (i glinica) bio dio izvornog magnetita. Ovo bi dalje sugerisalo da magnetit nije od ljuspi metala, koje su nastale vrelom oksidacijom gvožđa, već mineralni magnetit, koji skoro redovno sadrži izvjesne količine TiO₂, u svom sastavu. Slično, Al₂O₃ je relativno uobičajen sastojak prirodnog magnetita. Stoga, ova dva oksida zaista ukazuju na korišćenje prirodnog pješanog magnetita koji je korišten za bojenje u ovom slučaju.

Zaključak

Ovo preliminarno istraživanje seta od pet uzoraka stakla je dalo jake dokaze o lokalnoj proizvodnji crnog stakla, time što su namjerno dodavane značajne količine gvožđe oksida na tipično rimsku osnovnu strukturu stakla. Proces je najvjerovatnije odrađen pod jako redukcionim uslovima, uz korišćenje ljuspi metala od kovanja čekićem kao izvora čistog gvožđe oksida, a dijelom i geološkog magnetita, vjerovatno crnog pijeska sakupljenog sa obližnjih ležišta (iz rijeke ili plaže). Porijeklo osnovne strukture stakla je nejasno, i možda potiče od ulomaka polomljenih staklenih predmeta, sakupljenih za reciklažu, sa ruševina nekadašnjeg hramovskog kompleksa. Moguće je da je ovo tamno zeleno staklo, koje izgleda crno kada se oblikuje u vidu debljih predmeta, bilo namijenjeno za proizvodnju narukvica ili drugih vrsta sitnog nakita. Prisustvo raznovrsne radionice u centru antičkog grada doprinosi i našem shvatanju kasno rimske i rano vizantijske regionalne ekonomije, i predstavlja dokaz o dovitljivosti i tehnološkim tradicijama lokalnih staklara.

Acknowledgments

We acknowledge the support of Museums and Galleries of Podgorica, and we are grateful to the staff at the Wolfson Archaeological Science Laboratories for their technical help. The research was done under the auspices of the FP7 – The People Programme and Marie Curie Actions, NARNIA project, awarded to Dr V. Kassianidou (grant agreement 265010, 02/08/2010) at the University of Cyprus and a consortium of thirteen further institutions. AC acknowledges receipt of a three-year Early Stage Researcher fellowship within the NARNIA Initial Training Network.

Authors' addresses:

ThR: UCL Qatar, PO Box 23689, Hamad bin Khalifa University, Doha, Qatar (th.rehren@ucl.ac.uk)

AC: UCL Institute of Archaeology, 31-34 Gordon Square, London WC1H 0PY (a.cholakova@ucl.ac.uk)

MŽ: JU Muzeji i galerije Podgorice :
pufferz@gmail.com

Zahvalnost

Zahvalni smo podršci JU Muzeji i galerije Podgorice, i osoblju Wolfson arheoloških naučnih laboratorija na njihovoj tehničkoj pomoći. Istraživanje je sprovedeno pod okriljem FP7 - The People Programme i Marie Curie Actions, NARNIA projekta, dodijeljenih Dr. V. Kassianidou (ugovor o dodjeli novčanih sredstava 265010, 02/08/2010) na Univerzitetu Kipra i konzorcijumu 13 preostalih institucija. AC prijavljuje i potvrdu o trogodišnjem fondu Early Stage Researcher u okviru NARNIA mreže početnih obuka.

REFERENCES

- Baković 2011: M. Baković. Preliminary results of the research into the area of the capitol temple of the Doclea site. - *New Antique Doclea II*, 2011, 9-26.
- Pollard & Heron 1996: M. Pollard, C. Heron. *Archaeological Chemistry*. Cambridge, 1996.
- Starley 1995: D. Starley. *Hammerscale*. - *Historical Metallurgy Society: Archaeological Datasheet 10*, London, 1995.
- Weyl 1959: W. A. Weyl. *Coloured Glasses*. London, 1959.
- Young 2011: T. Young. Some preliminary observations on hammerscale and its implications for understanding welding. - *Historical Metallurgy* 45, 2011, 26-41.
- Živanović 2011: M. Živanović. Archaeological research into room 3/IX. Preliminary observations. - *New Antique Doclea II*, 2011, 29-56.

wt%	SiO ₂	Na ₂ O	Al ₂ O ₃	CaO	K ₂ O	MgO	FeO	MnO	TiO ₂	P ₂ O ₅	Cl	SO ₃	CuO	CoO	PbO	Sb ₂ O ₃	Total
Corning B measured	60.46	16.97	3.92	9.05	1.06	0.98	0.3	0.24	0.27	0.56	0.25	0.5	2.76	0.10	0.57	0.56	98.55
Corning B recommended	61.55	17.0	4.36	8.56	1.0	1.03	0.3	0.25	0.09	0.82	0.2	0.54	2.66	0.046	0.61	0.46	99.52
wt% normalised quantitative results	SiO ₂	Na ₂ O	Al ₂ O ₃	CaO	K ₂ O	MgO	FeO	MnO	TiO ₂	P ₂ O ₅	Cl	SO ₃					
sample 36 – glass on the external surface of the crucible (bulk composition)	64.7	18.4	2.3	6.6	0.6	1.0	4.2	0.7	0.1	0.01/ bdl*	1.1	0.5					
sample 36 – glass on the internal surface of the crucible/ upper part (bulk composition, mean of 3 measurements)	65.1	17.3	2.9	6.5	0.9	1.1	4.3	0.5	0.2	0.1	0.9	0.4					
sample 36 – glass on the internal surface of the crucible/ lower part, I (mean of 3 measurements)	65.5	17.8	3.3	6.6	0.6	1.1	3.4	0.5	0.2	0.05/ bdl	0.6	0.3					
Sample 36 – glass on the internal surface of the crucible/ lower part, II (mean of 2 measurements)	62.8	17.5	3.6	5.4	0.8	1.0	6.9	0.5	0.2	bdl	0.8	0.5					
sample 17 – areas with lower FeO concentration, I (mean of 5 measurements)	63.3	17.8	2.2	7.1	0.6	1.0	5.9	0.7	0.1	0.04/ bdl	1.0	0.4					
sample 17 – areas with lower FeO concentration, II (mean of 3 measurements)	61.5	16.9	2.2	7.4	0.6	0.9	8.3	0.6	0.1	0.1	0.9	0.4					
sample 17 – areas with higher FeO concentration (mean of 2 measurements)	54.5	14.5	3.1	6.6	0.6	0.9	18.0	0.4	0.1	0.1	0.8	0.2					
sample 19a – bulk glass composition (mean of 4 measurements)	65.7	17.6	2.2	7.1	0.7	1.0	3.7	0.6	0.05/ bdl	bdl	1.0	0.3					
sample 19b – areas with higher FeO concentration (mean of 2 measurements)	60.9	15.5	4.6	5.4	0.7	1.0	10.0	0.5	0.3	0.1	0.7	0.2					
sample 19b – areas with lower FeO concentration (mean of 4 measurements)	64.2	14.7	3.5	6.7	0.7	1.1	7.2	0.7	0.2	0.1	0.7	0.2					
sample 28 – bulk glass composition (mean of 4 measurements)	69.3	15.4	2.4	8.4	0.8	0.7	0.5	1.1	0.1	0.09/ bdl	1.1	0.2					

*bdl - below detection limits

Table 1. Chemical composition of the glass samples analysed and reference measurements of Corning B glass standard (SEM-EDS data)
 Tabela 1. Hemijski sastav uzoraka analiziranog stakla i referentne mjere po Korning B standardu za staklo (SEM-EDS podaci)

wt%	Fe	O			
metal sphere I	99.5	0.5			
metal sphere II	99.7	0.3			
wt% normalised quantitative results	FeO	MnO	MgO	Al ₂ O ₃	TiO ₂
iron oxide flake I (mean of 4 measurements)	98.5	0.5	0.5	0.3	0.2
iron oxide flake II (mean of 3 measurements)	99.5	0.2	0.2	0.1	traces
iron oxide flake III (mean of 4 measurements)	99.2	0.3	0.3	0.2	traces
wt% normalised quantitative results	SiO ₂	FeO	CaO	Al ₂ O ₃	MgO
pyroxene crystals I (mean of 4 measurements)	49.3	28.0	17.0	2.8	2.9
pyroxene crystals II (mean of 5 measurements)	55.6	26.5	12.5	3.2	2.2

Table 2. Chemical composition of the inclusions in the glass, sample 17 (SEM-EDS data)
Tabela 2. Hemijski sastav inkluzije u staklu uzoraka 17 (SEM-EDS podaci)

wt%	SiO ₂	Na ₂ O	Al ₂ O ₃	CaO	K ₂ O	MgO	FeO	MnO	TiO ₂	P ₂ O ₅	Cl	SO ₃	total
sample 36	67.3	18.4	2.9	6.8	0.7	1.1	0.5	0.6	0.2	bdl*	0.9	0.4	99.8
sample 17	67.2	18.7	2.2	7.6	0.6	1.0	0.5	0.6	0.1	bdl	1.0	0.4	100.1
sample 19a	67.9	18.2	2.3	7.3	0.7	1.0	0.5	0.6	bdl	bdl	1.0	0.3	99.8
sample 19b	69.4	16.8	2.5	6.7	0.7	1.2	0.5	0.6	0.1	0.1	0.7	0.2	99.5
sample 28	69.3	15.4	2.4	8.4	0.8	0.7	0.5	1.1	0.1	bdl	1.1	0.2	100

*bdl - below detection limits

Table 3. Re-calculated base glass of the sample analysed with iron oxide content reduced to the typically observed natural level
Tabela 3. Ponovo izračunata osnovna struktura stakla uzoraka analiziranih sa smanjenim oksidom gvožđa, na po pravilu izučavanom prirodnom nivou

НАТАЛИЯ ГОНЧАРОВА

АНАЛИЗ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА ИЗ ГРОБНИЦЫ ГРУДИЦЕ ОКОЛО ДУКЛИ

ANALIZA ANTROPOLOŠKOG MATERIJALA IZ GROBNICE GRUDICE U BLIZINI DUKLJE

Предлагаемая читателю работа посвящена анализу антропологического материала из гробницы римского времени Грудице. Местонахождение археологического памятника (локалитета), обоснование его датировки, а также археологические особенности подробно изложены в работе И. Меденицы «Римская гробница Грудице около Дукли» (Medenica, 2011: 111-117). Необходимо отметить, что положение скелетов и сохранность найденного антропологического материала описаны весьма аккуратно и тщательно, что очень облегчает работу антрополога. Пользуясь случаем, автор приносит глубокую благодарность коллегам-археологам, проводившим раскопки этого памятника.

Изучены три скелета из гробницы, а также те костные материалы, которые были обнаружены около стенок гробницы. Всего описаны шесть взрослых индивидов. Возраст смерти во всех случаях определяется по стандартным методикам, которые включают в себя оценку степени стертости зубной эмали, степень окклюзии швов черепа, возрастные маркеры на костях посткраниального скелета: состояние стернальных концов первых ребер, изменения ушковидной поверхности тазовых костей, состояние симфиза лобковой кости и др. (Алексеев, 1966: 40-43, Алексеев, Дебец, 1964: 34-38, Standards...1994:24-38).

Описание костного материала

1. Скелет №1 (гробница). Скелет средней сохранности. Костный материал, доступный для анализа, представлен на рисунке (Т I). По совокупности признаков это мужской скелет, возраст смерти 40-45 лет. Рассчитанная длина тела

Predloženi rad posvećen je analizi antropološkog materijala iz grobnice rimskog doba, Grudica. Lokacija arheološke cjeline (lokalitet), razlozi za njegovo datovanje, te arheološke osobnosti detaljno su navedeni u radu I. Medenice „Rimska grobnica Grudice kod Duklje“ (Medenica, 2011: 111-117). Valja napomenuti da je položaj pokojnika i očuvanje antropološkog materijala opisano vrlo precizno i temeljito, što uveliko olakšava rad antropologa. Autor izražava svoju duboku zahvalnost kolegama arheolozima koji su obavili iskopavanja ovog spomenika kulture.

Proučavana su tri skeleta iz grobnice, kao i koštani materijal koji je nađen u blizini zidova iste. Opisani su rezultati dobijeni na uzroku od šest odraslih osoba. Starost se u svim slučajevima utvrđuje standardnim metodama, koje uključuju procjenu stepena trošenja zubne gleđi, stepen srastanja šavova lobanje i dobne oznake na postkranijalnom skeletu: stanja kraja prvih rebara grudne kosti, promjene aurikularnih površina karlice, stanje simfize preponske kosti, i ostalo. (Алексеев, 1966: 40-43, Алексеев, Дебец, 1964: 34-38, Standards...1994:24-38).

Opis koštanog materijala

1. Skelet broj 1 (гробница). Skelet srednje očuvanosti. Koštani materijal koji je bio dostupan za analizu, predstavljen je na tabli (Т I). Na osnovu skupa atributa, to je muški skelet, starost u trenutku smrti 40 - 45 godina. Izračunata dužina tijela - 162 - 164 cm, širina ramena (biakromialni dijametar) 42 cm. Valja napomenuti da je u ovom slučaju riječ o dužini ramena, koja je određena samo na osnovu skeletnih tačaka, bez obzira na razvoj mišića (Davenport, 1927: 23, Bunak, 1941: 74). Ova metoda nam omogućuje poređenje savremene i

– 162-164 см, ширина плеч (биакромиальный диаметр) 42 см. Необходимо отметить, что речь в данном случае идет о ширине плеч, которая определяется только по скелетным точкам, без учета мышечного развития (Davenport, 1927: 23, Бунак, 1941: 74). Такой способ позволяет сравнивать современное и древнее население. В частности, размах изменчивости ширины плеч в выборке из двух с половиной тысяч современных русских юношей составляет 29-48 см. Таким образом, индивид №1 отличался невысоким ростом, но при этом был весьма широкоплечим. На плечевых костях хорошо развита так называемая дельтовидная шероховатость – место крепления дельтовидной мышцы (*musculus deltoideus*), отвечающей за поднятие руки вверх. На позвонках поясничного отдела отмечены выраженные костные разрастания – остеофиты, которые свидетельствуют о больших нагрузках на нижний отдел позвоночника. Эти нагрузки могут быть связаны как с переносом тяжестей, так и с избыточным весом. На фалангах пальцев отмечено развитие возрастных маркеров (экзостозы), но их развитие меньше ожидаемого для возрастного периода 40-45 лет. Вероятно, это связано с относительно низкими нагрузками на кисть.

На клыках нижней челюсти отмечена эмалевая гипоплазия, что говорит об остановке ростовых процессов в детском возрасте. В соответствии с расположением дефекта на коронке зуба можно говорить, что задержки роста произошли в возрасте 4-5 лет (Standards...1994: 56-57).

Среди костей этого индивида обнаружены также 2 кости другого индивида (левая лопатка и левая пяточная кость). Так как в гробнице все скелеты лежат плотно друг к другу, (Medenica, 2011: 119, T.II) очевидно, что кости отчасти перемешаны и, возможно, смещены. Так, можно утверждать, что пяточная кость относится к скелету №3, тем более, что в наборе костей, относящихся к скелету 3 пяточных костей не найдено (см. T.III). Те же соображения позволяют утверждать, что лопаточная кость относится к скелету №2.

2. Скелет №2 (гробница). Хорошо сохранился череп, посткраниальный скелет сохранился слабо. Костный материал, доступный для ана-

античке популяции. Конкретно, распол варияције ширине рамена u uzorku od dvije hiljade i pet stotina savremene ruske omladine je 29 - 48 cm. S tim u vezi, skelet broj 1 odlikuje niži rast, ali vrlo široka ramena. Na kostima ramena dobro je razvijen tzv. grubi deltoid - mjesto zatezanja deltoidnog mišića (*musculus deltoideus*), koji je odgovoran za podizanje ruku. Na slabinskom dijelu kičme primjećene su naprsline - osteophytes, koje su pokazale postojanje teškog pritiska na donji dio kičme. Ova opterećenja mogu biti povezana sa nošenjem teških predmeta ili sa prekomjernom težinom. U predjelu falangi palca primjećena je starosna oznaka (exostosis), ali njen razvoj je manje očekivan za godište 40 - 45 godina. To je vjerovatno povezano sa relativno niskim opterećenjem na šakama.

Na očnjacima donje vilice označena je hipoplazija zubne gleđi, što nam govori da se zaustavio proces rasta u djetinjstvu. Na osnovu mjesta defekta na krunici zuba može se reći da se prestanak rasta dogodio u periodu od 4. - 5. godine (Standards... 1994: 56-57).

Među kostima ove individue pronađene su i dvije kosti koje pripadaju drugoj individui (lijeva lopatica i lijeva petna kost). Budući da svi skeleti u grobu leže jedan blizu drugog, (Medenica, 2011: 119, T.II) očigledno je da su se kosti djelomično izmiješale, a možda i pomjerile. Dakle, može se reći da petna kost pripada skeletu broj 3, s tim bolje jer nizu kostiju skeleta 3 nije pronađena petna kost, (vidi T.III). Istim principom sugerira se da su kosti lopatice dio skeleta 2.

2. Skelet broj 2 (гробница). Dobro očuvana lobanja i slabo očuvan postkranijalni skelet. Koštani materijal koji je analiziran, prikazan je na tabli (T II). Po uočenim atributima u pitanju je muški skelet, starosti u trenutku smrti 30 - 35 godina. Dužina tijela 162-165 cm, širina ramena (biakromialni dijametar) 39,7 cm. Stanje zubnog aparata je dobro, gotovo da i nema patoloških promjena, samo očnjaci gornje vilice imaju znake hipoplazije zubne gleđi, ali ona je vrlo slaba.

3. Skelet broj 3 (гробница). Skelet prosječno očuvan. Koštani materijal, koji je analiziran, prikazan je na tabli (T III). Ostaci mlade žene, starost u trenutku smrti 20 do 25 godina. Izračunata dužina tijela 158 do 160 cm. Kao i kod prethodnih

лиза, представлен на рисунке (Т. II). По совокупности признаков это мужской скелет, возраст смерти 30-35 лет. Рассчитанная длина тела 162-165 см, ширина плеч (биакромиальный диаметр) 39,7см. Состояние зубной системы хорошее, патологических изменений почти нет, лишь на клыках верхней челюсти отмечена эмалевая гипоплазия, но она выражена очень слабо.

3. Скелет №3 (гробница). Скелет средней сохранности. Костный материал, доступный для анализа, представлен на рисунке (Т. III). Останки молодой женщины, возраст смерти 20-25 лет. Рассчитанная длина тела 158-160 см. Кости очень грацильны, как и у предыдущих индивидов. На правой подвздошной кости (os ilii) выше ушковой поверхности (facies auriculares) видны следы воспалительного процесса (abscessus), в результате которого образовалась округлая небольшая полость (рис.1). Характер изменений костной ткани говорит о том, что протекал так называемый холодный абсцесс, т.е. атипичный вариант воспаления, который чаще всего вызывают патогенные возбудители туберкулёза или некоторых других бактериальных инфекций (напримар, бруцеллёза). Холодный абсцесс развивается чаще всего при наличии костно-суставной формы туберкулёза. Это явление характерно как раз для молодых индивидов.

pojedinaца, kosti su gracilne. Na desnoj karličnoj kosti (os ilii) iznad aurikularne površine (facies auriculares) vidljivi su tragovi upalnog procesa (absces), što je rezultiralo nastajanjem manje kružne šupljine (slika 1). Priroda promjene koštanog tkiva sugerirše da su nastale od tzv hladnog apscesa, tj. varijante atipične upale, koje najčešće uzrokuju patogene klice tuberkuloze ili neke druge bakterijske infekcije (na primjer, bruceloza). Hladni absces se najčešće razvija u prisustvu osteo-zglobne tuberkuloze. Ovaj fenomen je tipičan za mlađe osobe.

Osim toga, na zadnjem dijelu potiljačne kosti (squama occipitalis) pronađeno je i traumatsko razaranje kosti oštrim predmetom koje je gotovo pravougaonog oblika (slika 2). Veličina otvora na većem dijelu iznosi približno 16 mm. Udarac je nanesen otpozadi s lijeve strane, pri čemu je snaga udarca bila toliko velika da je uništila unutarnju površinu potiljačne kosti na njenom najdebljem dijelu - eminentia cruciformis. Očito, ovaj udarac je prouzrokovao smrt individue.

Uz kosti skeleta broj 3 takođe je pronađena desna lakatna kost muškaraca. Veličina i strukturna obilježja kostiju ukazuju na to da je u pitanju lakatna kost skeleta broja 1 (vidi gore).

4. Skelet iz groba broj 1 (pored grobnice). Veliki broj malih fragmenata kosti: fragmenti dugih kostiju ruku i nogu, karličnih kostiju, ulomci gornje i

Рис. 1 - Очаг холодного абсцесса (показан стрелкой)

Sl. 1 - Žarište hladnog apscesa (prikazan strelicom)

Кроме того, на затылочной чешуе черепа (*squama occipitalis*) обнаружено травматическое разрушение кости тяжелым острым предметом почти прямоугольной формы (рис. 2.). Размер отверстия по большей стороне около 16 мм. Удар был нанесён сзади и слева, причём сила удара была так велика, что разрушилась внутренняя поверхность затылочной кости в самой толстой её части - в области так называемого крестообразного возвышения (*eminentia cruciformis*). Очевидно, этот удар стал причиной смерти индивида.

Вместе с костями скелета №3 найдена также правая локтевая кость мужчины. Размеры и особенности строения кости позволяют утверждать, что эта локтевая кость индивида №1 (см. выше).

4. Скелет из гроба №1 (pored grobnice). Большое количество мелких фрагментов и осколков костей скелета: фрагменты длинных костей рук и ног, тазовых костей (карлици), фрагменты верхней и нижней челюсти, свода черепа. По совокупности признаков это останки женщины, возраст смерти 30-40 лет.

5. Скелет из гроба №2 (pored grobnice). Большое количество мелких фрагментов и осколков костей скелета: фрагменты свода черепа, нижней челюсти, ребер, лопаток, тазовых костей, длинных костей ног и рук, фаланги кисти. Останки женщины, возраст смерти 30-40 лет. На тазовых костях отмечены признаки, возникающие при беременности.

6. Кости из слоя рядом с гробницей (kosti iz sloja pored grobnice). Отдельные фрагменты костей: правая височная кость (*os temporale*), фрагмент левой лопатки (*scapula*), левая половина нижней челюсти фрагменты черепа, грудины, ребер, таза, позвонков, стопы и кисти. По совокупности признаков это останки молодого мужчины, возраст смерти 25-35 лет. На клыках нижней челюсти отмечена множественная эмалевая гипоплазия, период остановки ростовых процессов приходится на возраст 4-5 лет.

Анализ полученных данных

Обследовано шесть индивидов, из которых три мужского пола, три – женского. Размер выбор-

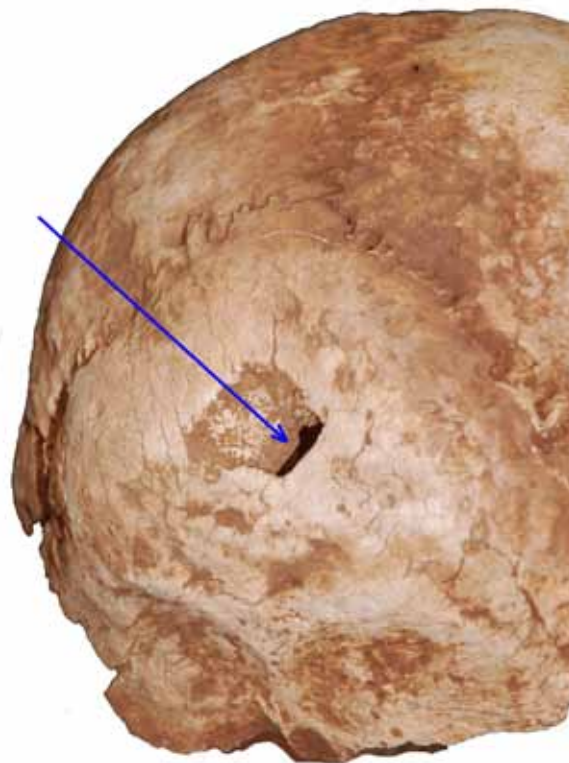

Рис. 2 - Травма на затылочной кости.
Стрелкой показано направление удара
Sl. 2 - Povreda na potiljačnoj kosti.
Strelica pokazuje pravac udara

donje vilice, свода lobanje. Na osnovu odlika u pitanju su ostaci jedne žene, starost u trenutku smrti od 30-40 godina.

5. Skelet iz groba broj 2 (pored grobnice). Veliki broj sitnih i fragmentovanih kostiju: fragmenti свода lobanje, donje vilice, rebara, lopatica, karličnih kostiju, dugih kostiju nogu i ruku, falangi šaka. Ostaci žene, starost u vrijeme smrti 30-40 godina. Na kostima karlice postoje znakovi koji se javljaju tokom trudnoće.

6. Kosti iz sloja pored grobnice. Neki fragmenti kostiju: desna temporalna kost (*os temporale*), fragment lijeve lopatice (*scapula*), fragment lijeve polovine donje vilice, grudne kosti, rebara i karlice, kičmenog stuba, stopala i ruke. Na osnovu skupa obilježja u pitanju su ostaci mladog muškarca, starost u trenutku smrti od 25-35 godina. Na očnjacima donje vilice primjećena je brojna hipoplazija zubne gledi, period zaustavljanja procesa rasta u uzrastu 4-5 godina.

Analiza podataka

Обрадено је укупно шест особа, од којих су три

ки очень мал для полноценного демографического анализа, можно сказать только что средний возраст смерти в этой маленькой выборке составляет 32,9 года, что в целом соответствует средним показателям смертности для этого хронологического периода. Так, для Греции, Иллирии, некоторых римских провинций в начале эры средний возраст смерти в объединенных выборках мужчин и женщин, рассчитанный по эпитафиям на надгробных памятниках, составляет от 33,6 до 35,6 лет (Angel, 1969, Микић, 1993, цит.по: Алексеева и др., 2003:33).

Физические особенности группы своеобразны. Это очень невысокое и грацильное население, средний рост мужчин 164 см. Диапазон изменчивости по длине тела очень мал: рост оказалось возможным определить у трех из шести индивидов, при этом пределы изменчивости у обоих полов 159-165,5 см. Вероятно, это связано с тем, что в гробнице и около нее захоронены члены одной семьи. Необходимо отметить сильное развитие мышц плечевого пояса и непропорциональное увеличение плечевого диаметра у мужской части группы. Возможно, такие физические особенности связаны с типом хозяйства и занятиями изученных индивидов. По предположению И. Меденицы в гробнице захоронена семья камнетёса (Medenica, 2011: 117).

Из числа патологических изменений необходимо отметить развитие эмалевой гипоплазии, которая является маркером остановки ростовых процессов в детском возрасте вследствие пищевого или инфекционного стресса (Goodman et al, 1984). Недостаточность зубной эмали обнаружена у трех индивидов из шести (50%). Это довольно высокий показатель, впрочем, возможно это связано с малочисленностью группы. Во всех случаях возраст остановки ростовых процессов приходится на период 3-5 лет (рис.3). Такое позднее проявление эмалевой гипоплазии связывают с негативным влиянием инфекционных стрессов, т.е. остановки процесса роста под влиянием детских болезней, пик которых приходится именно на период раннего детства – от 3 до 6 лет.

Анализ антропологического типа населения затруднен, вследствие малого объема выборки и

мушкого, три – женского пола. Кoličina uzorka je veoma mala za potpunu demografsku analizu, te samo možemo reći da je prosječno doba smrti na ovom malom uzorku 32,9 godina, što uglavnom odgovara prosječnoj smrtnosti za ovaj hronološki period. Na primjer, za Grčku, Iliriju, nekoliko rimskih provincija na početku nove ere prosječna starost u kombinovanom uzorku muškaraca i žena, izračunata na osnovu natpisa na nadgrobним spomenicima, kreće se u rasponu od 33,6 do 35,6 godina (Angel, 1969, Mikić, 1993, opt.cit: Alekseva i dr., 2003: 0,33).

Fizičke osobine analiziranih individua su slične. To je stanovništvo niskog i gracilnog rasta, prosječni rast muškaraca je 164 cm. Raspon varijacije dužinom tijela je vrlo mali: rast je moguće utvrditi kod tri od šest osoba, pri čemu su granice varijabilnosti kod oba pola 159-165,5. Najvjerojatnije zbog činjenice da su u grob sahranjeni članovi jedne porodice. Valja napomenuti snažan razvoj mišića ramenog obruča i ramena, kao i nerazmjerni rast ramenog dijela kod muškaraca. Možda su takve tjelesne osobine povezane sa načinom vođenja domaćinstva i zanatima kojima su se pojedinci bavili. Prema hipotezi, I. Medenice u grobu je sahranjena porodica klesara (Medenica, 2011: 117).

Od patoloških promjena treba naglasiti razvoj hipoplazija zubne gleđi, što je znak zaustavljanja procesa rasta kod djece zbog uticaja hrane ili infekcija (Goodman et al, 1984). Nedostatak zubne gleđi pronađena je kod od tri od šest osoba (50%). To je prilično visoka cifra, međutim, možda je to zbog malog broja sakupljenih podataka. U svim

Рис. 3 - Эмалевая гипоплазия на правом клыке (очнике)
Sl. 3 - Hipoplazija gleđi na desnom oćnjaku

отсутствия достаточных сравнительных материалов. В самых общих чертах можно сказать следующее. На фоне региональной изменчивости изученная группа характеризуется выраженной долихокранией (черепная коробка узкая и длинная), выступание переносицы сильное, выступание носовых костей к линии профиля – сильное, лицо высокое, узкое и клиногнатное, то есть степень уплощенности лица очень мала. Эти краниологические характеристики очень устойчивы на изучаемой территории и встречаются вплоть до настоящего времени. Различные антропологические классификации называют этот комплекс признаков по-разному. Так, одной из первых научно обоснованных классификаций стала система И. Деникера, в которой он называется средиземноморской малой расой (Деникер, 1902: 410-411). В работах российских антропологов этот комплекс включен в состав более широкого объединения - индо-средиземноморской малой расы (Рогинский, Левин, 1955: 363), в составе которой выделяются локальные антропологические варианты. Подчеркну, однако, что количество наблюдений крайне мало для того, чтобы однозначно определять антропологический тип группы. Накопление антропологического материала позволило бы создать «карту» антропологического покрова региона, на которой небольшие семейные группы или сельские популяции были бы охарактеризованы более подробно и на более широком антропологическом фоне.

случаях, зауставление процесса роста обухвата период от 3-5 година (слика 3). То је најновија манифестација хипоплазије зубне гледи и повезана је са негативним утицајима инфекције, односно процес раста се зауставља услјед настанка дјечјих болести, које врхунца достижу у раном дјетинству од 3. до 6. године.

Анализа физичког типа становништва је тешко изводљива, због мале количине узорака и недостатка упоредне грађе. Веома уопштено се може рећи слjedeће. Насупрот поријеклу регионалне варијабилности ова група има обилежја изражене долхокраније (лобанја дуга и уска), избоченост носа је јака од носних костју до линије профила - снажно, високо, уско лице, односно, степен равног лица је врло мали. Ова обилежја лобанје су врло усталјене на истраживаном подручју, а такве су и до данас. Многе антрополошке класификације дефинишу ове симптоме различитим терминима. Тако у, једној од првих научно-основаних класификација И. Деникер, је назива ситном медитеранском расом (Деникер, 1902: 410-411). У радovima руских антрополога, тај skup атрибута је укључен у ширу унију - индо-средоземноморска ситна раса (Рогински, Левин, 1955: 363), састављену од локалних антрополошких варијација. Важно је нагласити да су истраживања сувише незначителна, да би се могао јасно дефинисати антрополошки тип ове групе. Скупљање додатног антрополошког материјала створило би “mapу” антрополошке покривености региона, на којој би се мање породичне групе или рурална популација описале до детаља и у ширем антрополошком контексту.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексеев В.П.

-1966.- Остеометрия. Методика антропологических исследований. Москва, издательство «Наука», 251 с.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.

-1964.- Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва, издательство «Наука», 127 с.

Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В.

-2003.- Влахи. Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали), Москва, издательство «Научный мир», 131 с.

Angel J.

-1969.- The bases of paleodemography. u: American Journal of Physical Anthropology, 31, pp.427-437

Бунак В.В.

-1941.- Антропометрия. Практический курс. Москва, Государственное учебно-педагогическое издательство, 363 с.

Davenport Ch.

-1927.- Guide to Physical Anthropometry and Anthroposcopy. Carnegie Institution of Washington. Gold Spring Harbor, N.Y., 53 p.

Деникер И.

-1902.- Человеческие расы. Типография Эрлихъ, С.-Петербург. 718 с.

Goodman A. H., Martin D.L., Armelagos G.J., Clarc G.

-1984.- Indications of stress from Bone and Teeth. u: Paleopathology at the Origin of Agriculture. London, Orlando. pp.13-44

Medenica I.

-2011.- Rimska Grobnica na lokalitetu Grudice kod Duklje. u: Nova Anticka Duklja II, str. 111-117

Микић Ж.М.

-1993.- Виминациум – антрополошки преглед групних гробова римског периода (I) и приказ некрополя из периода велике сеобе народа (II). Саопштења, XXV, стр.197-207.

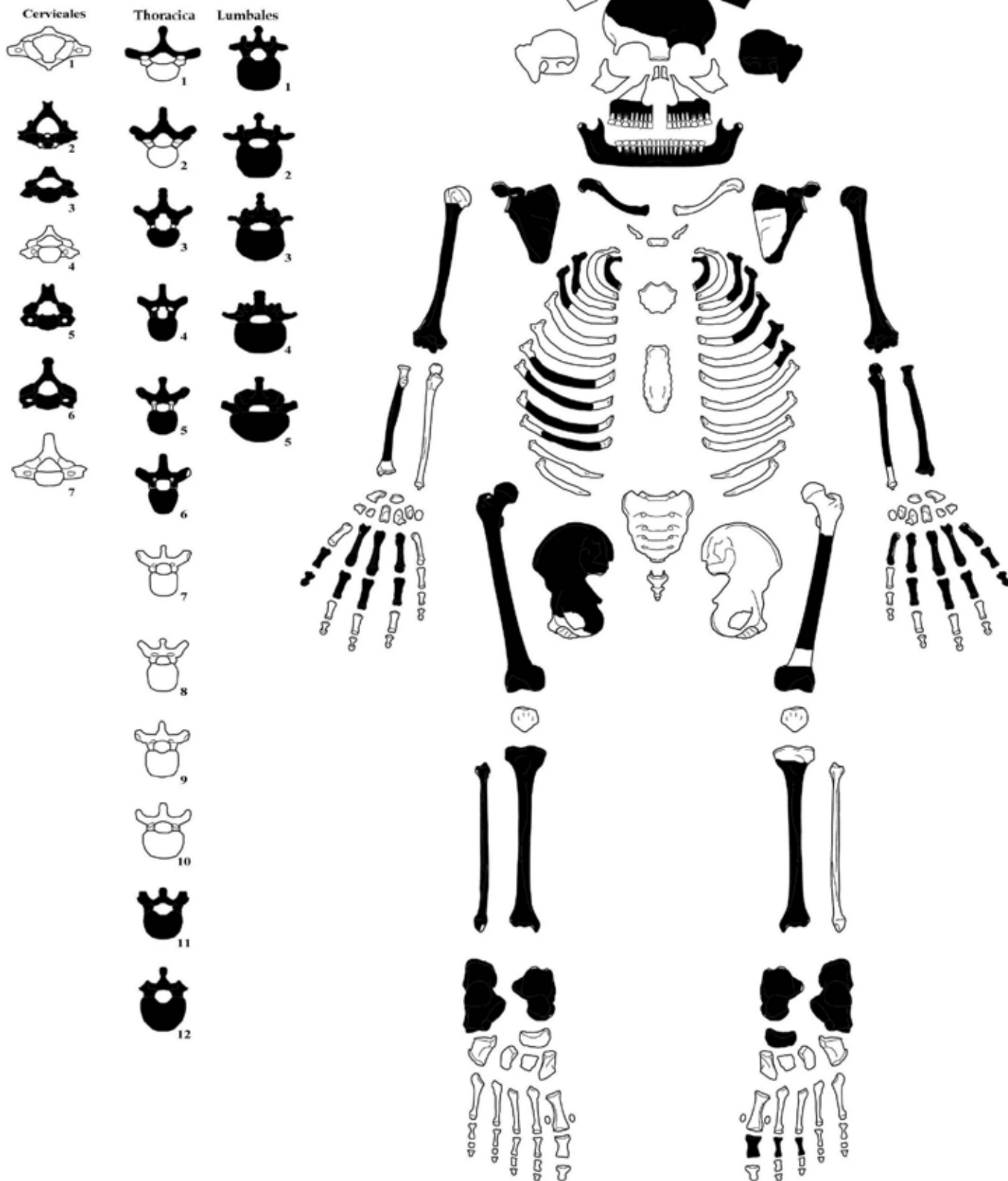
Рогинский Я.Я., Левин М.Г.

-1955.- Основы антропологии. Москва, издательство Московского Университета, 502 с.

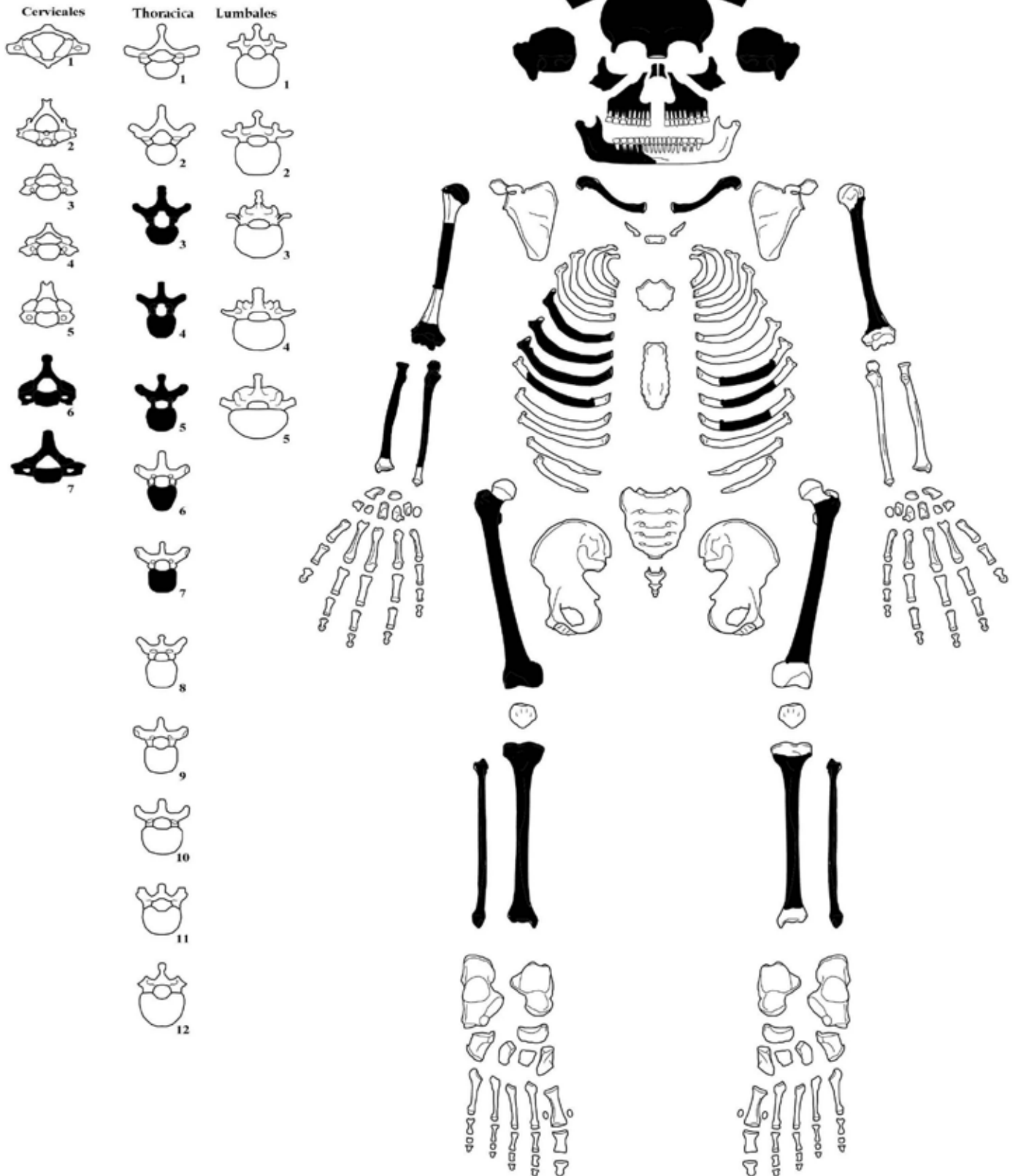
Standards for Data Collections from Human Skeletal Remains.

-1994.- Proceeding of a Seminar at The Field Museum of Natural History. J.E. Buikstra& D.H. Ubelaker (editors). Arkansas Archeological Survey Research Series No 44.

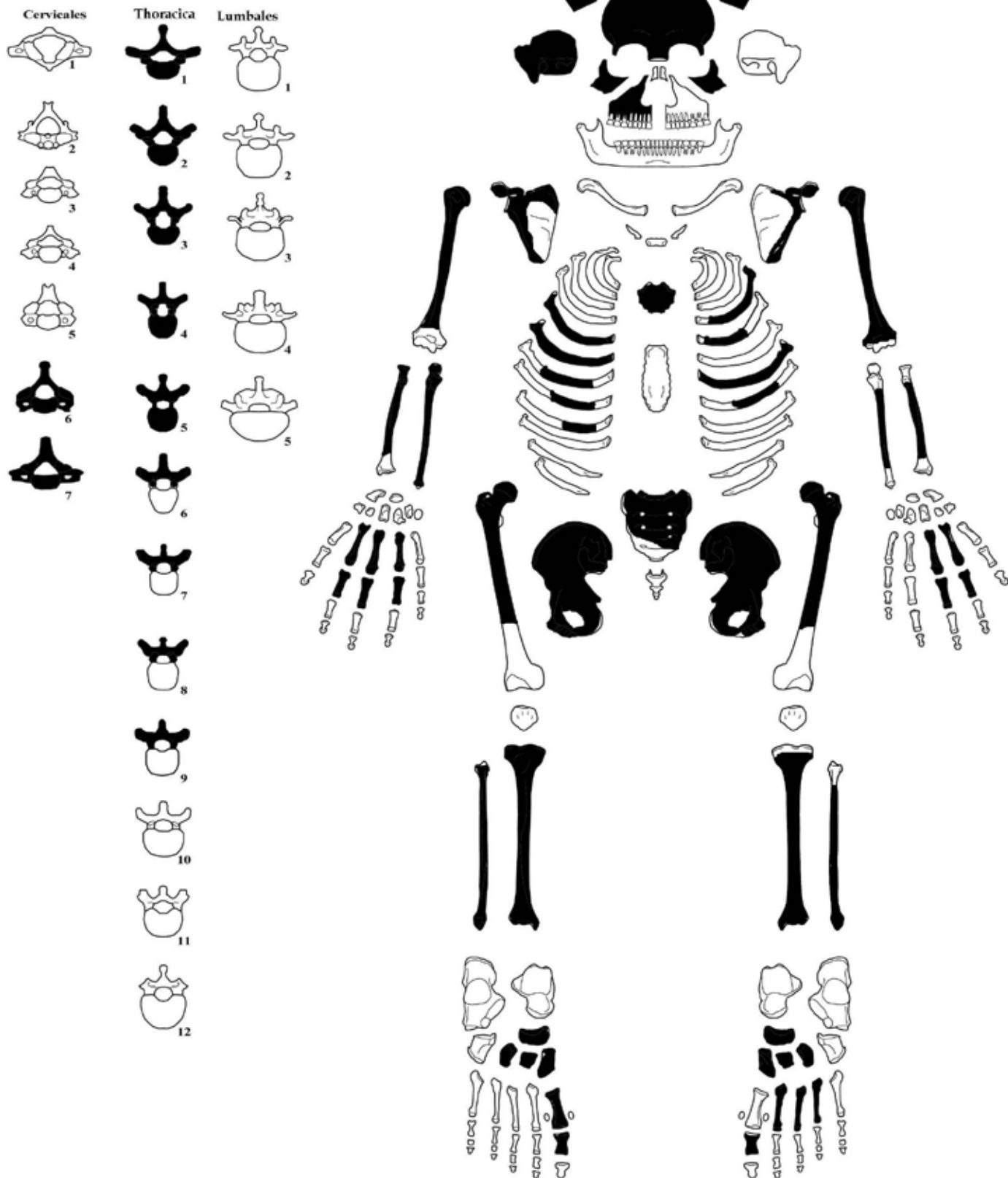
T. I

T. II

T. III

IVANA CVETKOVIĆ

NUMIZMATIČKI MATERIJAL
SA ISKOPAVANJA 2011.
GODINE NA LOKALITETU
DOCLEA

NUMISMATIC MATERIAL
FROM 2011
EXCAVATIONS AT THE
ARCHAEOLOGICAL
SITE DOCLEA

NUMIZMATIČKI MATERIJAL SA ISKOPAVANJA 2011. GODINE NA LOKALITETU DOCLEA

NUMISMATIC MATERIAL FROM 2011 EXCAVATIONS AT THE ARCHAEOLOGICAL SITE DOCLEA

U organizaciji JU Muzeji i galerije Podgorice, 2011. godine nastavljena su arheološka iskopavanja na lokalitetu Doclea, na mestu gde se prostire objekat IX a za koji se pokazalo da predstavlja kapitolni hram antičkog grada (Baković 2010, 72). Objekat se nalazi na 7 m udaljenosti od istočne strane foruma, na spoju glavnih ulica Dokleje (Baković 2011, 9). Ovaj prostor je istraživao u više navrata počevši od 1893. godine, kada su započeta prva iskopavanja, nakon kojih je objekat numerisan od strane P. Stikotija. Istraživanja su najverovatnije u manjoj meri sprovedena u periodu od 1954. do 1965. godine, a zatim su nastavljena u najvećem obimu 2005., 2009. do 2011. godine (Baković 2010, 67-78; Baković 2011, 9-27).

Tokom prošlogodišnjih iskopavanja u okviru objekta IX radilo se na istraživanju prostorija 7/IX, 8/IX, 9/IX i 10/IX, a takođe i na potesu iza kompleksa hrama. Pomenuta istraživanja rezultirala su otkrivanjem skromnog numizmatičkog materijala koji potiče sa ovog prostora i obuhvata 11 primeraka bronzanog novca koji se nalazi u veoma lošem stanju očuvanosti. Svakako treba napomenuti da novac, o kome će biti reči, nije konzerviran. Predstave i legende na aversu i reversu su nečitke, te ga je teško precizno odrediti. U radu će biti izneti svi podaci koje je bilo moguće sakupiti, vezani za uslove nalaza novca, kao i za njegovu obradu. Pronađeni novac sačinjavaju primerci kovani u vremenskom rasponu od Antonina Pija do perioda vladavine cara Konstantina I i njegove porodice, koji su mahom izrađivani u kovnici u Rimu. Najzastupljeniji su komadi novca kovani za vreme vladavine Konstantina I i članova njegove porodice. Najreprezentativniji i najbolje očuvan komad na aversu ima predstavu Antonina Pija, dok na reversu stoji predstava personifikacije Salus sa skiptrom i

Within the organization of the PI Museums and Galleries of Podgorica, in 2011 the archaeological excavations were continued at the archaeological site Doclea, on the place where the object IX spreads and which was proved to be a capitol temple of the ancient city (Baković 2010, 72). The object is located 7 m from the eastern side of the forum, at the intersection of the main streets of Doclea (Baković 2011, 9). This area has been examined several times starting from the 1893, when the first excavations began, after which the object is enumerated by P. Sticotti. Examinations are most likely conducted in the period from 1954 to 1965 to a smaller extent. Then they were continued to bigger extent starting from 2005, and 2009 until 2011 (Baković 2010, 67-78; Baković 2011, 9-27).

During the last year's excavations within the object IX, the rooms 7/IX, 8/IX, 9/IX and 10/IX were researched. The research has been done behind the temple area. These excavations revealed a decent amount of numismatic material which originates from this area and includes 11 samples of bronze coins, which are in the bad condition. The coins that will be mentioned have not been conserved. The illustrations and legends on the obverse and reverse are slippery, therefore are hard to identify precisely. In this paper, all the data that could have been found will be presented, including the conditions of coin findings, as well as their treatment. The coins are samples minted in the period from Antonius Pius until Constantine I, the emperor and his family, which are mostly minted in Rome. The most represented are pieces of coins minted during the rule of Constantine I and members of his family. The most representative and preserved is the piece with Antonius Pius illustration on the

paterom, koja hrani zmiju uvijenu oko oltara. Samo jedan komad pripadao je carici za koju se, na osnovu ikonografskih karakteristika, pre svega frizure, predpostavlja da je Faustina, žena Antonina Pija. Pomenuti komad je izlizan, naročito na reversu, što onemogućava njegovu precizniju identifikaciju.

Od ukupno 11 primeraka novca, dva su otkrivena u prostoriji 10/IX, koja se nalazi zapadno od cele hrama. Pomenuti primerci, koji su označeni inventarskim brojevima i.b. 1, kovan za Konstantina Velikog (kat. br. 1) i i.b. 17, nečitak (kat. br. 2), pronađeni su u sloju zemlje sa usitnjenom opeknom i kamenjem. U istoj stratigrafskoj celini, severno od prostorije 10/IX, tačnije u kvadratu 78, pronađen je takođe nečitak primerak novca vođen kao i.b. 229 (kat. br. 10). Prostorija izlazi na ulicu koja se pruža između foruma i kompleksa hrama i nije u potpunosti istražena tokom pomenute kampanje.

Jedan primerak bronzanog novca otkriven je u prostoriji 7/IX, koja se nalazi istočno od cele hrama, a čiji gabariti još uvek nisu definisani budući da se uklanjao samo sloj humusa i površinski šut. Novac inventarisan brojem i.b. 195 kovan je u Rimu i pripada vladaru Gracijanu (kat. br. 9).

U prostoriji 8/IX otkrivena su tri komada novca. Dva od tri primerka, obeležena sa i.b. 23 (kat. br. 3) i i.b. 180 (kat. br. 8), pronađena su van konteksta. Prvi primerak, pronađen u kasnoantičkom sloju, je u potpunosti izlizan i nečitak tako da se ne može odrediti koji novac je u pitanju, dok se za drugi predpostavlja da na aversu nosi lik Faustine Major, žene Antonija Pija. Treći primerak oznake i.b. 141 (kat. br. 6) je kovan za pomenutog cara, Antonina Pija i kao što je navedeno, predstavlja najbolje očuvani komad numizmatičkog materijala otkrivenog tokom kampanje 2011. godine. Ova moneta pripada starijem sloju koji po keramičkom materijalu odgovara II veku.

Kasnoantički sloj koji postoji u prostoriji 8/IX takođe je ispraćen i u prostoriji 5/IX, odakle potiče još jedan komad novca, i.b. 230 (kat. br. 11), veoma loše očuvanosti.

U kvadratima 50-51 koji su otvoreni na prostoru severno od hrama a između kontrafora 2s i 3s, u jami, pronađena su dva primerka kasnoantičkog novca (i.b. 101 - kat. br. 4 i i.b. 102 - kat. br. 5). U kvadratu 50 severno od kontrafora 4s iz sloja orani-

obverse, while the reverse has an illustration of personification of Salus with scepter and patera which feeds the snake wrapped around the altar. There was one piece that was the ownership of the queen, based on the iconographic characteristics, hairstyle in particular; she is assumed to be Faustina, wife of Antonius Pius. That piece is worn away, on the reverse side, which enables a more precise identification.

Among eleven coin samples, two were found in the room 10/IX, which is on the west from temple cella. These examples which are marked with inventory numbers i. b. 1, minted for Konstantin the Great (Cat. No. 1) and i. b. 17, slippery (Cat. No. 2), were found in the soil layer with bricks and rocks. In the same stratigraphic unit, on the north of the room 10/IX, in the square 78, the sample of a coin was found, numbered as i. b. 229 (Cat. No. 10). This room spreads towards the street that is between forum and temple complex. It has not been researched during the campaign.

One sample of a bronze coin was found in the room 7/IX, which is on the east side of the temple cella. Its size is not yet defined since the layer of humus and rocks was removed. The coin numbered as i. b. 195 was minted in Rome and belongs to the ruler Gracian (Cat. No. 9).

In the room 8/IX three pieces of coins were found. Two of them are marked i. b. 23 (Cat. No. 3) and i. b. 180 (Cat. No. 8), and were found without context. First sample, found in late ancient layer is completely worn out and slippery, therefore it is impossible to classify the type of a coin. The other indicates that the obverse has a figure of Faustina Major, wife of Antonius Pius. Third sample i. b. 141 (Cat. No. 6) is minted for the emperor, Antonius Pius and, as noted before, represents the best preserved piece of numismatic material found during 2011 campaign. This coin is part of older layer, and by the ceramic material it corresponds to II century.

Later ancient layer, which could be found in the room 8/IX it is also found in room 5/IX, where other piece of numismatic material was found, i. b. 230 (Cat. No. 11). It is in a very poor condition.

In the 50 – 51 squares, which are opened on the

ce potiče primerak novca Klaudija II Gotskog, koji je zaveden kao i.b.162 (kat. br. 7).

Prema M. Reškovej, koja je obradila numizmatički materijal otkriven na prostoru kompleksa hrama, tokom kampanja vođenih u periodu od 2005. do 2010. godine, numizmatički materijal ukazuje na to da većinom pripada periodu kasne antike sa malim postotkom primeraka koji se datuju u II –III vek (Reškova 2010, 99-109). Obradom novca, čiji su rezultati opisani u ovom radu, došlo se do sličnih podataka.

Nažalost, usled veoma loše očuvanosti novca kao i usled malog uzorka, dobijeno je malo podataka, tako da je onemogućeno davanje bilo kakvih zaključaka. Katalog novca otkrivenog tokom kampanje 2011. godine na antičkom lokalitetu Duklja predstavlja skroman doprinos numizmatičkoj zbirci i daljim istraživanjima moneta pomenutog lokaliteta.

north side from temple, but between contrafor 2s and 3s, in the pit, two samples of late ancient coins were found (i. b. 101 - Cat. No. 4 and i. b. 102 - Cat. No. 5). In the square 50, north from contrafor 4s, from the ploughland layer, a sample of Claudius II Gothic coin was found, recorded as i. b. 162 (Cat. No. 7).

According to M. Reškova, who examined the numismatic material found in the temple area, during 2005 - 2010 campaign, the research implies that all the material belongs to late antiquity period with a small percentage dated in II and III century (Reškova 2010, 99-109). The coin examination, reached similar data, explained in this paper.

Unfortunately, the poor condition and preservation of the coins, as well as the small number of samples, presented less data, therefore it makes it impossible to draw any conclusions. The catalogue of coins found in 2011 campaign on Doclea site is a modest contribution to a numismatic collection and further examinations of monetary samples on the same site.

KATALOG NOVCA

1. Konstantin I (306-337)
 Av. CONSTAN-[TINVS] AVG
 Poprsje cara okrenuto nadesno, sa lovorovim vencem na glavi.
 Rev. PROVID[ENTIAE] AVGG
 U egzergu ?
 Kapija logora.
 AE; t 2,7 gr; r 2,1 cm; osa 7 h
 i.b. 1

2. Rimski novac
 Av. Poprsje cara okrenuto nadesno sa dijademom na glavi, oklopom i paludamentumom.
 Rev. - nečitak
 AE; t 1,9 gr; r 1,4 cm; osa 6 h
 i.b. 17

3. Rimski novac
 Av. - nečitak
 Rev. - nečitak
 AE; t 1,1 gr; r 1,3 cm
 i.b. 23

4. Konstancije II (337-361)
 Av. D N CONSTANT-IVS PF AVG
 Poprsje cara okrenuto nadesno s lovorovim vencem na glavi, oklopom i paludamentumom
 Rev. FEL TEMP RE[PARATIO]
 Vojnik u oklopu okrenut nalevo, u levoj ruci drži štit, u desnoj koplje kojim probada palog konjanika.
 AE; t 1,9 gr; r 2,1 cm; osa 1 h
 RIC
 i.b. 101

5. Konstantin i porodica (306-361)
 Av. IMP CON[]
 Poprsje vladara okrenuto nadesno sa zrakastom krunom na glavi.
 Rev. VICTOR[IA]
 Viktorija stoji okrenuta nalevo.
 AE; t 2,5 gr; r 1,8 cm; osa 7 h
 i.b. 102

6. Antonije Pije (138-161)
 Av. ANTONINVS AVG PI-VS P P TR P XV
 Glava vladara okrenuta nadesno sa lovorovim vencem na glavi.
 Rev. SALV[S AVG] COS IIII
 U isečku SC
 Salus okrenuta nalevo, u desnoj ruci drži pateru i hrani zmiju uvijenu oko oltara, u levoj ruci drži skiptar.

MONEY CATALOGUE

1. Constantine I (306-337)
 Obv. CONSTAN-[TINVS] AVG
 Bust of the Emperor turned to the right, with a laurel wreath on his head.
 Rev. PROVID[ENTIAE] AVGG
 In egzergu ?
 The gate of the camp.
 AE; t 2,7 gr; r 2,1 cm; axis 7 h
 i.b. 1

2. Roman coin
 Obv. Bust of the Emperor turned to the right with a crown on his head, armor and paludamentum.
 Rev. - slippery
 AE; t 1,9 gr; r 1,4 cm; axis 6 h
 i.b. 17

3. Roman coin
 Obv. - slippery
 Rev. - slippery
 AE; t 1,1 gr; r 1,3 cm
 i.b. 23

4. Constance II (337-361)
 Obv. D N CONSTANT-IVS PF AVG
 Bust of the Emperor turned to the right with a laurel wreath on his head, armor and paludamentum
 Rev. FEL TEMP RE[PARATIO]
 A soldier in armor facing to the left, the left hand holds a shield, a spear in his right which spearing falling horseman.
 AE; t 1,9 gr; r 2,1 cm; axis 1 h
 RIC
 i.b. 101

5. Constantine & family (306-361)
 Obv. IMP CON[]
 Bust facing to the right of rulers to the radiating crown on his head.
 Rev. VICTOR[IA]
 Victoria is facing left.
 AE; t 2,5 gr; r 1,8 cm; axis 7 h
 i.b. 102

6. Antonius Pius (138-161)
 Av. ANTONINVS AVG PI-VS P P TR P XV
 Head of ruler turned to the right with a laurel wreath on his head.
 Rev. SALV[S AVG] COS IIII
 In the section SC
 Salus facing left, holding in his right hand a patella and feeds a snake curled around the altar, in the left hand holding a scepter.

AE; t 23,5 gr; r 3,3 cm; osa 7h
 RIC III, p. 137, 886
 Rim, 151-152
 i.b. 141

7. Klaudije II (268-270)
 Av. [IM] P C CLAVDIVS [AVG]
 Bista vladara okrenuta nadesno sa zrakastom krunom na glavi.
 Rev. GENIVS [EXER]CI
 Genije stoji okrenut nalevo, u levoj ruci drži pateru, u desnoj rogov izobilja.
 AE; t 2,0 gr; r 2,2 cm; osa 6 h
 RIC Va, p. 215, 48
 Rim
 i.b. 162

8. Faustina Starija (138-140)
 Av. Poprsje carice okrenuto nadesno sa talasastom kosom sakupljenom u nekoliko venaca oko glave i privezana na vrhu.
 Rev. - nečitak
 AE; t 8,1 gr; r 2,5 cm; osa 6 h
 i.b. 180

9. Gracijan (367-383)
 Av. DN GRATIA-NVS P F AVG
 Poprsje vladara okrenuto nadesno sa oklopom i paludamentumom. Na glavi dijadema.
 Rev. [REPAR]ATIO REIPVB
 u isečku [S]MRT
 Vladar stoji frontalno s glavom okrenutom nalevo, desnom rukom podiže ženu sa krunom na glavi, u levoj ruci drži Viktoriju na globu.
 AE; t 6,1 gr; r 2,3 cm; osa 6 h
 RIC IX, p. 125, 43a
 Rim, 378 – 383
 i.b. 195

10. Konstancije II (337-361)
 Av. Bista vladara okrenuta nadesno sa dijademom na glavi.
 Rev. [SPES REI PVBLICE]
 Vladar u vojnoj opremi stoji okrenut nalevo. U desnoj ruci drži grob, u levoj koplje.
 AE; t 1,0 gr; r 1,6 cm; osa 12 h
 i.b. 229

11. Rimski novac
 Av. Bista vladara okrenuta nadesno.
 Rev. Salus okrenuta nalevo, u desnoj ruci drži pateru i hrani zmiju uvijenu oko oltara, u levoj ruci drži skiptar.
 AE; t 1,2 gr; r 1,6 cm; osa 6 h
 i.b. 230

AE; t 23,5 gr; r 3,3 cm; axis 7h
 RIC III, p. 137, 886
 Rome, 151-152
 i.b. 141

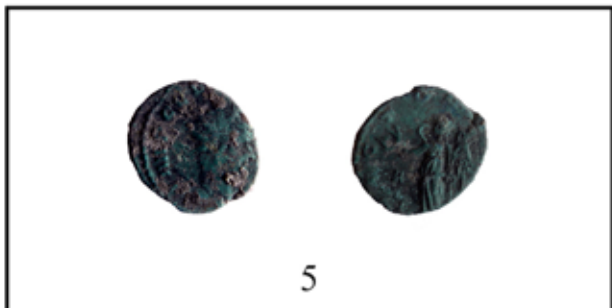
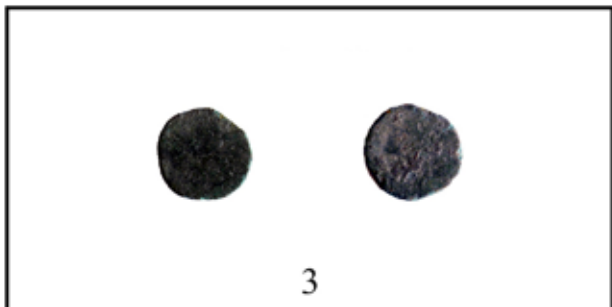
7. Claudius II (268-270)
 Obv. [IM] P C CLAVDIVS [AVG]
 The statue of a ruler on the right side with radiating crown on his head.
 Rev. GENIVS [EXER]CI
 Genius standing facing to the left, in the left hand holding a patera, and cornucopia in his right.
 AE; t 2,0 gr; r 2,2 cm; axis 6 h
 RIC Va, p. 215, 48
 Rome
 i.b. 162

8. Faustina the Older (138-140)
 Obv. Bust of the Empress turned to the right with wavy hair collected in several wreaths around her head and tied at the top.
 Rev. - slippery
 AE; t 8,1 gr; r 2,5 cm; axis 6 h
 i.b. 180

9. Gratian (367-383)
 Obv. DN GRATIA-NVS P F AVG
 Bust of the ruler is facing to the right with armor and paludamentum. Diadem on her head.
 Rev. [REPAR]ATIO REIPVB
 In the section [S]MRT
 The ruler stands frontally with the head turned to the left, in his right hand he raises a woman with a crown on her head and Victory on a globe in her left hand.
 AE; t 6,1 gr; r 2,3 cm; axis 6 h
 RIC IX, p. 125, 43a
 Rome, 378 – 383
 i.b. 195

10. Constance II (337-361)
 Obv. Bust of the ruler turned to the right with diadem on her head.
 Rev. [SPES REI PVBLICE]
 Ruler is in the military equipment and turned to the left. The right hand holds the tomb, in the left a spear.
 AE; t 1,0 gr; r 1,6 cm; axis 12 h
 i.b. 229

11. Roman coin
 Obv. The statue of a ruler turned right.
 Rev. Salus facing left, holding in his right patella and feed a snake curled around the altar, in the left hand holding a scepter.
 AE; t 1,2 gr; r 1,6 cm; axis 6 h
 i.b. 230

BIBLIOGRAFIJA

Baković 2010

M. Baković, Arheološka istraživanja na lokalitetu Duklja 2009. godina, objekat IX, Zbornik radova Nova Antička Duklja I, Podgorica 2010: 67-78.

Baković 2011

M. Baković, Preliminarna rezultati istraživanja na prostoru kapitolnog hrama lokaliteta Doclea, Zbornik radova Nova Antička Duklja II, Podgorica 2011: 9-27.

Mattingly, Sydenham 1930

H. Mattingly, E. A. Sydenham, Roman Imperial Coinage, Vol. III, London 1930

Mattingly, Sydenham, Webb 1968

H. Mattingly, E. A. Sydenham, H. Webb, Roman Imperial Coinage, Vol. Va, London 1968

Reškova 2011

M. Reškova, Monete sa iakopavanja na Duklji 2005-2010, Zbornik radova Nova Antička Duklja II, Podgorica 2011: 99-109.

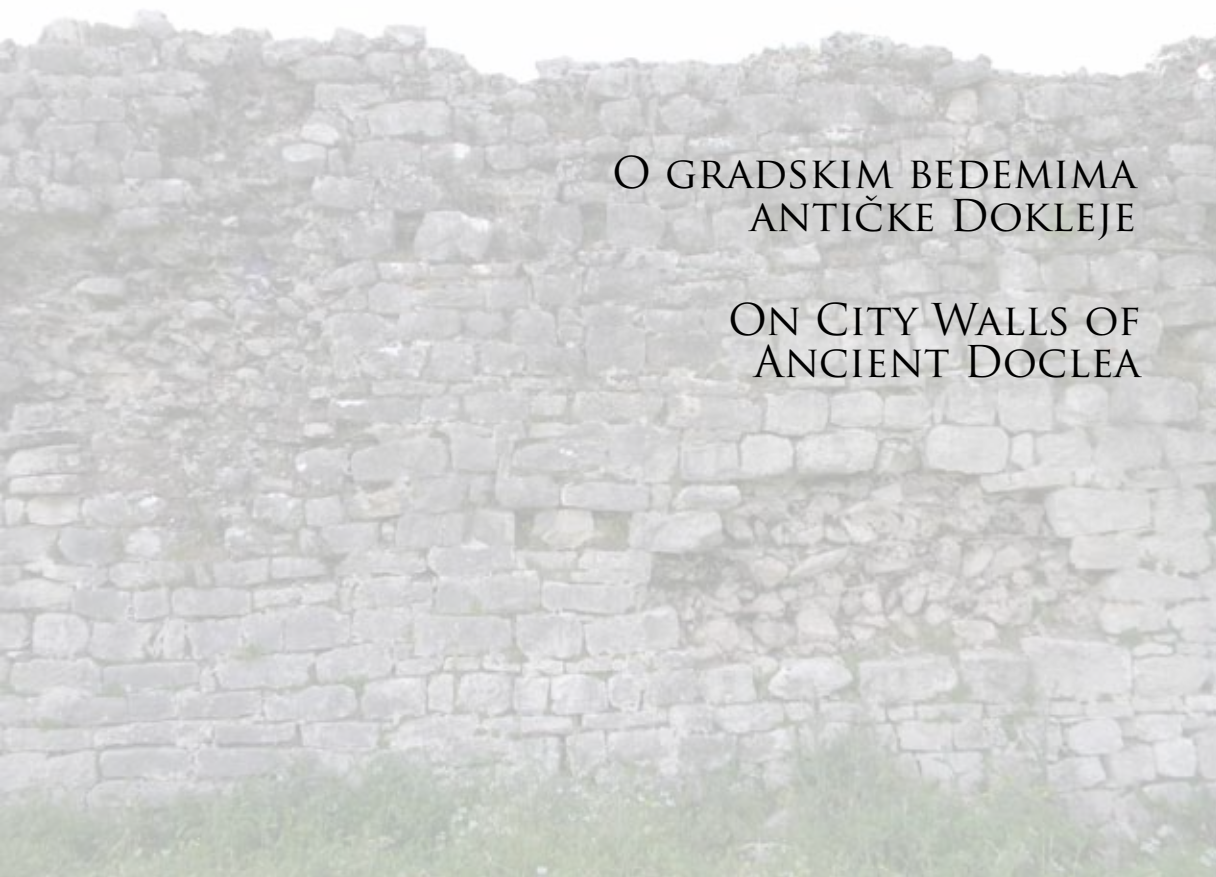
Sutherland, Carson, Pearce 1951

C. H. V. Sutherland, R. A. G. Carson, J. W. E. Pearce, Roman Imperial Coinage, Vol. IX, London 1951.

MILOŠ ŽIVANOVIĆ
ALEKSANDAR STAMENKOVIĆ

O GRADSKIM BEDEMIMA
ANTIČKE DOKLEJE

ON CITY WALLS OF
ANCIENT DOCLEA

O GRADSKIM BEDEMIMA ANTIČKE DOKLEJE

ON CITY WALLS OF ANCIENT DOCLEA

Idealni uslovi ravne nizije u današnjem naselju Rogami, iznad mjesta gdje se rijeka Zeta pridružuje Morači, bili su većim dijelom razlog da se s početka I vijeka n.e. na tom mjestu obrazuje rimski grad Dokleja. Njegovo gradsko područje, i pored toga što je prirodno zaštićeno rijekama koje ga okružuju sa tri strane dubokim i širokim koritima, bilo je utvrđeno jakim bedemima.

Rad se temelji na rezultatima dobijenim sa snimanja gradskih bedema i vidljivih arhitektonskih objekata Dokleje, koja su obavljena 2012. god¹. Njime se iznose razmišljanja potaknuta terenskim zapažanjima nastala tom prilikom.

Osim sačuvanih djelova bedema, koji će se nadalje pobliže analizirati, snimljeni su objekti koji su konzervirani i nalaze se u ograđenom prostoru na lokalitetu: forum (*VIP*²), civilna bazilika (*VIII*), kapitolni hram (*IX*), velike i male terme (*VI* i *X*) (T. 5). Koristeći starije crteže i planove, a na osnovu orijentacionih tačaka koje su uzete na terenu, uspjeli smo uklopiti u planu i objekte koji su istraživani sa kraja XIX vijeka, a koji su danas u ruševinama ili prekriveni nasipom željezničke

1 U periodu od 1. do 10. marta 2012. god. vršena su snimanja organizovana od strane JU Muzeji i galerije Podgorice. Instrument koji je korišćen pri snimanju je totalna stanica marke Leica TCR407. Pogodno vrijeme i vegetacioni period kada je rastinje nisko, a krošnje drveća redukovane, uslovalo je da na osnovu dvije reperne i šest pomoćnih koordinatnih tačaka sprovedemo planirane radove. Osim snimanja plana antičkog grada, radilo se na analizi i fotografisanju ugroženih djelova bedema. Ovom prilikom autori se žele zahvaliti svima koji su učestvovali i pomogli u opisanim aktivnostima.

2 Radi lakšeg snalaženja i poredbene analize dalje u tekstu, i na planu prikazanom na T. 5 preuzeta je numeracija objekata kao i slova za obilježavanje lokacija na trasi bedema, prema planu iz Sticotti 1999. Novo numerisana mjesta nastavila su istom logikom odnosno obilježavanje je vršeno latiničnim malim slovima. Sve oznake u tekstu date su u kurzivu.

The ideal conditions of flat lowlands in today's Rogami area, above the place where the river Zeta joins the river Morača, were largely the reason why in the early first century the Roman city Doclea was established there. Though naturally protected by rivers that surround it on three sides with deep and wide riverbeds, its urban area was also fortified with strong walls.

The work is based on the results obtained from the surveying of the city walls and visible architectural structures which were carried out in 2012¹. It presents the thoughts that were triggered by field observations made on that occasion.

In addition to the preserved parts of the town walls that will later be closely analyzed, some conserved objects were recorded and are located in a fenced area at the site: forum (*VIP*²), civil basilica, capitol temple (*IX*), small and large thermaes (*VI* and *X*) (Pl. 5). Using old drawings and plans, and based on the orientation points taken at the field, we were able to fit into the plan the objects that were studied

1 PI "Museums and Galleries of Podgorica" organized survey which was done in the period from the 1st till the 10th of March, 2012. The instrument used was the total station Leica TCR407. Perfect weather conditions and growing period when vegetation is low and tree tops are small, allowed us to carry out the planned work with two fixed and six additional coordinate points. Apart from the surveying of the ancient city, we also worked on the analysis and taking photos of vulnerable parts of the walls. On this occasion, the authors wish to thank everyone who participated and helped in the described activities.

2 For the ease of reference and comparative analysis, in the text below and plan shown in Pl. 5, the numeration of objects as well as the characters used for marking locations on the route of the wall, were taken over according to the plan given by Sticotti 1999. New places use the same numeration logic and the marking is done in Latin lowercase. All tags in the text are given in italics.

pruge: slavoluk (*I*), prvi hram (*II*), drugi hram (*III*), vila (*IV*), hram Dijane (*V*), i ranohrišćanski objekti (*XI* i *XII*). Za objekat *XV* u južnom dijelu grada orijentacione tačke nije bilo moguće snimiti tako da je objekat izostavljen iz plana (T. 4). Na ovom mjestu ističemo da su greške očekivane u tačnom položaju svih objekata koji nisu upotpunosti vidljivi na terenu.

Cilj pomenutih snimanja jeste stvaranje jedinstvog plana nalazišta na osnovu kojeg bi se odredile tačne proporcije bedema i položaj objekata unutar grada. Topografsku sliku danas remeti savremena infrastruktura, asfaltni put, te pruga koja je 1947/1948 god. izgrađena preko lokaliteta. U jugozapadnom dijelu gradskog areala Dokleje, nalazi se deponija građevinskog šuta i otpada koja se nažalost ubrzano uvećava. Među zonama i djelovima nalazišta koji su najugroženiji nalazi se i obujmni zid te se u tome uvidjela nužnost njegovog snimanja. Bedem je s jedne strane stradao stalnim korišćenjem lokaliteta kao majdana, a sa druge rad vertikalnog podlokavanja obala rijeka pri čemu su najveća propadanja, načinjena erozijom obala, zabilježena na jugozapadnom i jugoistočnom dijelu grada.

Od objave Stikotijeve *Die römische Stadt Doclea in*

in the late nineteenth century and that are now in ruins and covered by the railway embankment: triumphal arch (*I*), the first temple (*II*), the second temple (*III*), villa (*IV*), the Temple of Diana (*V*), and early Christian buildings (*XI* and *XII*). The orientation points for object *XV*, which is in the southern part of the city, were not recorded so the object was omitted from the plan (Pl. 4). At this point, we emphasize that errors are to be expected when exact positions of all objects that are not completely visible on the ground are concerned.

The goal of the aforementioned surveying is to create a unique site plan which would be used to determine the exact proportions of the ramparts as well as the positions of objects within the city. Today's topographic picture has been disrupted by modern infrastructure, an asphalt road and a railroad that was built over the site in 1947/1948. In the south-western part of Doclea's urban area there is a dump of construction debris and waste and it is unfortunately increasing rapidly. There is also a city wall among the endangered parts of the site, so we found it necessary to record it. On one side the wall was destroyed because of the constant use of the site as a mine. On the other side it was destroyed by vertical undermining of the river

Sl. 1 - Unutrašnji izgled sjevernog bedema

Fig. 1 - The inside of northern city wall

Montenegro 1913. godine nije učinjen veliki pomak u sagledavanju vremena izgradnje te građevinskih karakteristika gradskog bedema Dokleje. Dobijena osnovna fortifikaciona shema je često preuzimana iz pomenutog djela bez provjera ili prikupljanja novih podataka. Zidanje odbrambenog sistema predstavlja značajnu etapu u životu Dokleje i spoznaje dobijene ovim radom, iako neznatne, daju smjernice za dalja proučavanja na tom planu.

Prvi plan grada objavio je 1882. god. F. Saski i time udario temelje topografskih prikaza antičke Dokleje (T. 1.1). Na planu je ucrtao osnovne gabarite bedema, rov ispred njegovog sjeveroistočnog dijela, tragove bastiona kod ušća potoka Širalije u Zetu, nekoliko urušenih objekata unutar grada. Takođe je označio i mjesto gdje se pretpostavlja antički most na Morači kao i pravac pružanja akvadukta (Saski 1882: 74-77, Pl. XIII). Nakon tri godine iskopavanja, u periodu od 1890. do 1893. god. P. Rovinski je načinio plan koji objavljuje tek 1909. god. (Ровинский 1909: 18). I pored toga što je plan poprilično šematizovan, na njemu su zabilježeni svi do tada otkriveni i poznati objekti (T. 1.2). Istraživanja engleske ekspedicije, koja su organizovana 1983. god. pronikla su urbanističku mapu grada koja se bazirala na objektima i ruševinama, i njihovom smiještanju unutar gradskih zidina (T. 2.1). Stoga, gradski bedem je izveden sumarno, samo skiciran dok su neki segmenti, poput položaja mosta, dati proizvoljno (Munro *et al.* 1896: Pl. IV). Gotovo istovremeno sa prethodnim planovima, radilo se na izradi karte grada koja je postala najkompletnija karta Dokleje (T. 3.1) (Sticotti 1999). Svi prethodni planovi su zasigurno pomogli pri upotpunjavanju iste, a početke odnosno pripreme za Stikotijev plan vidimo i u dokumentima Luke Jelića gdje se nalaze skice i nacrti grada³. Skoro cijeli vijek

³ Plan prikazan na T. 2.2 pronađen je među dokumentima arhiva Luke Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu. Osim njega pronađena je i skica na kojoj su ucrtane kule na sjevernom bedemu i skicirani pravci prostiranja istog. Podatke i plan nam je ljubazno ustupila Tatjana Koprivica, viši naučni istraživač Istorijiskog instituta Crne Gore, te joj na tome svesrdno zahvaljujemo.

Velika je zasluga Piera Stikotija i arhitekata Ćirila M. Ivekovića i Luke Jelića što su zatečeno stanje snimili, mada se kroz arheološku literaturu izrada plana, koji je objavljen u Stikotijevoj knjizi, obično pripisuje samom autoru. U uvodu knjige Stikoti navodi da se L. Jelić bavio topografijom ruševina, skicama i planovima. On je bio zajedno sa Stikotijem

banks. The largest decay, caused by coastal erosion was recorded in the southwestern and southeastern parts of the town.

Since the publication of Sticotti's *Die Stadtrömische Doclea in Montenegro* in 1913 there has not been made much progress in determining the time of construction and engineering characteristics of the city walls of Doclea. The obtained basic fortification scheme has often been taken over from the abovementioned work without any checking or collection of new data. The building of city defense system represents a significant milestone in the life of Doclea and insights obtained from this work, although minor, give directions for further research in this area.

The first city plan was published in 1882 by F. Saski, thus laying the foundation of topographical display of ancient Doclea (Pl. 1.1). In the site plan he charted the basic dimensions of the city walls, a ditch in front of its north-eastern part, and traces of a bastion at the mouth of creek Širalija and the Zeta river. He also marked several ruined objects in the city, the assumed location of an ancient bridge over the Morača, and direction of the aqueduct (Saski 1882: 74-77, Pl. XIII). After three years of excavations from 1890 to 1893 P. Rovinski made a plan and it was published in 1909 (Ровинский 1909: 18). Although the plan is quite schematized, it includes all previously discovered and known objects (Pl. 1.2). British research expedition which was organized in 1983 gave an plan of the city, which was based on the buildings and ruins, and their positions inside the city walls (Pl. 2.1). Therefore, the city walls were outlined, only sketched with some segments, such as the position of the bridge, given arbitrarily (Munro *et al.* 1896: Pl. IV). Almost simultaneously with the previous plans, a map of the city was being created, and it has become the most complete map of Doclea (Pl. 3.1) (Sticotti 1999). All previous plans had definitely helped in completing the map, and the beginnings, or preparations, for Sticotti's plan can be seen in the documents of Luka Jelić, where sketches and outlines of the city can be found³. For almost a

³ The plan given in Pl. 2.2 was found among the documents in the archive of Luka Jelić in The Archaeological Museum in Split. Except for that plan, a sketch which shows towers on the northern city walls and a layout of the fortification. The plan and all the data were kindly lent by Tatjana Koprivica, a

Stikotijev plan je prerađivan i dopunjavan, i kao takav korišćen⁴. Dijelom je na planimetriji rađeno 2007. god. kada se radilo na istraživanju reljefa Dokleje iz čega je proizašao plan kombinovan sa satelitskim snimcima (Baratin 2010: Fig. 6, Fig. 7). Novi planovi sa snimanja totalnom stanicom prikazani na T. 3.2 i T. 4 pokazali su mala odstupanja od Stikotijevog plana. Nezaobilazno je na ovom mjestu istaći značaj Stikotijevog plana koji je utoliko veći kad se sagleda da su u periodu od njegovog objavljivanja do danas pojedini podaci, uslijed sistematske devastacije Dokleje, zauvijek izgubljeni.

Prostor uokviren gradskim zidovima obuhvata površinu od 25,4 hektara. Zidovi su podignuti su uz sam rub obala rijeka te gradu daju nepravilan podužni oblik. Sjeverozapadni sjeverni i sjeveroistočni dio platoa Dokleje utvrđen je moćnim vertikalnim bedemom širine 2,20/3,70m, na kojem su postavljane pravougaone kule. Trasa bedema koja prati tok rijeke Morača, i naročito tok Zete, najslabije je očuvana i ona je sazidana manje masivnim zidom. Jednoobraznost gradnje koju su primjetili prvi istraživači ukazuje da su najvjerojatnije rađeni u jednoj epohi. Na osnovu prostiranja glavnih rimskih ulica i razmaka na zidovima moguće je pretpostaviti ulazne kapije kod mjesta *a, m3, g1, m1-m2*. Pri opisu bedema i njegovog prostiranja, koji će uslijediti u narednim redovima, koristiti gradski plan prikazan na tabli T. 5.

Ulazak u grad omogućen preko zapadne kapije, u današnje vrijeme je blago strm. Na samom ulazu s jedne i druge strane propinju se dva brijega na kojima su bili izvedeni visoki bedemi. Ovakav reljef je najvjerojatnije postojao u antici i takav prirodan pad omogućavao je pogodno mjestu za odbranu zapadne kapije *a*, odakle je vodila glavna ulica grada

na Duklji u septembru 1892. godine i planovi u njegovim dokumentima o tome svjedoče. U izradi plana učestvovao je i arhitekta Č. Iveković koji je Duklju posjetio 1902. god. za kojeg se u istom uvodu navodi zahvalnica za nove planove i crteže. Ne ulazeći dalje u problem autorstva plana u tekstu on će se imenovati kao Stikotijev.

⁴Jedan od takvih planova prikazan je u prvom broju Zbornika Nova Antička Duklja i pogrešno pripisan Munrou (Pett 2010: 14, Fig. 3) što se među ostalim vidi i po neizbrisanim oznakama kod pretpostavljenog mosta na Morači i na sredini južnog bedema.

century, Sticotti's plan was modified and amended, and used as such⁴. To some extent, there were some works on planimetrics in 2007 while a research of Doclea's terrain was being conducted, which as a result produced a plan combined with satellite images. New plans which were surveyed using a total station and shown in Pl. 3.2 and Pl. 4, showed small deviations from Sticotti's plan. At this point, it is inevitable to lay stress upon the importance of Sticotti's work, which is even bigger if we consider the fact that since its publishing until today, some data, due to systematic devastation of Doclea, have been lost forever.

The space framed by the city walls covers an area of 25.4 hectares. The walls were put up alongside the very edge of river banks and give the city its longitudinal irregular shape. North-western, north, and north-eastern parts of Doclea's plateau are fortified by a powerful vertical wall, 2.20/3.70m wide with rectangular towers placed on it. The part of the bulwark which follows the river Morača, and especially the river Zeta, is the least preserved and it was constructed with a less massive wall. The uniformity of construction that the first researchers noticed indicates that they were most probably built during the same period. Based on the layout of the main roman streets and spaces in the walls, it is possible to assume the positions of entrance gates at *a, m3, g1, m1-m2*. While reading the description of the fortification, which is to be

senior researcher in The Historical Institute of Montenegro, and we wholeheartedly thank her for that. Great merit goes to Piero Sticotti and architects Cyril M. Iveković and Luka Jelić for recording the state in which they found the site, although throughout archeological literature on plan development, published in Sticotti, it is usually attributed to the author. In the introduction of his book, Sticotti says that L. Jelić dealt with the topography of the ruins, and with drawings and plans. He was with Sticotti in Doclea in September 1892 and plans in his documents testify this. In plan development C. Iveković was also involved. He visited Doclea in 1902 and Sticotti also thanks him for the introduction of new plans and drawings. Without going further into the problem of authorship, the plan will be named as Sticotti's in the text.

⁴ One of those plans is given in the first issue of Collection of Works - New Ancient Doclea and is mistakenly attributed to Munro (Pett 2010: 14, Fig. 3). That can be seen by the marks that have not been erased and which point to the assumed bridge over the Morača river and to the middle of the southern city walls.

- *decumanus*. Sem prirodne pogodnosti, zapadni prilaz je bio dodatno zaštićen s južne strane kulom *b* a sa sjeverne zidom u obliku bastiona.

Kapija je pretrpjela velika oštećenja tokom iskopavanja sa kraja XIX v. Rovinski je prilikom radova pronašao djelove nadvratnika-sidrišta kapije kao i veliki broj kamenih blokova sa natpisima, dio stuba i ulomak statue koji su izgleda bili uzidani u nju (Sticotti 1999: 53-54). Munro i njegova ekspedicija su pri iskopavanjima takođe primjetili da je kapija izgrađena od materijala sa različitih djelova grada, među kojima su pronašli bazu konjaničke statue. Sjeverno od samog ulaza opisali su jak zid izgrađen od velikih fino oklesanih kvadratnih blokova (Munro *et al.* 1896: 6, 11). Sve podatke revidirao je Stikoti i zaključio da je u kapiju bilo ugrađeno preko dvadeset spolija sa natpisima i to većinom nadgrobnih spomenika sa obližnje nekropole Lovišta, a ima i počasnih i carskih natpisa vjerovatno sa foruma, hramova i drugih javnih zgrada koji se datuju u rasponu od I do III v. Najmađi pronađen natpis je počasno postolje cara Valerija iz 254 godine. Tako je na osnovu ovog natpisa uslijedilo nekoliko pretpostavki od kojih je prva da su zid i kapija u drugoj polovini III v. naknadno obnovljeni, odnosno zakrpljeni. Manje vjerovatna su nagađanja da kapija nije postojala na tom mjestu i da se ujedno sa zidom sjeverno od nje izgradila iznova ili da se ciljno porušila pa ponovo sazidala kao svečani ulaz za podizanje slavoluka (Sticotti 1999: 55-57).

Trenutno stanje na terenu ne dozvoljava ni u okvirnim crtama opis zapadne kapije grada. Razgradnja cijelog područja kod mjesta *a* je načinjena vađenjem kamena, proširenjem puta kao i erozijom brijega. Južno od pretpostavljene kapije nalazi se kružno ulegnuće (moguće od spomenutih iskopavanja), nagomilano kamenje i recentni šut. Od jakog zida, sjeverno od ulaza kojeg opisuje Munro, je sada ostao trag očuvan u temeljima kojem nedostaje spoljašnje lice. Sa sjeverne strane odmah pored asfaltnog puta oburdao se jedan veći kameni blok. U osnovi tj. temeljima zida je sačuvano nekoliko sličnih kamenih blokova. Primjećuje se da se pravac nastavlja u luku i prati konfiguraciju terena poput bastiona kako je to Stikoti opisao i nacrtao.

found in the following lines, please use the urban city plan shown in Pl. 5.

The entrance into the town through the west gate is slightly steep at present time and there is a hill on each side of it with tall walls built on both of them. Such terrain is likely to have existed in ancient times and such a natural decline allowed for the perfect place as a defense of the western gate *a*, where the main street of the city begins - *decumanus*. Besides the natural advantages and a strong wall, the western entrance was further protected with tower *b* on the south side, and a wall in the shape of a bastion on the north side.

The gate has undergone heavy damage during the excavations at the end of XIX c. During his work, Rovinski found parts of a transom-anchor of the gate and a large number of stone slabs with inscriptions, a part of a pillar and a fragment of a statue that seem to have been built into it (Sticotti 1999: 53-54). During their excavations, Munro and his expedition also noticed that the gate was built of materials from different parts of the city, among which they found the base of an equestrian statue. To the north of the entrance they described a strong wall built of large fine-cut square blocks (Munro 1896: 6, 11). All the data was reviewed by Sticotti and he concluded that over twenty *spolia* with inscriptions were built into the gate. Most of them are tombstones from the nearby cemetery Lovišta, but there are also some honorary and royal inscriptions and probably from forums, temples and other public buildings which are dated in the range of I to III c. The youngest inscription found is the honorable stand of the emperor Valerius from 254 AD. Thus, based on this inscription, several assumptions were made, first of them saying that the wall and the gate were subsequently renewed and patched. Less probable is the other speculation, according to which there was no gate at that location, and that, along with a wall standing north to it, it was built over, purposely destroyed and rebuilt again as a ceremonial entrance for the raise of the triumphal arch.

Because of the current situation at the site, the description of the western gate of the city cannot even be outlined. Degradation of the whole area at location *a* was done due to stone extraction,

Cijelo područje od *a* do *b* je zbog nasipa pruge znatno narušeno. Bedem je očuvan samo u jednom segmentu, a osim njega sačuvana su i četiri kamena bloka, vjerovatno od temelja bedema ili kule. Kulu *b* koja je ucrtana na Stikotijevom planu pokriva nasip i cijeli nivo je na tom području snižen. Vjerovatno su bedem i zemlja u toj oblasti poslužili kao materijal prilikom izgradnje nasipa za prugu, posebno za premošćavanje dubokog korita potoka Širalija preko kojeg je pruga prešla. Istoj svrsi su izgleda poslužile velike količine oblutaka na šta ukazuju krateri registovani u brijegu sjeverno od pravca bedema. Okolnosti koje su dovele da je kompletni plato doveden do ispod nivoa temelja ne daju nadu ni da će buduća arheološka iskopavanja donjeti bilo kakve rezultate na tom dijelu. Jedini očuvani dio bedema iz navedenih razloga visi na temeljima i takva paradoksalna situacija nam omogućava da kažemo nešto više i o temeljima gradskih zidova. Temelj zida je ukopan plitko, oko 0,50 m dok njegova stopa i sa unutrašnje i spoljašnje strane izlazi 0,15 m do 0,20 m izvan lica zida. Dobijeni podaci se slažu sa podacima koje je objavio Sticotti (Sticotti 1999: 49), a razlog zbog kojeg je iskopan plitak temeljni rov je prostiranje stabilnog tla. U iskopanom temeljnom rovu graditelji su nabacali lomljeno kamenje i zalili ga krečnim malterom te je na malteru sa dna temelja ostala očuvana crvenkasta zemlja - zdravica.

Odmah sjeverno prije ulaza *a*, uz bedem krivudavom trasom do kule *d* pružala se nekada ulica koja je početkom XX v. bila u upotrebi (Sticotti 1999: 61) dok je sada prekinuta željezničkom prugom. Put, širine između 5 i 6 m, uz obalu riječnog korita ima kvalitetno sazidan podzid koji onemogućava da se sa te strane obrušava. Istovremeno prateći pravac obale Širalije između ulice i bedema su nastala tri proširenja na kojima su postavljene kule *b*, *c*, *d*. Komunikacija je vjerovatno antička kao i podzid koji je uočen nakon snimanja te nije ucrtan na planu.

Istočno od mjesta *b* bedem nakon blage krivine na mjestu *r* ide pravolinijski do *s* gdje se pravac izmješta. Originalni pravac pružanja nije sačuvan svom dužinom, i negdje je uočljiv samo u temeljnoj zoni. Između dva povećća komada bedema vidi se objekat koji se nalazi u pravcu pružanja bedema. Od objekta su ostala sačuvana samo dva zida u

road expansion, and the erosion of the hill. To the south of the assumed gate, there is a circular dent (possibly due to the aforementioned excavations), piled up rocks and recent debris. To the north of the entrance which Munro describes, there is a trace of the strong wall which lacks the outer face, now preserved in the foundations. On the north side, right next to the paved road, a larger stone block has crumbled and there are a few similar stone blocks preserved in the base (i.e. foundations) of the wall. It has been noticed that the direction continues in an arch-like shape and it follows the configuration of the terrain such as bastions, just like Sticotti has drawn and described.

The whole area from *a* to *b* has significantly been damaged due to the railway embankment. The bulwark has been preserved only in one segment and besides that, there are four stone blocks which are probably part of the bulwark's foundation or the tower. Tower *b*, which was drawn on Sticotti's plan, is covered by the embankment and the level is lowered in that area. Probably the wall and land in the area served as a material for railway embankment construction and especially to bridge the deep basin of creek Širalija over which the railroad passes. Large quantities of pebbles have obviously served the same purpose as indicated by the craters found in the hill north of the line of the city walls. The circumstances caused the whole plateau to be brought below ground level and not to give any hope that future archaeological excavations will bring any results in that field. The only preserved part of the city walls hangs on the base and such a paradoxical situation allows us to say something more about the foundations of the city walls. The foundation wall is buried shallowly, about 0.5m and its foot, both on its inner and outer side, is 0.15m to 0.20m beyond the face of the wall. The data obtained is in accordance with data published by Sticotti (Sticotti 1999: 49) and the reason why the base trench was shallowly dug is the spreading of stable ground. In the base trench, the builders threw broken stones and poured lime mortar over it. Now, on the mortar, at the bottom of the base, red solid soil – has been preserved.

Just before the entrance *a*, to the north, along the city walls and following a winding route up to tower *d*, there used to be a street which was used

Sl. 2 - Kula c, spoljašnji izgled sa sjevera
Fig. 2 - Tower c, the outside view from the north

temeljnoj zoni, koji se spajaju pod pravim uglom. Površina zidova ima malter sa puno sitnog kamena i kreča u sebi. Podatak da objekat ulazi u trasu bedema govori da je mlađi i da je nastao naknadno, nakon razgradnje bedema.

Nije isključeno da na mjestu *s* gdje se zid sa obje strane sužava, bio jedan od manjih antičkih prolaza na sjevernom bedemu. Naime na tom dijelu bedema ima nekoliko manjih prolaza, ali vjerovatno da je većina probijena zbog stambenih kuća koje se vide i na Stikotijevom planu od kojih su tri i danas naseljene. Na pomenutom mjestu postoji prolaz koji služi kao pristup kamenoj kući i objektu za smještaj ekipe. Iza kuće bedem je prezidan međom. Nakon opisanog prolaza bedem ide istom širinom do mjesta *u*. U tom prostiranju registrovana je jedna kula *c* (sl. 2) do koje se, uslijed velike aglomeracije šuta, ne vidi spoljnje lice bedema.

Ispred kule pravougaone osnove, dimenzija 6,5 x 3m, nalazi se rov koji je većim dijelom zatrpan. Cijela sjeverna strana kule je obrušena, i u rovu se nalazi pet velikih kvadratnih blokova. Kvadratni blokovi su činili temeljnu zonu kule i najmasivniji koji je sačuvan *in situ* ima širinu 0,55, dužinu 0,80

at the beginning of the XX c. (Sticotti 1999: 61). Now, it has been cut by a railroad. The road, 5-6 meters wide, along the river bed has a quality-built retaining wall which prevents land sliding. While following the route of the bank of creek Širalija, three extensions with towers *b*, *c*, and *d* have been built between the street and the walls. The road is probably ancient as well as the retaining wall which was noticed after the recording, so it is not marked on the plan.

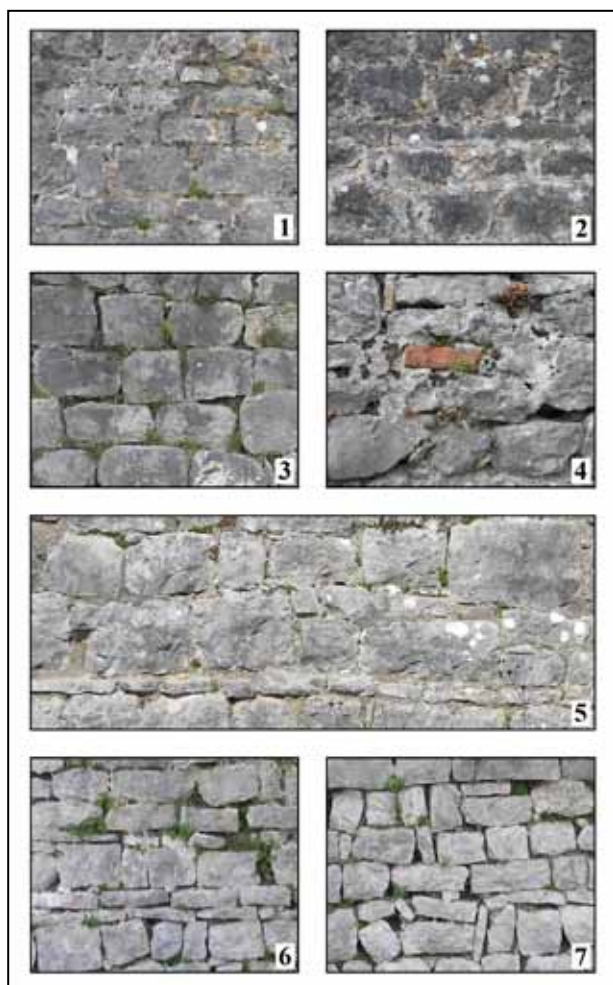
To the east of place *b*, the town wall, after a slight curve at the point *r*, goes straight up to *s*, where the line is relocated. The original direction has not been preserved in this full length and at some places it is visible only in the base zone. Between two larger pieces of the bulwark, there is an object located in the direction of it. As for this object, only two walls in the base zone which meet at a right angle, have been preserved. The surface of the wall has mortar with lots of small stones and lime in it. The fact that the object enters the route of the wall shows that it is younger and has subsequently been formed, after the decomposition of the city walls.

It is possible that in the place *s* where the wall narrows to the both sides, was one of the smaller ancient passages in the northern rampart. In fact, in this part of the rampart there are a few small passages but probably most of them were made because of residential houses that are seen in Sticotti's plan, in three of which people still live. At this location, there is a passage that serves as access to a stone house and a building which accommodate the research team. Behind the house, the wall was reconditioned by retaining wall. After the described passage, the wall continues with the same width until *u*. There, tower *c* has been recorded (Fig. 2) to which, due to large agglomerations of debris, the external face of the wall cannot be seen.

In front of the rectangular tower, 6.5 x 3m, there is a trench that was mostly buried. The entire north side of the tower has fallen down and there are five large square blocks in the trench. Square blocks were part of the base zone of the tower and the most massive that has been preserved *in situ* is 0.55m wide, 0.80m long and 0.60m tall. Pieces in the trench have larger dimensions, especially the length, which ranges up to 2m. Sticotti also noted

i visinu 0,60m. Obrušeni komadi u rovu imaju veće dimenzije, naročito dužinu koja se kreće do 2m. Stikoti je takođe primjetio da su se u donjoj i temeljnoj zoni kula po pravilu zidalo sa velikim kamenim blokovima (Sticotti 1999: 50, sl.21) mada je ista tehnika zidanja registrovana i na nekim djelovima bedema. Na kamenim kvadrima kule ozidani su zidovi od manjih tesanika pa se dobijeno jezgro zalilo malterom i rječnim oblucima.

Lice kule nije očuvano da bi se uočio da li je na drugačiji način zidano. Kao što se u tekstu navelo najbolje očuvana i najmasivnija strana bedema (SZ, S i SI) je zidana istovjetno. Rađena je zidanjem unutrašnjeg i spoljašnjeg lica sa pravougaonim pritesanim kamenjem u pravilnim horizontalnim redovima. Jezgro zida se ispunjavalo trpancem koji se sastojao od lomljenog kamena, oblutaka i krečnog maltera. Ovakav način zidanja je zabilježen i kod drugih objekata Dogleje. Za većinu građevinskog materijala tj. kamena upotrebljenog za izgradnju bedema, se pretpostavlja da vodi porijeklo sa brda Spuž i Miljat (Sticotti 1999: 49).

that it was the rule to use large stone blocks to build the lower and the base zone of a tower (Sticotti 1999: 50, Fig. 21). The same logic of building is also found in some parts of the city walls. Over the stone blocks of the tower, walls have been made and the core was filled with smaller hewn stones with mortar and river pebbles.

The face of the tower has not been preserved so we cannot see if it was built differently. As stated in the text, the best preserved and most massive side of the rampart (SW, S and SI) was built identically. It was built so that its inner and outer faces have rectangular cut rubble in regular horizontal rows and the core of the wall is filled with crushed stones, pebbles and lime mortar (riprap). This type of building has been recorded in other structures of Doclea. Most building materials (i.e. stones used to build walls) are assumed to originate from Spuž and Miljat hills (Sticotti 1999: 47-49). In general, small and medium-sized roughly hewn rectangular stone blocks measuring approximately 0.30 x 0.20m (Fig. 3,1-3) were used. But, there are also exceptions. Often, horizontal rows of narrow stones can be found in walls (Fig. 3,5 and 3,6). Sporadically, and more to fill the gaps between the stone blocks, bricks appear, placed both vertically and horizontally (Fig. 3,4). While in some places, proper horizontal line was not followed, but the gaps were filled with stones of various sizes and shapes (Fig. 3,7). Most walls are nicely grouted; gaps or joint fillers are complete (Fig. 3,1; 3,4 to 5) although in some areas they have fallen off (Fig. 3,3; 3,6 to 7). In some places, traces of the tools which were used for grouting can be found (Fig. 3,2).

At point *t*, where the outer wall surface begins to break, and 0.60 m above the ground, an interesting *spolia* was found. An Attic - Ionic base was built into the wall structure. It is placed upside down (Fig. 4) and hewn so that it cannot be noticed that it was once an architectural decoration. It is clear that it was the utility of this *spolia* that was

Sl. 3, 1-7 - Izdvojene osnovne tehnike zidanja bedema

Fig. 3, 1-7 - Featured basic techniques of building the city walls

Sl. 4 - Baza stuba uzidana u spoljašnje lice sjevernog bedema

Fig. 4 - The base column built into the outer face of the northern city wall

Opisan način gradnje manjim i srednjim ugrubo tesanim kvaderima dimenzija oko 0,30 x 0,20m (sl. 3,1-3) je generalan i ima izuzetaka. Nerijetko se u zidnim platnima javljaju horizontalni redovi uskih podužnih kamena (sl. 3,5 i 3,6). Sporadično, i više da bi se uklopile praznine među kamenim kvadrima, pojavljuju se i opeke, koje se postavljaju i vertikalno i horizontalno (sl. 3,4). Dok se na nekim mjestima nije pratio pravilan horizontalan red već su se praznine popunjavale kamenjem raznih dimenzija i oblika (sl. 3,7). Zidovi su takođe većinom lijepo fugovani, praznine odnosno fuge su se u potpunosti popunile (sl. 3,1; 3,4-5) mada su na nekim djelovima i otpale (sl. 3,3; 3,6-7). Negdje su vidljivi i tragovi alatke s kojom se fasada zida fugovala (sl. 3,2).

Na mjestu *t* gdje zid počinje da se lomi u spoljnjem zidnom platnu, na 0,60m od tla uočena je interesantna spolija. U zidnoj strukturi bedema uzidana je atička baza stuba (Attic – Ionic base) postavljena naopako (sl. 4) i isklesena tako da se ne primjećuje da je nekada bila arhitektonski ukras. Jasno je da se prilikom ugradnje ove spolije gledalo na utilitarnost spomenutog kamena. Širina bazne ploče odnosno plite je 0,60m, prečnici torusa se nisu mogli tačno izmjeriti, dok je sačuvana visina baze 0,23m. Ukupna visina baze bila je 0,25m od kojih je 0,07m iznosila plinta, 0,06m donji torus, 0,01m profilna traka, 0,04m je išlo na skocij-kaneluru, zatim 0,01m na profilnu traku i na kraju 0,06m na gornji torus (sačuvano samo 0,04m). Torusi baze su karakteristično ukrašeni tako da

important. The base plate (i.e. plinth) is 0.60 m wide, the diameters of the torus could not accurately be measured, and the preserved height of the base is 0.23 m. The total height of the base was 0.25, with 0.07m for the plinth, 0.06m for the lower torus, 0.01m for lower fillet, 0.04 m for scotia, 0.01 m for upper fillet, and finally 0,06m (preserved only 0.04m) for the upper torus. The tori of the base are decorated so that they make up two wreaths twisted in different directions.

Starting from *t* the wall is broken three times and in some way it makes a curve (Fig. 1) where the most complete segment of bulwark is now preserved. At the ends of this piece of the wall, we can see a cross section of the wall, which allows us to determine the method of construction and composition of the interior wall of the rampart (Fig. 5). As the wall faces were built in rows, so was the riprap gradually filled with stone and mortar with a lot of lime in it. Generally speaking, the upper part of riprap has smaller pebbles, while the lower part is mainly made of large pebbles and bigger parts of crushed stone. On the inner side of the wall, two lines of holes made for wooden beams can be seen. The lower line has seven holes with the distance of 1.15m to 1.30m between each other and is located at 1.10m above the ground level. The openings are rectangular in shape, with the most common dimensions of 0.20m x 0.25m. The five openings in the upper line have the same shape and dimensions, and they are located at 2.8m above the ground. The openings are located at greater distances, ranging

prave dva vijenca upletena ka različitim stranama.

Od mjesta *t* zid se tri put lomi i na neki način pravi krivinu (sl. 1) gdje je sačuvana danas najkompletnija particija bedema te ćemo se na njoj malo više zadržati. Na krajevima ovog komada bedema vide se presjeci kroz bedem koji nam omogućuju da odredimo način izgradnje i sastav unutrašnjosti bedemskog zida (sl. 5). Kako su i lica zidana u redovima tako je i trpanac postepeno zapunjavao kamenom i malterom sa puno kreča u sebi. Uopšteno govoreći gornji dio trpanca u profilu bedema ima više sitnijeg oblutaka dok donji dio je mahom rađen od većih oblutaka i krupnog lomljenog kamena. Sa unutrašnje strane zida uočljiva su dva niza otvora za drvene grede. Donji niz ima sedam otvora međusobne udaljenosti od 1,15m do 1,30m i nalazi se na 1,10m od nivoa tla. Otvori su pravougaonog oblika najčešćih dimenzija 0,20m x 0,25m. Istog oblika i dimenzija su otvori u gornjem nizu koji se nalazi na 2.8m od tla i čini ga pet šupljina. Otvori se nalaze na većoj razdaljini 2,30-2,80m mada to nije pravilo kod ostalog dijela bedema gdje je evidentiran manji razmak, te se ne može izvući generalizacija u postavljanju istih. Međutim zapažena je važna razlika između ova dva niza – otvori u gornjem nizu su se protezali cijelom širinom bedema tako da se otvori nalaze i na spoljašnjem licu zida dok su se otvori donjeg niza završavali u zidnoj masi bedema. To povlači i pitanje funkcije ovih greda. Stikoti je predložio da su služili za noseće grede na kojima je postavljan

from 2.30 to 2.80m and as it is not the norm for the rest of the wall where smaller distances have been recorded, we cannot draw generalizations for their setting. But the important difference observed between these two sets is that the openings in the top row stretch through the entire width of the wall so that they are also located on the outer face of the wall, while the lower openings end in the wall. This implies the question about the function of these beams. Sticotti suggested that they were used for the supporting beams on which the floor of a walking path was placed. Something like a wooden scaffold gallery which spread through the interior of the city walls and Sticotti gave a reconstruction drawing (Sticotti 1999: 51, Fig.19, Fig.20). G. Hodza, who dealt with Doclea's city walls only indirectly, has expressed the opinion that the openings for the beams are actually the remains of a wooden framework which was used to reinforce the wall (Hoxha 2003: 32-33). It is actually about certain kind of wall armouring which was mentioned by the Roman architect Vitruvius who points out that for the walls to be stronger it is best to place scorched beams made of olive wood (Vitruvius 2006: 26). As the holes in the lower line do not spread through the entire wall and there are no vertical beams, it is our opinion that the purpose of the beams has to do with the construction of a guard's hall which is made on the inner side of the city wall. The beams were probably used as a scaffold in building the upper level of the wall.

Sl. 5 - Sjeverni bedem, detalj unutrašnjeg zidnog platna i presjeka kroz bedem

Fig. 5 - The northern city wall, detail of interior face of the wall and cross-section through the city wall

Sl. 6 - Ostaci kruništa bedema sa sačuvanim malternim površinama

Fig. 6 - The remains of the city wall crenellation with preserved mortar surfaces

pod hodne staze, nešto poput drvene konzolne galerije koja se pružala unutrašnjom stranom bedema i dao crtež rekonstrukcije (Sticotti 1999: 51, sl.20). G. Hodža koji se bedemom Dokleje bavio samo posredno, je iznio mišljenje da su otvori za grede ustvari ostaci drvene rešetkaste konstrukcije kojom je ojačavan bedem (Hoxha 2003: 32-33). Tu se zapravo radi o nekoj vrsti armature zida koju spominje i rimski arhitekta Vitruvije koji ističe da bi zidovi bili čvršći najbolje bi bilo postaviti opaljene grede od maslinovog drveta (Vitruvije 2006: 26). Iz prethodno iznesenog zapažanja da se donji niz otvora nije prostirao kroz cijelu zidnu masu kao i da nisu otkrivene vertikalne grede mišljenja smo prije da je svrha greda vezana za konstrukciju stražarskog hodnika koji je napravljen sa unutrašnje strane gradskog zida. Grede su vjerovatno poslužile i za skelu prilikom zidanja gornjeg nivoa bedema.

Nije jasno kako je krunište bedema bilo riješeno, da li je imao grudobran i kako je on izgledao. Na vrhu najočuvanijeg dijela bedema nalazi se po sredini rov nastao vađenjem trpanca dugačak 5,60m, širok oko 0,90m i 0,85m dubok (sl. 6,1). Iz tog razloga krunište je devastirano. Od presudnog značaja za ovu temu su tri manje omalterisane površine pri spoljnjem licu bedema uočene u razdaljini od 6m (sl. 6,1). Malter, sa velikim procentom kreča u

It is not clear how the crenellation walls were solved, whether it had a breastwork, and how it looked. On the top of the best preserved part of the walls, in the middle there is a trench formed by removing riprap, whose length is 5.60m, 0.90m width, and 0.85m deep (Fig. 6,1). For this reason, the crenellation was destroyed. The crucial importance of this topic is three small mortar surfaces at the outer wall face, detected from a distance of 6m (Fig. 6,1). Mortar, with a high percentage of lime in it, is placed on a layer of small stones and bricks, and then nicely cemented. The biggest area is of an irregular shape and dimensions of 0.60 x 0.70m (Fig. 6,2-3). Mortar surfaces, all the same alignment, show that in this part of the wall there was no existence breastwork (unless it had the merlons, while mortar surfaces could belong to the areas between the merlons). The height from the highest point of the walls to the ground level from the outer side of the wall is 5.05m. The calculated height of the upper series of openings to the ground is 3.40m with the thickness of the beam and paths of about 0.30 to 0.40m. That is how we get the area from the bottom of the walking path to the top of the walls which was 1.20m.

The remains of the pedestrian path and battlement, due to degradation of the wall and large vegetation on it, were not noticed in other parts of the walls.

sebi, je postavljen na sloju sitnog kamenja i opeke i potom lijepo zamalterisan. Najveća površina nepravilnog je oblika i dimenzija 0,60 x 0,70m (sl. 6,2-3). Omalterisane površine, sve iste nivelete, govore da na ovom dijelu bedema nije postojalo grudobrana (osim malo vjerovatno da je imao zupce a da malterne površine pripadaju djelovima između zubaca grudobrana). Visina od najviše tačke bedema do nivoa tla sa spoljnje strane bedema je 5,05m. Izračunata visina od gornjeg niza otvora do tla iznosi 3,40m s obzirom na debljinu grede i staze od oko 0,30-0,40m, dobijamo da je prostor od dna šetne staze do vrha bedema bio 1,20m.

Ostaci hodne staze i grudobrana, usled degradacije bedema i velikog rastinja na njemu, nisu se primjetili u ostalim djelovima bedema. Stikoti na dva crteža prikazuje kako je bedem izgledao u presjeku. Na jednom opisuje zid kod Širalije i navodi visinu do 3m i grudobran od 1m visine (Sticotti 1999: 51, sl.20). Srazmjerno podacima koje smo iznjeli ovakva rekonstrukcija nije moguća. Na istočnoj strani bedema govori o visini bedema od 6m (Sticotti 1999: 51). Na crtežu po razmjerniku koji je dat, ukupna visina zida dostiže do 8m od kojih 1m ide na grudobran. Zanimljivo ali širina zida na istom crtežu je valjano data - oko 3,60m, dok se u tekstu ova vrijednost nigdje ne pominje (Sticotti 1999: sl.28). Saski je izračunao približno tačnu širinu bedema od 4m dok za visinu navodi vrijednost od 7m iznad ravni tla (Saski 1882: 75).

Visina istočnog bedema danas nije sačuvana u pomenutim gabaritima. I pored neslaganja u mjerama visine i širine bedema Stikotijevi opisi i crtezi mogu poslužiti za predloge rekonstrukcije. Na osnovu svih sakupljenih podataka predlažemo da se kod Širalije do mjesta *u* nalazio niži bedem visine 5m i širine 2,20. Na tom dijelu nije postojao grudobran već se kao stražarska staza koristio drveni hodnik sa unutrašnje strane a 1,20m visine do kruništa bedema omogućio bi dovoljan pregled sa nje.

Od *u* bedem (koji Stikoti naziva istočnim) je za 1,40-1,50m u širinu masivniji, i viši izgleda za 2m. Stoga je pored vojničkog prolaza – hodnika sa unutrašnje strane bedema na samom vrhu postojala je još jedna šetna staza. Širina bedema omogućavala je pored staze i postojanje grudobrana kojeg Stikoti

Sticotti showed on two drawings, how the wall looked in the cross section. On one of his drawings he describes a wall near Širalija and specifies the height of 3m and 1m height of bulwark (Sticotti 1999: 51, Fig. 20). Proportional to the data that we presented, such a reconstruction is not possible. On the eastern side of the walls, he mentions the height of 6m (Sticotti 1999: 51). While on the scale, given on the drawing, the total wall height reaches 8m of which 1m goes to the breastwork. Interestingly, but width of the wall on the same drawing is correct - about 3.60m, while in his work, this value is not mentioned anywhere (Sticotti 1999: Fig. 28). Saski had calculated the approximate width of the wall - 4m, while the stated value of the height is 7m above ground level (Saski 1882: 75).

The height of the eastern wall has not been preserved in the outlined dimensions. Despite the differences in measures of height and width of the walls, Sticotti's descriptions and drawings can be used for the reconstruction proposals. Based on all collected data, we suggest that near Širalija until the *u* place, there was a lower wall with the height of 5m and width of 2.20m. In this part, there was no breastwork, and for the guard path, a wooden trail corridor was used from the inner side. The height of 1.20m from the wall battlement, could allow a sufficient view from it.

From *u*, wall (which is called the Eastern by Sticotti) is 1.40 to 1.50m more massive in width and 2m in height. Therefore, near the passage of the military path - a hallway from inside the walls, at the top, there was another walking path. Wall width, by the paths allowed the existence of a breastwork which Sticotti mentioned. On one of the photographs of the eastern wall, the line that probably represents a line of breastworks is seen (Sticotti 1999: Fig.19).

Once again we emphasize that the thickness of the north-west and north walls from *o* to *u* place is about 2.20m from which to *g* is being more massive and is 3.70m. Thickening of the wall is done at once with right angle and grouted. The northeastern part of the town until Morača was the only directly related to the plains and without barriers exposed, and this was obviously the reason for building the broadest and the most monumental Doclea city walls. Close to the thickening on *m3* there is a gap

spominje. Na jednoj fotografiji istočnog bedema vidi se linija koja vjerovatno predstavlja liniju grudobrana (Sticotti 1999: sl.19).

Još jednom naglašavamo da je debljina sjeverozapadnog i sjevernog bedema od *o* do mjesta *u* 2,20m od kojeg do *g* biva još masivnija i iznosi 3,70m. Zadebljanje zida je urađeno izjedna pod pravim uglom i isfugovano. Sjeveroistočni dio grada je sve do Morače bio jedini direktno povezan sa ravnicom i bez prepreka izložen, te je to bio očito povod za zidanje najšireg i najmonumentalnijeg zida gradskog bedema Dokleje. Odmah pored zadebljanja na mjestu *m3* se nalazi pukotina u zidu kroz koju danas prolazi asfaltni put. Pukotina, zabilježena u vremenu prvih istraživanja Dokleje (Sticotti 1999: 61) je na pravom mjestu odakle treba očekivati drugu glavnu komunikaciju u gradu – *cardo*. U bedemu postoji još manjih otvora naročito u sjeveroistočnom uglu, ali na osnovu njih nismo mogli zaključiti da li je postojalo još manjih kapija u trasi bedema ili su naknadno probijeni.

Do mjesta *e* bedem ide pravolinijski. Spoljašnje lice zida ovog dijela trase je zatrpano nagomilanim šutom tako da se snimilo samo unutrašnje lice. Rušenje je tolikog obima da su dvije kule (*d* i *e*) potpuno prekrivene ili uništene te im se nisu mogli pronaći obrisi. Na samoj krivini *e* sa unutrašnje strane izgrađena je kuća, probijen uski prolaz do nje, i odmah pored, istočno od iste, u bedemu je napravljena štala. Poslije ovog pružanja do sledeće krivine *f* bedem ne ide apsolutno pravolinijski i takođe je narušen prolazima i izgradnjom još dvije kuće. Ni kod krivine *f* nije registrovana kula ucrtana na Stikotijevom planu. Od istog mjesta zid pravolinijski teče do sjeveroistočne ivice grada *g*. I na ovom segmentu gradskih zidina prizidane su kuće koje su snimljene na planu Stikotija, mada ima još tri nova objekta rađena tik jedan uz drugi.

Pored izgradnje stanbenih objekata uz ili unutar bedema devastacija je vršena razgradnjom zida koji je korišćen kao majdan. Praksa je izgleda bila da se vade tesanici iz lica zidova te su danas zidna platna ogoljena. U jednom dijelu bedema pala je granata, što se primjećuje po velikim komadima zida koji su na sve strane razbacani i time je razrušeno unutrašnje lice zida. Bedem je sačuvan u visini od 4,20-4,50m a duboki dupli rov označen kod

in the wall which now runs through an asphalt road. The gap, recorded during the first excavations on Doclea (Sticotti 1999: 61) is on the right place where we should expect another major street in the town - *cardo*. In the city wall, there are small gaps, particularly in the north-east corner, but we could not conclude whether there were other smaller gates in the wall or were made subsequently.

To the place *e* the wall is going straight. Outer face of the wall of this part of the route is covered with piled up debris, therefore only the inner face is recorded. The demolition was of such a scope so that the two towers (*d* i *e*) were completely covered or destroyed and its outlines could not be found. On the curve of *e* from inside, the house is built, a narrow passage is dug to it, and next to it, nearly on the east, and barn was built within the walls. After this extension, to another curve *f*, the wall does not go absolutely straight and it is also marred by passages and building of another two houses. The curve *f* does not have a tower registered on Sticotti's plan. From the same place the wall runs straight to the northeastern edge of the town *g*. And on this segment of the city walls, there were houses rebuilt, that were recorded on Sticotti's plan. There are also three new objects constructed next to each other.

Apart from the construction of residential objects or within the walls, the devastation was carried out by decomposition of the wall which was used as a mine. The practice seems to be to remove stone block from the face of the walls so the wall material is now exposed. In one part of the city wall a grenade fell, which is noted by a large wall pieces that are scattered in all directions and thus the inner face of the wall was destroyed. The wall was preserved to a height of 4.20 to 4.50m and the deep doubled trench is marked by Sticotti as *k-k* and is chaotic and cluttered. It also has houses and barns built within it. Northeast corner of the town *g* changed the look by building the house. Abandoned one-story house is built into the corner of the wall. On this place there is a passage, while a wide city wall was used as the stairs that led to the first floor of the house. At each corner except for *g*, a tower was constructed (*d, e, f*) (Sticotti 1999: 62).

Today the most vulnerable parts of the city walls, mostly preserved in fragments directions in the base, are east, south and southwest. Due to coastal

Stikotija *k-k* je ispeturan, zatrpan, u njemu takođe ugrađena kuća i štala. Sjeveroistočni ugao grada *g* je izgradnjom kuće promijenilo izgled. Napuštena jednospratna kuća je ugrađena u ugao bedema, na tom mjestu postoji i prolaz a široki gradski zid je iskorišćen za stepenice koji su vodile na sprat kuće. Na svakom uglu sem kod *g* bila je sazidana po jedna kula (*d,e,f*) (Sticotti 1999: 62).

Danas najugroženiji djelovi gradskih bedema, sačuvani u fragmentima većinom kao pravci u osnovi, jesu jugoistočni, južni i jugozapadni. Zbog erozije obale, strme strane rijeka Zete i Morače su se približile, negdje i probile prvobitnu trasu pružanja bedema (na planu obilježeno linijom ljubičaste boje). Situacija je bila slična i sa samog kraja XIX v. budući da Munro nije primjetio tragove utvrđenja na tim stranama niti su oni uctani na objavljenom planu (Munro *et al.* 1896: 3, Pl. IV). Stikoti je najbolje zabilježio i detaljno prenio na plan po kojem vidimo ipak da je erozija izbrisala zidove i da su se mnogi podaci izgubili u razdoblju od jednog vijeka, između pisanja njegovog i ovog rada.

Sjeveroistočni ugao grada *g* izveden je skoro pod pravim uglom i od njega se pruža u tragovima uočen, zid debljine 2m. Ispod zida sačuvan je podzid i međa napravljeni kaskadno. Podzid je solidno zidan naslaganim pritesanim kamenjem, a na dva mjesta zabilježeni su ozidani djelovi zida moguće *in situ* ili komadi nekog zida ponovno iskorišćeni i ugrađeni u njega. Smatramo da je podzid, kao i suhameda ispod njega, urađen u cilju konsolidacije tla i bedema izviše, o čemu će biti više riječi. Kod *g1* se nije mogla uočiti kapija koju je Stikoti zabilježio, jer područje sada strmo pada ka ivici platoa. Od građevine *XIII* koja je kod Stikotija opisana kao čvrsta kula koja je branila pretpostavljeni most *B* i akvadukt (Sticotti 1999: 42, 62) nisu se pronašli nadzemni ostaci. Cjelokupna putanja bedema od *g1* do *v* sačuvana je u desetak fragmentovanih pravaca od kojih neki idi upravno (sjever-jug) na pravac pružanja bedema ili ga negiraju i ulaze u njegovu putanju. Snimljeni zidovi su širine između 0,50m i 1m. Nije lako objasniti trenutnu situaciju na terenu u ovoj deonici bedema. Na planovima Saskia i Jelića na tom mjestu je pravolinijski uctan bedem (T. 1.1, T. 2.2). Stikoti pominje zid na strani Morače, širine od 1,9-2,10m u temeljima i 1-1,20 pri pronađenom vrhu zida (Sticotti 1999:

erosion, the steep sides of the rivers Zeta and Morača got closer and in some places and broke through the original route of the city walls (in the plan marked by purple line). The situation was similar at the end of XIX century, since Munro did not notice the traces of fortifications on these parts, nor are they drawn in the published plan (Munro *et al.* 1896: 3, Pl. IV). Sticotti recorded and with details put in the plan all the data, by which we see, that the erosion wiped out the walls, and that many of the data is lost during the period of one century, between his and this work.

Northeast corner of the town *g* is derived almost at a right angle and from it, in traces, can be seen a wall of 2m thickness. Below the wall, a retaining wall and a boundary wall are preserved and made as a cascade. Retaining wall is solidly built by piled hewn stones, and on the two sites there were recorded rebuilt parts of the wall, possibly, *in situ*, or parts of a wall re-utilized and combined into it. We believe that the retaining wall and below it a dried boundary wall, were done to consolidate the ground and walls above it, and we will add more details about this furthermore. In *g1* the gate could not be seen as Sticotti noted, because the area is now falling steeply towards the edge of the plateau. From the building *XIII*, which Sticotti described as a solid tower which defended the supposed bridge *B* and aqueduct (Sticotti 1999: 42, 62), there were no remains found above the ground. Complete route of the city walls from *g1* to *v* is preserved in a dozen fragmented directions, some of which go straight up (north-south) to the direction of the city wall or contradict and enter into its route. The surveyed walls have a width of 0.50m and 1m. It is not easy to explain the current situation on the terrain in this section of the bulwark. In the plans of Saskia and Jelić, at that point, a straight wall is drawn (T 1.1, T 2.2). Sticotti mentioned a wall on the side of Morača, with a width of 1.9 to 2.10m in the foundation and from 1 to 1.20m found at the top of the wall (Sticotti 1999: 48). This kind of wall is not registered. Additional confusions, apart from the walls that go straight up to the bulwark, are the objects next to *v*. They are located, at the very edge of the shore, they are very fragmented and their walls do not exceed a width of 0.80m. Due to the situation on the terrain, we cannot answer any

48). Takav zid nije registrovan. Dodatnu zabunu pored zidova koji idu upravno na bedem unose i objekti kod *v*. Nalaze se uz sam rub obale, jako su fragmentovani i zidovi im ne prelaze širinu od 0,80m. Usljed situacije na terenu ne možemo odgovoriti ni na pitanja da li su objekti unutar il izvan grada ili prizidani uz bedem. Isto tako, od *v* do *n* nije moguće utvrditi tragove bedema. Na tom potesu bi trebalo pretpostaviti ulaz u grad *m2* i pristup rijeci *m1*.

Položaj drugog mosta preko Morače Stikoti smiješta kod *n*. Po njemu građevina *XIV* je služila za utvrđenje mosta *E* a njegov prilaz je bio na neki način povezan sa *m2* tj. sa južnom kapijom grada (Sticotti 1999: 63-64). Cijelo područje je danas umnogome razoreno proširenjem pristupa rijeci odakle se vadio šljunak i prijetu mu i dalja uništenja. Od konstrukcije *XIV* sačuvan je samo jedan zid koji ide pod pravim uglom. Konstrukcija se spaja sa visoko izvedenim zidom ispod kojeg su kaskadno sagrađene dvije međe. Obala je do te mjere strmo odlomljena da se pravac jedne međe nije uspio snimiti. Očuvani zid konstrukcije *XIV* ima debljinu 0,60m otuda nije dovoljno jak da bi poslužio za utvrđenje mosta ili da je od njega direktno vodio most kako je prikazano na Stikotijevom planu. To dokazuje i otkrivena stopa mosta odmah pored istočno od konstrukcije, sa kojom je očigledno bila povezana blago lučnim zidom. Stopa odakle je išao stub i luk mosta, ukupne širine od 6,90m, izmjenila je pravac ucrtan kod Stikotija (T. 3.2). U presjeku osnove, stopa ima pravougaon oblik sa na krajevima isturena dva dijela, svaki 1,90m širine. Na nižoj terasi i sa druge strane obale nisu pronađeni slični ostaci mosta. Međe koje sada stoje na ivici platoa, mogu biti i antičkog porijekla, sagrađene u cilju učvršćivanja nestabilnog tla sklonog vertikalnom obrušavanju. Napominjemo, cijela oblast je narušena, prekopana, zidovi stoje na strmim liticama tako da nije moguće rekonstruisati kako je u antici taj prostor, koji je vjerovatno i tada bio pristup rijeci ispod mosta, izgledao.

Od gore opisane konstrukcije *XIV* nastavlja se pružanje bedema do *p* i posvjedočeno je sa nekoliko komada zida širine 1-1,20m i pojedinačnih pravaca u osnovi. Trasu bedema upotpunjuju podzidi i međe koji su zidani ispod nje. Podzidi i međe su zidani slaganjem krupnog neobrađenog kamena i

questions whether the objects are within or outside the city walls or built to the wall. Similarly, from *v* to *n* it is not possible to determine traces of the walls. There should be assumed to be the entrance to the city *m2* and access to the river *m1*.

The position of the second bridge over Morača, Sticotti puts on the *n*. The building *XIV* served as a bridge *E* fortification, while its access was somehow related to *m2*, i.e. with the south gate of the town (Sticotti 1999: 63-64). The whole area is now largely devastated by expanding the access to the river where gravel was taken out, and further destruction is threatening. Since the construction *XIV*, has preserved only one wall that runs in right angle. The construction is combined with a highly derived wall below which two boundaries are built as a cascade. The bank is broken off steeply so the route of one of the boundaries has failed to be surveyed. Preserved wall of the construction *XIV* has a thickness of 0.60m, therefore it is not strong enough to be used for fortify the bridge or that it directly led the bridge as shown in Sticotti's plan. This proves the detected foot of the bridge, next to, on the east of the construction, with which it was apparently connected by a slightly arched wall. The foot from where the pillar and arch spread, with a total width of 6.90m, has changed the direction charted by Sticotti (Pl 3.2). In the cross section of the foot base, it has a rectangular shape with the protruding two ends, each 1.90m wide. On the lower terrace and the other side of the coast there are no similar remains of the bridge found. The boundary walls which now stand on the edge of the plateau and some spread up the foot of the bridge may be of an ancient origin, built in order to strengthen the unstable soils prone to vertical dive. Do note, the whole area has been damaged, dug; the walls are on the sheer cliffs. Therefore it is not possible to reconstruct how the area looked like in the ancient period, which was most probably the access to the river below the bridge in those times.

From the above-described construction *XIV* the city walls continues to spread until *p*, and it is attested by a few pieces of the wall with a width from 1 to 1.20m and individual routes in the base. The route of the wall is completed by retaining walls and boundaries that have been built under it. Boundaries and retaining walls were built by piling

oblutaka, pukotine su se zapunile sitnim kamenjem i ulomcima opeke te je za rezultat dobijen čvrst suhozid. U podzidima su se primjetile i spolije fino islesenog kamena kao i veći komadi zidova takođe naknadno ugrađeni u njih. Nerazumljiva bi bila razgradnja bedema u vjekovima nakon prestanka života Dokleje, a da se ispod njih zidao podzid ili međa. Izgradnja suhozida na rubu obale može imati samo praktičnu funkciju, da bi spriječila osipanje i spiranje tla. Iz navedenih razmatranja smatramo da su se podzidi i međe sagradili tokom bitisanja Dokleje, moguće istovremeno kada i bedemi, kako bi se spriječio podlokavanje i spiranje obala rijeka jer erozija tla je svakako bila veliki problem i u antici.

Bedem kod *p* skreće sjeverno, praveći oštar ugao koji je i pored spiranja sačuvao svoje obrise. Od južnog ugla grada *p* počinje najugroženiji dio gradskih zidina Dokleje - zapadni bedem. Uzrok tome je podlokavanje obale Zete u čijem su koritu danas vidne velike srušene gromade obale. Na četiri mjesta snimili smo ivice platoa koje prijete da će nastaviti da se obrušavaju. Zidovi su očuvani u

Sl. 7 - Kula *h*, spoljašnji izgled sa zapada
Fig. 7 - Tower *h*, the outside view from the west

large rough stones and pebbles, cracks have been filled up with small stones and fragments of bricks and therefore as a result sturdy stone wall is built. In the retaining walls, *spolias* were noticed made of nicely carved stone; larger pieces of the walls were also later incorporated into them. Beyond the understanding would be a degradation of the city walls in the centuries after the end of life of Doclea, while building the retaining wall or a boundary below it. Building a dry stone wall at the edge of the river bank can only have practical function, to prevent dispersal and soil washing. From these considerations we believe that the retaining walls and boundaries were built during the life of Doclea, possibly at the same time as city walls, in order to prevent the washing and undermining of river banks, for erosion was certainly a large problem in ancient times.

The bulwark at *p* turns north; making a sharp angle which is preserved its contours despite the erosion. From the southern corner of town *p*, begins the most vulnerable part of Doclea city walls - western rampart. The reason for that is undermining banks of Zeta and in its bed huge hunks of bank are visible. On four sites we surveyed the plateau edges which threaten to continue to dive. The walls are preserved in traces to the maximum width of 0.90m and at only a few places until *o*. That the wall along the river Zeta was significant besides recorded traces in its base shows a photograph published by Sticotti (Sticotti 1999: Fig. 12) and in addition, a devastated piece next to *z* which was accidentally retained by a small tree. The wall, with calculated width of 1m, is solidly built with large stone blocks and the work radiates with the same way of building as the city wall on its north side.

At the mouth of Širalija into Zeta (*o* on the city's plan), there is a protruded area often mentioned in literature as a bastion. Bastion fortification was, by Sticotti, partially ruined by landslides of the river banks therefore the reconstruction of its base was not possible (Sticotti 1999: 52). The current situation is too fragmented and the only preserved part of the bastion left is one wall, width of 1.20m. On the north of it, the ground level it is dug and destroyed in the range of ten meters, after which there is a fairly well preserved wall. Mostly on the outer side of the wall to *h*, there is gathered debris.

tragovima maksimalne širine 0,90m i to na svega par mjesta sve do *o*. Da je bedem uz rijeku Zetu bio znatan osim snimljenih tragova u osnovi pokazuje i fotografija objavljena od strane Stikotija (Sticotti 1999: sl.12) kao i obrušeni komad kod *z*, koji je slučajno zadržan stablom manjeg drveta. Zid, izračunate širine od 1m, je solidno rađen krupnim tesanicima i nalikuje istom načinu zidanja kao kod sjevernog gradskog zida.

Kod ušća Širalijske u Zetu (*o* na gradskom planu) nalazi se isturen prostor često pominjan u literaturi kao bastion. Bastionsko utvrđenje je za Stikotija bilo dijelom obrušeno odronom obale te njegova rekonstrukcija osnove nije moguća (Sticotti 1999: 52). Postojeće stanje je isuviše fragmentovano i od bastiona je ostao sačuvan samo jedan zid širine 1,20m. Sjeverno od njega nivo tla je prokopan i uništen u rasponu od desetak metara nakon kojeg ravnomjerno nastavlja dosta dobro sačuvan zid. Većinom se na spoljnoj strani zida sve do *b* nagomilao šut. Sa unutrašnje strane se uočava ista tehnika gradnje kao kod sjevernog i sjeveroistočnog dijela bedema. Njegova širina od 2,20m je takođe identična sjevernom bedemu do zadebljanja *u*. Pravougaona kula *b*, dimenzija 6 x 3,5 m, prislonjena je uz bedem i devastirana naročito sa zapadne strane (sl. 7). Istovjetan način zidanja kao kod kule *c* okarakterisan je ugradnjom velikih kamenih blokova u donji i temeljni dio kule. Primjećeno je da trpancu ima više lomljenog kamena, što nije bio slučaj kod kule *c*. Takođe, zapazilo se da u profilu trpanca ima jedan nivo odnosno tanki sloj sitnih oblutaka, kamenih opiljaka i maltera koji razdvaja identičnu ispunu trpanca. Kula po sredini, u pravcu istok zapad, ima zid dužine 2,80m i širine 1m čija su lica ugrubo ozidana. Zbog ovog zida unutar kule Stikoti je opisuje kao kulu sa dvije prostorije (Sticotti 1999: 52). Pretpostavljamo da zid nije bio pregradni, već da je služio kao stepenište za gornji etaž kule. Nakon kule i jednog maljeg probijenog prolaza bedem nastavlja u istoj širini i u tragovima dolazi do mjesta gdje smo započeli opis bedema, kod zapadne kapije grada.

Snažan sjeverni zid, dupli rov koji je iskopan ispred njegove sjeveroistočne strane, nepristupačnost mjesta sa zapadne, južne i istočne strane tvorili su

On the inner side, same building technique is noticed as in the northern and northeastern parts of the ramparts. Its width of 2.20m is also identical to the northern bulwark until the thickness *u*. The rectangular tower *b*, with dimensions of 6 x 3.5 m, leans against the city wall and is destroyed especially from the west (Fig. 7). Same building manners as in tower *c* are characterized by installing the large stone blocks in the bottom and a fundamental part of the tower. It is noticed that in the riprap there is more broken stone which is not the case with the tower *c*. It was also observed that in the riprap profile, there is a level or a thin layer of small pebbles, stone chippings and mortar that separates the identical filling of riprap. The tower in the middle, on the east west, has wall with a length of 2.80m and a width of 1m, with faces roughly built in. Because of this wall inside the tower, Sticotti described it as a tower with two rooms (Sticotti 1999: 52). We assume that the wall was not dividing but it served as stairs to the upper floors of the tower. After tower and a smaller broken through passage the wall continues in the same width and comes in traces to where we started the description of the city walls, near the western gate of the city.

A strong north wall, a double trench that was dug in front of its north-east side, inaccessibility to the spot from western, southern and eastern sides formed the fortification system that enabled the preconcerted defense of the town from hostile army, and siege engines. Builders of the walls knew the danger of advanced corners which Roman architects gave special attention (Vitruvius 2006: 26) therefore on each vulnerable corner they built a curve and strengthen it with the tower. The enemy has thus been visible from all sides and the guard's paths with breastwork and corridors along the bulwark provided better coordination and organization of the army on the crenellations of the city wall. Building the city walls of Doclea represented a major construction project which was organized in a short period of time. Accordingly, a question is raised: What actually caused the building of the city walls of such a large scale, i.e. in which period Doclea needed the city walls of these dimensions?

fortifikacioni sistem koji je omogućio smišljenu odbranu grada od neprijateljske vojske i opsadnih sprava. Graditeljima bedema je bila poznata opasnost izbačenih uglova na koju su rimske arhitekture obraćali naročitu pažnju (Vitruvije 2006: 26) te su na svakom ugroženom uglu izgradili krivinu i ojačali je kulom. Neprijatelj je time bio vidljiv sa više strana a stražarske staze sa grudobranom i hodnicima uz bedem su pružili bolju kordinaciju i organizaciju vojske na kruništu gradskog zida. Izgradnja bedema Dokleje predstavljala je veliki građevinski poduhvat koji je organizovan u kratkom vremenskom periodu. Shodno tome, nameće se pitanje šta je zapravo uslovalo zidanje bedema velikih razmjera, odnosno u kojem periodu je Dokleji bio potreban bedem ovih dimenzija?

Datovanje većine arhitektonskih objekata Dokleje nije izvršeno direktno sa podacima dobijenim arheološkim iskopavanjima. Hronološki su se vezali za vrijeme kraja I i početka II v. kada grad dobija statut municipijuma. Stoga dileme o vremenu njihovog nastanka i naknadnim urbanističkim intervencijama ostaju otvorene, što se ogleda i na primjeru gradskih zidova.

Bedemi Dokleje se ni na jednom mjestu nisu precizno datovali. Više posredno, računajući na spolije ugrađene u zapadnoj kapiji grada, datovali su se prije III v. Kao analogiju kasnoantičkih bedema Skodre G. Hoxha na dva mjesta navodi Dokleju (Hoxha 2003: 36, 166). No izvedena paralela na osnovu tehnike gradnje zidova naročito otvora za grede, nije prihvatljiva i o paralelama između Dokleje i Skodre u tom pogledu ne možemo govoriti. Kao što smo naveli gore u tekstu poseban značaj pri datovanju bedema se pak pridaje nadgrobnim i drugim kamenim spomenicima koji su upotrijebljeni kao građevinski materijal prilikom kasnije tkz. "obnove zapadne kapije". Među njima se ističe počasno postolje Valerija iz 254 god. koje je poslužilo kao *terminus post quem* obnove (Sticotti 1999: 56). Pitanje je da li ugradnju spolija možemo uvijek objasniti krpljenjem, obnovom i naknadnim intervencijama. Nije neuobičajena pojava da se pri izgradnji i zidanju objekata koriste nadgrobni i javni kameni spomenici bez uvažavanja njihove prvobitne funkcije. Tako su se krajem II v., usled opasnosti od prodora germanskih plemena Kvada

The dating of most architectural structures of Doclea was not done directly with the data obtained by archaeological excavations. Chronologically they were tied to the end of I and II century, when the city gets statute of *municipium*. Therefore, doubts about the time of their formation and subsequent urban interventions remain open, which is reflected in the example of the city walls.

The city walls of Doclea have never been dated precisely. More indirectly, by counting the *spolia* built into the west gate of the town which is dated in III century. As an analogy of late ancient walls of Skodra, G. Hoxha mentions Doclea in two places (Hoxha 2003: 36, 166). But the parallels made on the basis of techniques of building the walls, especially for the beam hole is not about the parallels between Doclea and Skodra and in this respect we cannot talk about similarities. As mentioned above a special significance for the dating of the city walls is given to tombstones and other stone monuments which are used as building materials during the later so-called reconstructed western gate. Among them is an honorary podium of Valery from 254 AD which served as *terminus post quem* reconstruction (Sticotti 1999: 56). The question is whether the installation of *spolia* could be always explained by the covering, reconstruction and subsequent interventions. It is not uncommon that during the construction and building the objects, tombstones and public stone monuments were used without considering their original functions. Thus, at the end of the II century, due to the danger of invasion of Germanic tribes Quadi and Marcomanni, western and eastern city walls of Salona were built using the stone monuments from Salona necropolis (Piplović 2005: 1-3). In the same light, we should be considering the base pole (Fig. 4) taken during the building of the city walls from some public building of Doclea. If we accept the assumption that the gateway was built not reconstructed by usage of *spolia*, we would determine the start of wall building, possibly after the mid of III century.

Many Roman cities had city walls during the first centuries AD, but more in the service of their civil dignity, not only as a defense system. Merely in the second half of III century and later in the eastern and western provinces of the Empire, the city walls

i Markomana, zapadni i istočni bedemi Salone sagradili korišćenjem kamenih spomenika sa salonitanskih nekropola (Piplović 2005: 1-3). U tom svjetlu treba posmatrati pronađenu bazu stuba (sl. 4) uzetu prilikom zidanja bedema sa neke javne građevine Dokleje. Ukoliko bi prihvatili pretpostavku da je kapija sagrađena a ne obnovljena upotrebom spolija, odredili bi i početak zidanja bedema i to u vrijeme nakon sredine III stoljeća.

Mnogi rimski gradovi jesu imali gradske zidove tokom prvih vijekova nove ere ali više u službi njihovog građanskog dostojanstva nego sa stanovišta odbrambenog sistema. Tek se u drugoj polovini III v. i kasnije u istočnim i zapadnim provincijama Carstva zidaju bedemi u velikom obimu. Istorijske prilike i reorganizacija vojske uslovili su da se način utvrđivanja izmjeni počev od vladavine Konstantina i doba tetrahrije što se opaža na cijeloj teritoriji Carstva (Petrikovits 1971: 178-179, 189). Karakteristike kasno-rimske fortifikacije jesu jaka gradnja zidova, isturene kule i duboki rovovi da bi se opsadne sprave držale podalje od zidova grada. Kule pravougaone osnove zabilježene u Dokleji se takođe javljaju u drugoj polovini III v. pa sve do V v. (Petrikovits 1971: 203). Ne smijemo zanemariti činjenicu da se, i pored toga što ne postoje direkne sličnosti u načinu izgradnje, bedem Skodre koji je teritorijalno najbliži Dokleji, datuje u kraj IV - početak V v. (Hoxha 2003: 42, 166). U istom vremenu, se na osnovu keramičkog materijala uočio izvjesni procvat i unutar zidina Dokleje (Drašković, Živanović 2011: 80-81).

Vojska u Dokleji nije imala veliku ulogu i razlog tome je njen relativno miran život u unutrašnjosti provincije (Гарашанин 1967: 152-153). Tek krajem IV i u prvim godinama V v., kada Zapadni Goti prolaze kroz provinciju Prevalis, možemo govoriti o nestabilnim prilikama koje su zahtjevale odbranu grada, no u kojoj mjeri se to odnosilo na Dokleju istorijski izvori ne govore. Velika sredstva potrebna za zidanje bedema moraju dovesti njegovu izgradnju u vezu sa vladavinom nekog od rimskih careva. Za sada, na osnovu iznesenog i samo u okvirima hipoteze predlažemo da se gradnja bedema Dokleje odvijala pod patronatom nekog od rimskih careva u vremenu druge polovine III i tokom IV v. Već u V v. gradski centar Dokleje prestaje sa nekadašnjim životom, javne građevine

of a large scale were built. Historical circumstances and the reorganization of the army caused the method of fortification to be changed starting from rule of Constantine and Tetrarchy as observed throughout the Empire (Petrikovits 1971: 178-179, 189). Characteristic of late Roman fortifications are strong building of the walls, advanced towers and deep trenches so that the siege engines were kept away from the city walls. Rectangular base towers recorded at Doclea site also occurred in the second half of the III until V century (Petrikovits 1971: 203). We must not ignore the fact that, even though there are no direct similarities in the building techniques, the city wall of Skodra, which is territorially the closest to Doclea, has been dated in the end of IV - beginning of V century (Hoxha 2003: 42, 166). During the same period, on the basis of ceramic material, a certain flourish within city walls of Doclea, has been noticed (Drašković, Živanović 2011: 80-81).

The army in Doclea had a huge role, because of its relatively quiet life in the inland provinces (Гарашанин 1967: 152-153). Only in the late IV and early years of V century, when the Western Goths pass through the province of Prevalis, we can state about the unstable situation that required a defense of the city, but to which extent it is not referred in the Doclea historical resources. Large resources necessary for building the walls must bring its construction in connection with a rule of a Roman emperor. For the time being, on the basis of before mentioned and only in the framework, we suggest the hypothesis that the construction of city walls of Doclea took place under the patronage of a Roman emperor in the second half of III and during IV century. In the V century, the town center of Doclea stops its former life, the public buildings lose the original functions and the basic impression is that life is reduced in the eastern part of the town. Doclea, probably largely devastated by the Goths, led by Alaric, was gradually abandoned and has lived through several decades as an episcopal complex located in the northeast part of town.

The building of the city walls changed the town landscape, and gained an internal unity and community organization within it. The town of Doclea has changed visually and in content therefore the importance of the research on the

gube prvobitne funkcije i osnovni utisak je da se život redukuje u istočnom prostoru grada. Dokleja, najvjerojatnije poharana većim dijelom od strane Gota predvođenih Alarihom, se postepeno napušta i još nekoliko decenija živi kroz episkopski kompleks smješten u sjeveroistočnom dijelu grada.

Izgradnjom bedema izmjenio se pejzaž grada a dobilo unutrašnje jedinstvo i organizacija zajednice unutar njega. Grad Dokleja se promjenio vizuelno i sadržajno te značaj istraživanja gradskih zidina biva utoliko veći. Današnjom ubrzanom urbanizacijom prigradskog naselja ponovno se mijenja pejzaž Dokleje ali ovog puta negirajući njeno postojanje i nastavljajući sa tradicijom razgradnje i pustošenja ovog lokaliteta. Devastacija nekada velikog rimskog grada *Doclea* nije prekinuta i to je suština.

city walls becomes more significant. Having in mind nowadays rapid urbanization of suburban settlements, Doclea landscape has been changing again but this time by denying its existence, and continuing with the tradition of degradation and devastation of this site. The devastation of once colossal Roman city of Doclea is not stopped and that is a fact.

BIBLIOGRAFIJA

Baratin, L.

- 2010. - Reljef arheološke lokacije rimskog grada Duklja u Crnoj Gori, *Zbornik radova Nova antička Duklja*, Podgorica, 59-66.

Drašković, D., Živanović, M.

- 2011. - Keramika prostorije 3/IX, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje, *Zbornik radova Nova antička Duklja II*, Podgorica, 59-98.

Гарашанин, М.

- 1967. - Црна Гора у доба Римског Царства (до оснивања провинције Превалис), Историја Црне Горе I, Титоград, 143-239.

Нохха, G.

- 2003. - *Scodra dhe Praevalis në antikitetin e vonë*, Shkodër.

Munro, J.A.R., Anderson W.C.F., Milne J.G., Haverfield F.

- 1896. - On The Roman Town of Doclea, in Montenegro, *Archaeologia* LV, 33- 92 (1-60).

Petrikovits, H. von.

- 1971. - Fortifications in the North-Western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A.D., *The Journal of Roman Studies*, Vol. 61, 178-218.

Pett, L.

- 2010. - Duklja, Izvještaj sa geofizičkih istraživanja, Oktobar 2007., *Zbornik radova Nova antička Duklja*, Podgorica, 7-44.

Piplović, S.

- 2005 - Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 47, 1-25.

Ровинский, П.А.

- 1909. - *Черногория*, в ее прошлом и настоящем, Том II, Часть 4, С. Петербург.

Saski, F.

- 1882. - Notice sur l'état actuel des ruines de Docléa, *Revue Archeologique* 44, 74-77.

Sticotti, P.

- 1999. - *Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, (prevod D. Vincek, priredila Velimirović - Žižić O.), Podgorica.

Vitruvije, P.M.

- 2006. - *Deset knjiga o arhitekturi*, Velike knjige arhitekture, (prevod R. Jadrešić Milić. Beograd.

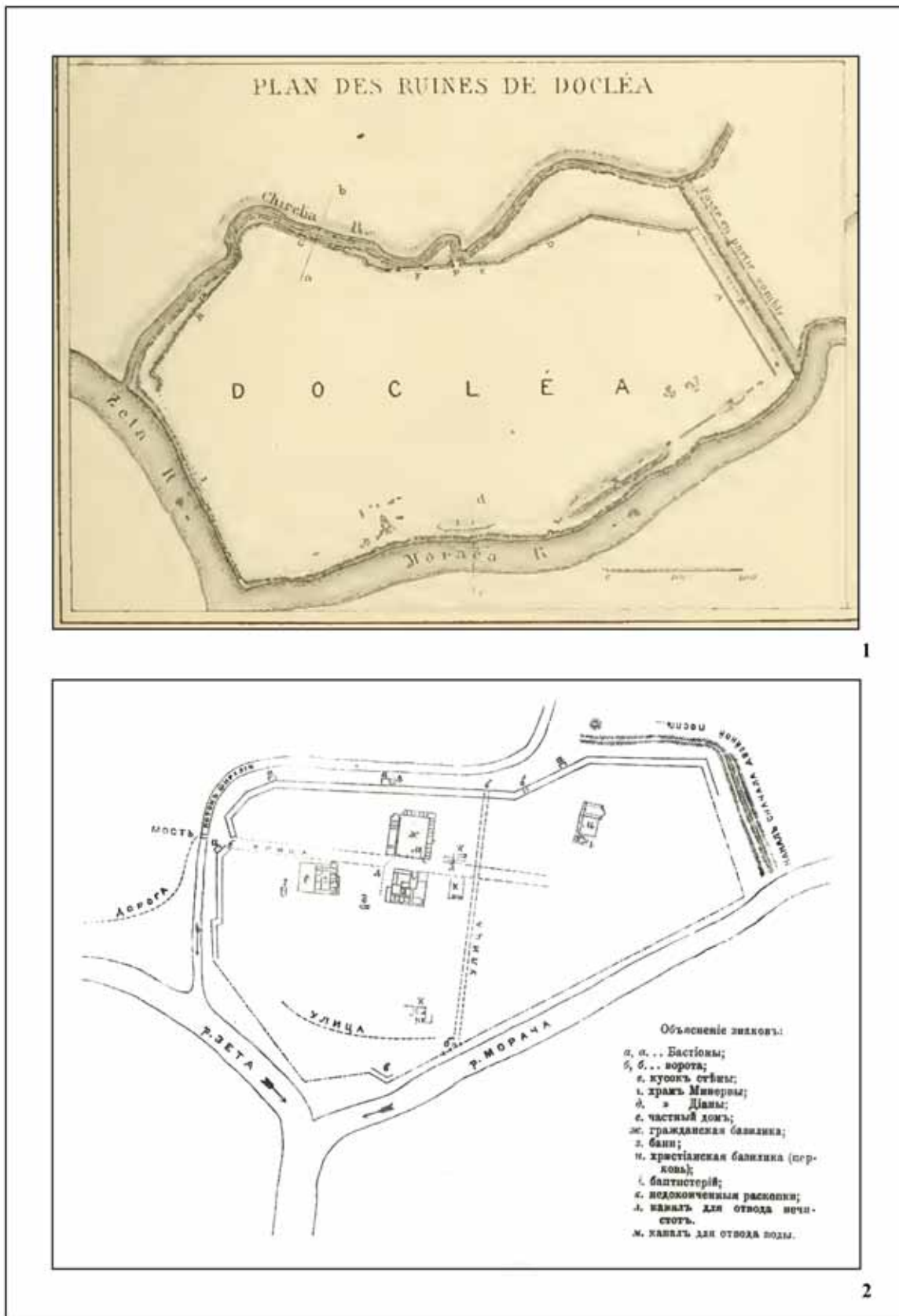

Tabla 1. Plan Dokleje: 1 - prema F. Saskiu (Saski 1882), 2 - prema P. Rovinskom (Ровинский 1909)
 Plate 1. Doclea Plan: 1 - by F. Sasaki (Saski 1882), 2 - by P. Rovinski (Ровинский 1909)

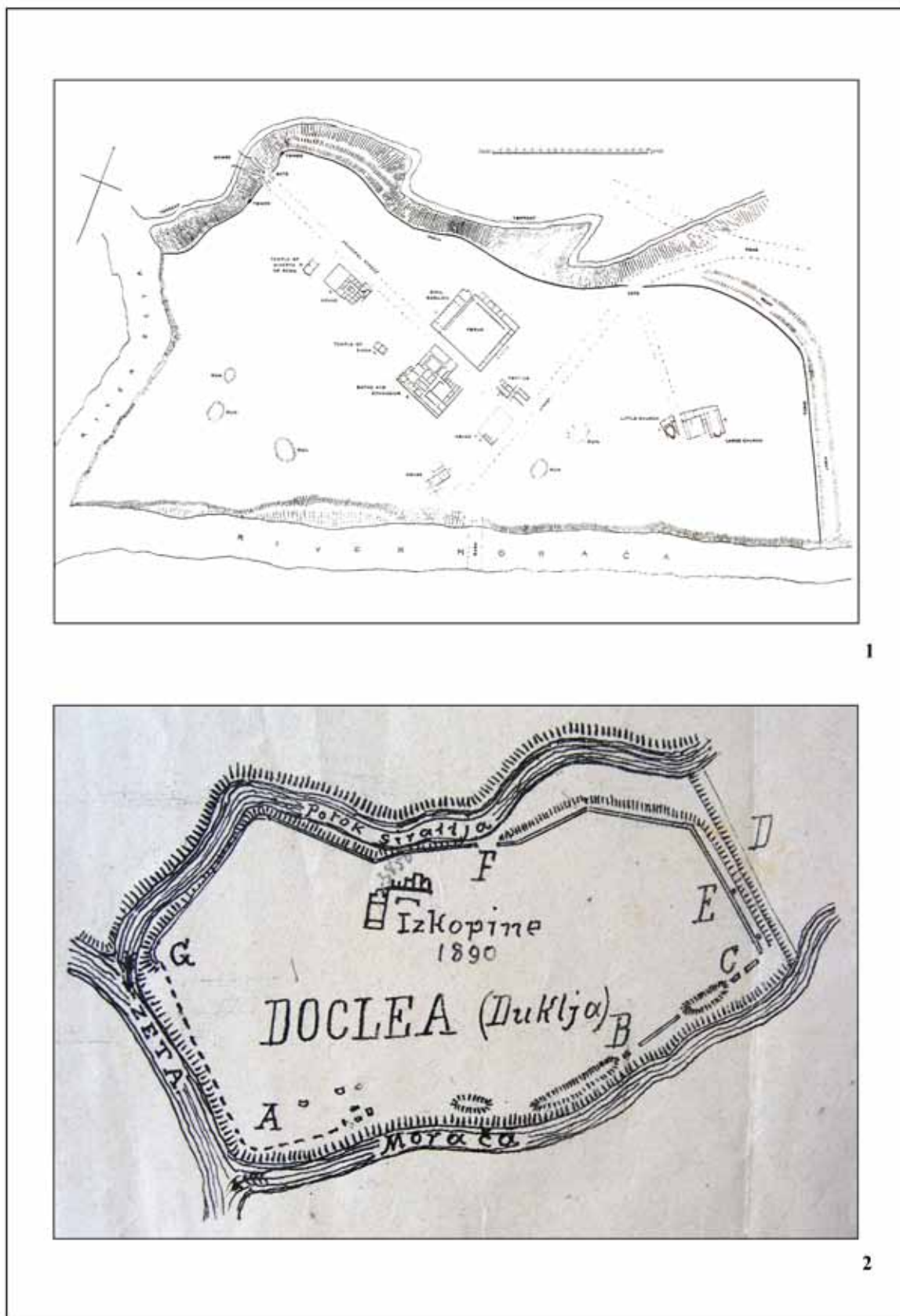

Tabla 2. Plan Dokleje: 1 - prema J.A.R. Munrou (Munro et al. 1896), 2 - na skici L. Jelića 1892. god.
 Plate 2. Doclea Plan: 1 - by J.A.R. Munro (Munro et al. 1896), 2 - outline of L. Jelić, 1892

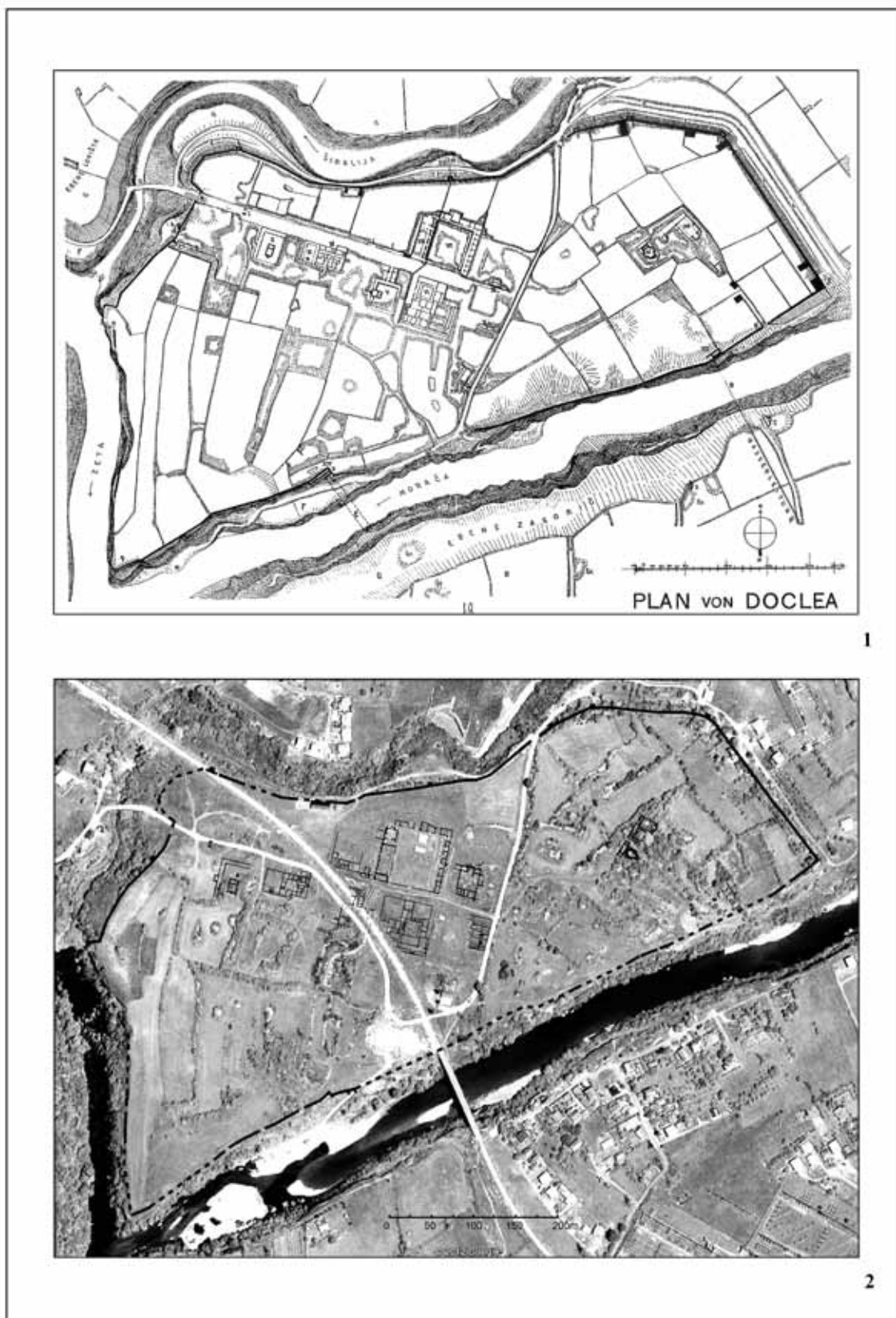

Tabla 3. Plan Dokleje: 1 - prema P. Stikotiju (Sticotti 1999), 2 - nastao preklapanjem plana dobijenog nakon snimanja 2012 i satelitskog snimka

Plate 3. Doclea Plan: 1 - by P. Sticotti (Sticotti 1999), 2 - formed by overlapping the plan obtained after 2012 surveying and a satellite image

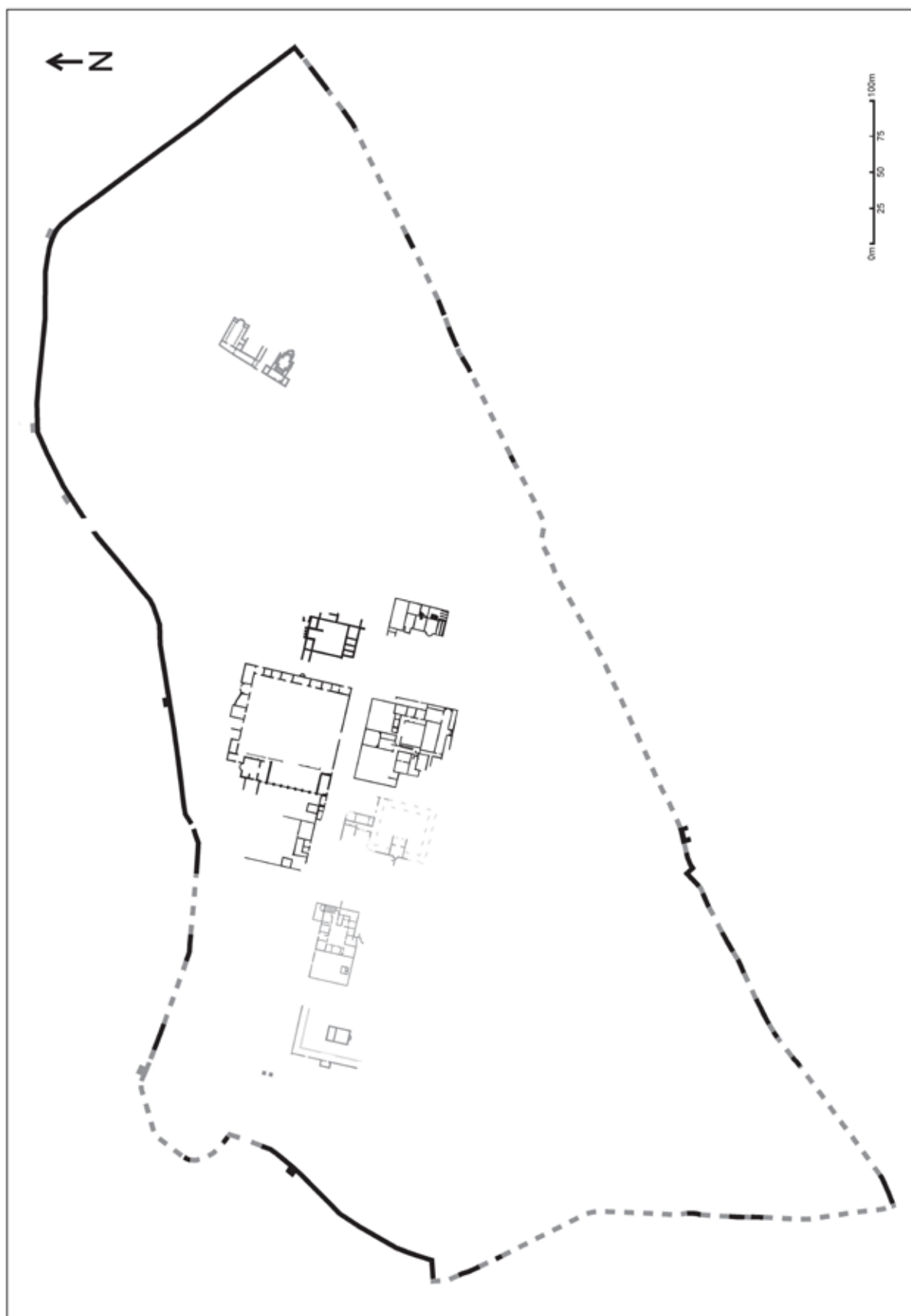

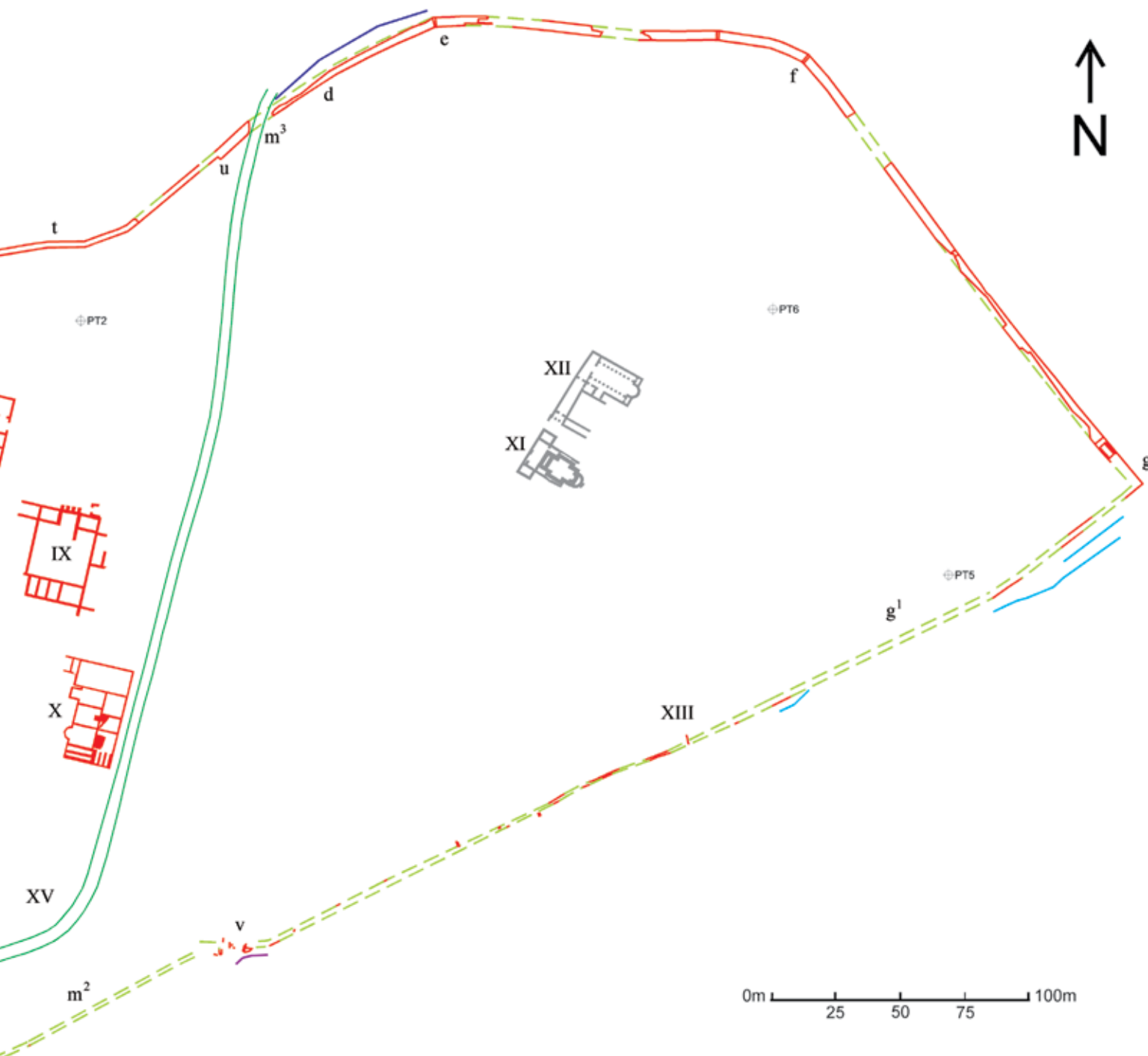
Tabla 4. Plan Dokleje nakon snimanja 2012. god.

Plate 4. Doclea Plan: after 2012 surveying

Tabla 5. Situacioni plan Dokleje sa snimljenim i prikupljenim podacima 2012. god.

Plate 5. Situation plan of Doclea with surveyed and collected data, 2012

KOORDINATE FIKSNIH TAČKA

TAČKA	Y	X	H
RP1	6604394.149	4703467.416	49.877
RP2	6604328.207	4703528.861	49.852
PT1	6604422.240	4703467.573	47.103
PT2	6604560.571	4703547.694	48.336
PT3	6604184.047	4703487.813	48.480
PT4	6604514.245	4703277.368	50.073
PT5	6604893.747	4703447.720	46.658
PT6	6604820.691	4703557.294	50.130

	snimljeni pravci zidova
	rekonstruisani pravci bedema
	snimljeni pravci međa i podzida
	područja nagomilanog šuta
	uklopljeni objekti prema Sticotti 1999
	trasa asfaltnog puta
	trasa željezničkih šina
	najugroženiji djelovi obale

EDICIJA KULTURNO NASLEĐE
Zbornik radova Nova antička Duklja III

Izdavač:
JU Muzeji i galerije Podgorice

Za izdavača:
Niko Martinović

Urednik:
Dragan Radović

Prevod:
Mirjana Živanović
Radule Bojović
Predrag Adamović

Dizajn: DPC

Štampa: MAPA

Tiraž: 300

EDITION CULTURAL HERITAGE
Collection New Antique Doclea III

Publisher:
Museums and Galleries of Podgorica

For the publisher:
Niko Martinovic

Editor:
Dragan Radovic

Translation:
Mirjana Zivanovic
Radule Bojovic
Predrag Adamovic

Design: DPC

Print: MAPA

Print run: 300

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-590-10-9 (Кпј. 3)
COBISS.CG-ID 16046096

NOVA ANTIČKA DUKLJA III NOVA ANTIČKA DUKLJA III NOVA ANTIČKA DUKLJA III NOVA ANTIČKA DUKLJA III NOVA ANTIČKA DUKLJA III

